

УЛУТ-
ХЕМ

29

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

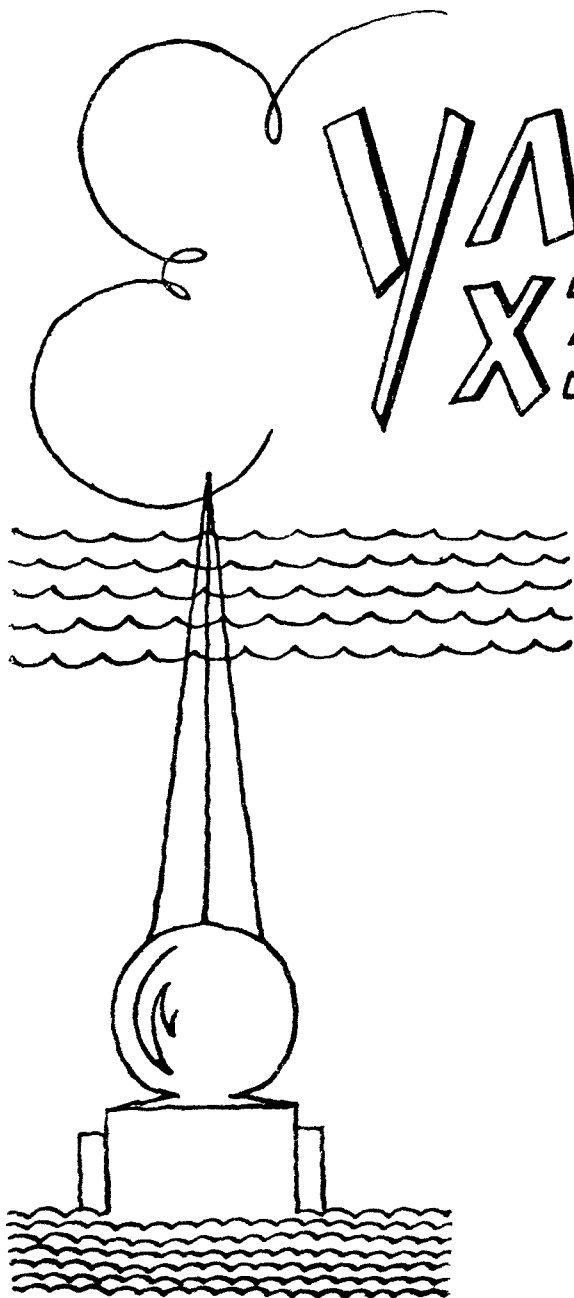
КЫЗЫЛ • 1970

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

УЛУГ- ХЕМ

29

**ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ**

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
Кызыл — 1970

Доржу КУУЛАР

В. И. ЛЕНИННИҢ ОВУР-ХЕВИРИН ТЫВА ЛИТЕРАТУРАДА ЧУРУП ТУРАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

Тыва чечен чогаалдың сайзыралы болза, ленинчи идеяларның амыдыралда боттанып турарының тода көстүүшкүннериниң бирээзи болур. Чүс-чүс чылдар дургузунда бодунуң аас чогаалыңга, ооң үлегер-хевиринге чырыткылыг күзел-сагыжын илередип чораан тыва улус чүгле чартык чүс чыл иштинде, совет тургузугнуң ачызында, хөй жанрлыг, социалистиг реализмниң чечен чогаалын тургузуп алган. Ол дээрге В. И. Ленинниң, СЭКП-ниң ленинчи национал политиказының ачызында тываларның уран-чечен салым-чаяянының согунналдыр сайзырай бергенин, бүдүүлүк чораан араттарның «иштики делегейиниң» болбаазыраанын, ооң чогаадыкчы дуржулгазының эстетиктиг хоойлуларының чаарттынганын херечилеп турар барымдаа-дыр.

Көргүскени улуг ачы-дузазы, келир үеже орукту чырыдып турар өөредии дээш, тыва улус Владимир Ильичиге четтиргенин илередип, ооң адын кезээде эргеленип, хоюг-чымчак кылдыр адап чоруур. Тываларның салым-чаяяныг оолдар, кыстары ботгарының эң-не эки ырларында Ленинни, ооң хей-аът кирип чогаатканы Октябрьны, СЭКП-ни алгап-йөрээп турарлар.

Ленинниң идеялары Тываже Октябрь революциязының мурнунда-ла кирип келген. Оларны Усинск оруунуң тудуунга ажылдап турган, шөлүттүрген революсчулар тарадып эгелээн деп төөгү эртемденнери чугаалап турар. Маркстың, Ленинниң өөредиглерин Улуг-Хемниң үнген дөзүңге суртаалдап турганнарның мурнуу одуруунга Ленин-биле харылзаалыг чораан

база тываларның этнографиязын, аас чогаалын шинчилеп чораан коммунист Ф. Я. Кон кирер. Ооң соонда хамааты дайын болгаш даштыкы интервентилер-биле демисел үезинде ленинчи идеялар арат массаларның аразынга «үерлеп» тараан. Щетинкин биле Кравченконуң партизан шерии, Кочетовтуң орус, тыва дайынчылардан тургустунган отряды, Барыын Тывага ак гвардейжилерни сүрүп кирип кээп турган Байкаловтуң алтай, казах, орус шериглери Советтер чуртунуң дугайында солун чугааларны болгаш революсчу ырларны тарадып тургулаан дизе хөөрем эвес. Ооң уламы бооп, тываларның революсчу аас чогаалы тыптып келген. Ол чаа уткалыг аас чогаалы чоннуң шажынга, феодализмге удурланган бурунгу ырларындан, үлегер чугааларындан, тоожуларындан чемиш ап, чулук кирбишаан, чаа овор-хевирлерни, аянарны, традицияларны орус болгаш моол революсчу чогаалдардан салгап ап доктааган.

Тыва улустуң революсчу аас чогаалы Ленинниң херээн алгап тыптып келген. 20 чылдарда-ла Ленинниң адын сиирген ырлар Тывага чаңгылавы берген. Оларның бирээзинде:

Ужунайдан харап кээрге,
Угуулзалыг Тыва чурту.
Улус чонну каттыштырган
Улуг башкы Ленинни —

деп, ырлаанын билбес кижжи бисте чок. Чогаалында ады кирбээн авторлар Ленинниң адын, чүнү-даа мурнай, ажылчы чоннарның революцияже көдүрүлгениниң, аңгы талазы-биле каттышканының символу кылдыр көргенин бо одуруглар тодардып турар.

Улустуң өске-даа ырларында Ильичини дарлатканнарның хостакчызы, өңнүү деп чураан болгаш ооң айыткан оруун кыя баспайн эдерээлинер деп кыйгырыг дыңналып чоруур.

Солун чугааларның бирээзинде В. И. Ленинниң мөчээни тыва араттарның ханы качыгдалын болдурганы болгаш оларның баштыңчыга дээди хүндүткели илерээн. Ынчан Хереме сумузунга чурттап чораан Сат Балажыктың чугаалааны-биле алырга, баштыңчының мөчээниниң дугайында медээ келирге, ук сумунуң улуг кижилери хап, даңзанын ырадыр шыгжааш, аныяктарның ойнаар-хөглээрин чеди-сес хонук иштинде хораан.

Бо чугаа делегейниң бурунгаар депшилгелиг кижилеринге таварышкан халапты тывалар бодунуң улуг чидири кылдыр хүлээп алганын, ол кажыдалды оларның чаа ёзу-биле эрттиргенин көөр бис.

Чээрби чылдарның ийиги чартыындан эгелеп, аас чогаалдары-биле чергелештир, В. И. Ленинниң дугайында бижимел шүлүктөр көстүгүлөп келгилээн. 1926 чылда «Революстуг

арат» деп сеткүүлге партия ажилдакчызы чораан Монгуш Содунамның бижээни «Ленин дугайында шүлүк» деп чогаалы парлаттырган. Ол шүлүк тыва бижимел литератураның баштайгы чогаалы болбушаан, тыва улустуң В. И. Ленин дугайында хөй-хөй «ырларының» шапкынчызы апарган. «Ленин дугайында шүлүкте» Владимир Ильичиниң тываларны база олар ышкан хөй-хөй дарлалга түрөп чораан улустарны хостаарынга, Октябрь революциязының тиилээринге ролюн тоожуп турар.

Удаваанда «Аныктарның сорулгазы» деп сеткүүлге «Эртеги база келир коммунизм аразында эээрректи эргий көрөөл» деп шүлүглел парлаттырган. «Коммунист» деп шолалыг авторнуң бижээни ол шүлүглелде В. И. Ленинге эвээш эвес одуругларны тураскааткан. Ында ону Маркс, Энгельстин өөредииниң уламчылакчызы, амыдыралга боттандырыкчызы кылдыр көргүспүшаан, кижини төрөлгөтөнгө шылгараңгай угаанныг кижини хайырлаан делгем Волга хемни, сураглыг Симбирск хоорайны мактап алгаан.

Чаа амыдыралдың сайзыралының шапкын агымынга хөмө алыскан тыва улус, чыл келген тудум-на амыдыралында улуг чаартылгаларны көргөш, оларның үнгөн дөзү, дазылы Ленинде, ооң өөредииниң шынында деп бүзүрөп, баштынчыны амыдыралын, өөредиин улам хандыр сонуургап, шингээди эгелээн. Тыва литератураның үндизилекчилери С. Тока, С. Сарыг-оол, Б. Хөвөңмей, С. Пюрбю боттарынын баштайгы чогаалдарындан эгелээш-ле, ол улуг теманы уран чечен хевирге, сөстүң дээжизи-биле чырыдып кирипкеннер. В. И. Ленинге тураскааткан 30 чылдарның чогаалдарының онзагай талазы болза Ленинниң омур-хевириниң Октябрь революциязы-биле, Коммунисттиг партия-биле тудужу болур. Ол үштү Ленинниң өөредии, ооң символу Кызыл тук каттыштырып турар. Бөмбүрзектиң кырында кинскип, тиилеп турар Кызыл туктуң омур-хевирин тургусканы анык литератураның чаа эстетиктиг чаалап алышкыны болган. Бо чорук тыва чогаалчылар ленинчи теманы эгезипден тура-ла кончуг шын чырыдып эгелээнин көргүзүп турар.

Баштайгы чылдарның тыва Ленинианазында база бир онзагай чүве болза, бистиң чогаалчыларывыс ынчан В. И. Ленинниң төөгүгө ниити улуг ужур-дузалыын колдады алгалмактап эгелээни болур. Ынчалзажок В. И. Ленин тыва литератураның эң-не бирги намдарлыг, ат-сыптыг, маадырлыг ажил-херектерлиг, өөредиглиг тодаргай маадыры болур Чүгө диге чогаалчылар ынчан революсчаан чоннуң, демисел-биле бачымнаан үениң омур-хевирин чуруурунче кол кичээңгейни угландыргаш, аңгы-аңгы кижилерниң ажил-херээн көргүзөрүнче ханылавайн-даа, кирбейн-даа турган.

Ол үениң Ленинге тураскааткан элээн хөй чогаалдарының иштинден С. Пюрбюнүң «Октябрьның тугу», «Ленин», «Барыын чүктөн үнген хун» деп шүлүктери ылгалып турар. «Октябрьның тугунда» лириктиг маадыр Ильичини тываларны чыргалче баар орукче эдерткен «ачылыг башкывыс» деп чылыг хоюг сөстөр-биле адап турар.

Ынчаарга «Ленин» деп шүлүк сөс-домааның чигези-биле, бодалдарны кыска, тода илереткени-биле, ритминин түрлүү-биле онзагай. Рефрен хевирлиг тургускан элээн каш одуругларда автор Ленинни эң-не шылгарангай угаанныг, дарлаткан улустарны хостаан маадыр, чер кырында эң-не чөптүг, ак-сеткилдиг кижиге кылдыр чураан:

Ленин —
маадырларың маадыры,
Ленин —
мергеннерниң мергени.
Ленин —
буяныгың буяныны,
Ленин —
дээдилерниң дээдизи.
Ленин —
тиилелгениң хей-аъды,
Ленин —
генийлерниң генийи.

Башкы Ленинниң омур-хевирин улам диригжидип, улам ханыладып чурууру Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында уламчылаан. Чоннуң патриотчу база интернационалчы сеткил-сагыжының хайнышкынын караа-биле көргөн, чүрээ-биле билген чогаалчылар, улустуң бүдүш-байдалының эң дээди талаларының көстүүшкүнү чүдөн болганыл деп айтырыгга харыыны бергеннер. Ооң үнгөн дөзү ленинизмниң күжүнде дээрзин чогаалдарыңа илереткеннер. Б. Хөвөңмейниң «Дириглерден артык дириг» деп шүлүүнден бистиң сагыжывыска революция чылдарында тук болган, чаа амыдыралдың тудуунуң хей-аът кирикчизи, дайын шөлүнде дайынчыларның полководчузу апарган В. И. Ленинниң омур-хевирин чуруттууну келир.

Дайын-биле тулчуушкунуң
Динииниң аразында —
Дайынчыны маадыржыдың
Дириглерден артык дириг
Ленин кады чоруу туру —

деп, бо одуруглар үстүнде адаанывыс шүлүкте бар.

Ол-ла чылдарның бирээзинде бижиттинген С. Пюрбюнүң «Мөңгө хун» деп шүлүүнде Ленинниң өөредиин Тываның кырында чыраан өшпес хунге деңнеп көргүскен. С. Сарыг-оолдуң «Чырык хун» деп сурагжаан чогаалында ленинизмни

күш-ажылчы кижн бүрүзүнге чоок, оон чырыткылыг үзел-бодалдарын, идеалдарын илереткен өөредиг деп көргүскен:

Ленинниң помналынга
Дүн-даа дүшпес, кыш-даа дүшпес,
Ленинниң изин истээн —
Түрөвөс-даа, ашгавас-даа —

деп, бо делгем уткалыг, чылыг, хоюг сөстөр долган одуругларны бөгүн бисте кижн бүрүзү шээжи-биле билир, чүге дизе оларда ленинизмниң сүүзүнүн идереткен! Ынчаарга хөй-хөй тыва чогаалдарда Ленинниң өөредиин хүнге деңгээни улустун баштыңчыга кезээде четтиришкинин илередип турар.

Ленинниң овор-хевирин хандыр, хөй талалыг чуруурунун улуг этавының эгезин Тываның хөгжүлдениң Советтиг оруунче киргени салган. Көшкүн чораан улустун амыдыралын ленинчи кооперативтиг план ёзугаар үндезини-биле эде организаастааны, чурттуң электри болгаш үлетпүр-биле болбаазырааны, чоннун бүгү делегейниң интернационалчы культуразының агымынче калбаа-биле киргени, кижн төрөлгетениң билигбайлаан элбекшиткен октаргайның ырактарын совет эртемниң чагырып алышкынының үези Ленинниң, партияның, Октябрының овор-хевирлерин тодарадыр, хандыр көргүзеринге чугула хөй барымдааларны берген.

Чечен сөстүн хоочун силбикчилери янзы-бүрү хевирлиг чогаалдарда ленинчи теманы сирип чуруп турарлар. Салчак Тока «Араттың сөзү» деп үш номнуг чогаалында база Степан Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузунда» Ленинниң өөредии, ады-сураа тываларның аразынче, лириктиг маадырларның амы-хууда база албан-ажылдыг амыдыралынче канчаар сиңип кире бергенин чечен аргалар-биле көргүзүп турарлар.

«Араттың сөзү» тоожунун маадыры «Ленин» деп элдеп атың чоорту тодарап, оон буянның чаагай шинчилериниң илереп, оон сеткил-сагышка эң-не эргим, чоок апарганын сактып турар. Кызыл партизаннарның чугааларындан («Одаглар хып тур» деп эгеде), арат Ензуктуң дыңнааны Ус улунунун чугаазындан («Өгдө чырык»), коммунистер Мыкылайның (Николайның), Күрсединиң болгаш Ульяновтарның өг-бүлезиниң өңнүү Мезинаның сактышкыннарындан чогаалдың аныяк маадыры Токаның бодал-сагыжыга Ильичиниң чырыткылыг овор-хевири, бичии-бичии кезектерден чыгып чорза-чорза, тургустунуп келир. Чижээлээрге, Ензуктуң чугаазындан: «Орус улустун төвүнде Ленин деп улуг, мерген башкы саадап турар чүве-дир. А шаанда бистиң чанывыска чурттап, бистиң-биле денге Улуг-Хемниң суун ижип турган дигир чорду. Ол кижн дээрге делегейни дүндөре көрүп олулар, канчаар-даа аажок мерген угаанныг, яды чоннун дайзыннарын

базып чок кылып турар, алдырар чүвези чок күчүтөн Маадыр кижиге дээр чорду» деп сөстөр маадырның сеткилинге сиңип, аңгыланып чыдып калыр. Ол чугааны дыңнаанындан маадырның сагыжы улам чылыгып, чырып, амырааны хайнып келир, харын-даа мырыңай эрги ыштыг кара өг ишти безин аңаа чырыткылыг дег кыннып келген.

Ынчаарга большевик-пропагандист Мыкылайның «Силер биле бис ышкаш, яды кижиге чаагай үе келген, чаа ужур ам тургустунган. Бо бүгүнү... советтиг Россияда эш Ленинге баштаткан большевиктерниң партиязы берген» деп чаңгылыг сөстөрүн дыңнаан ядыларның үнү дыңзып, аажы-чаңы шириидеп турарын, а байларның мугуртаанындан хейде-ле кылы хайнып, ызы төктүп, харлыгып турганын «Араттың сөзүнүн» маадыры чугаалап турар. Ол таварылгага хей-аът кирген аныяк маадыр В. И. Ленинниң изин истеп, ооң өөредин Тыва черге боттандыраары дээш демиселдин ужу-кыдынга киржир дээш чоруптар.

Чогаалчы С. Тока тоожузунун дараазында «Чаа Тыва» деп номунда В. И. Ленинниң омур-хевирин улам тода, улам чечен-чураан. Чогаалдың маадыры Ленинниң өөредиин сиңгээдип албышаан, ооң бодунуң амыдырал-чуртталгазындан, аажы-чаңындан үлегер алырын үргүлчү оралдажып чоруур. Ооң ол күзели «Шушенск суур» деп эгеде онза илерээн. Москваже бар чораан кезек кижиге В. И. Ленинниң шөлүлгеге чурттап турганы Шушенск суурга келгеш, Мезина кадайның сактыышкыннарын дыңнап олуларлар. Ол чугаа Токаны хаара туда берген. Маадыр хүн ажып, имир дүжүп келгенин безин эскербейн баар. Ук чугаадан В. И. Ленин кижилерге эптиг-эвилен, чугаа-сооттуг, тудунгур-авааңгыр, ажылгыр, улуска сагыш-човааңгыр, эртем-билигге хандыкшаан кижиге деп тодарап келирге, маадыр деннеп четпес өөрээн, чүге дээрге оон улуг башкы кижиге ындыг болур ужурлуг деп шагда-ла бодаан бодалы бүде берген.

Ынчангаш, С. Тока элээн каш улуг-улуг идеялиг утка-биле долдур чүдүртүнген чурумалдыг кезектерде Владимир Ильичини ажилчы чоннуң баштыңчызы, дарлакчыларның чаңны кылдыр чуругулаан-дыр.

С. Тока бодунуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының эгезинден тура-ла, В. И. Ленинниң омур-хевирин чурзурунга харысалгалыг, камныг хамааржып келген. Ооң хереглээн аргалары, чурумалдыг омур-хевирлери тодаргай, амыдыралчы. Ленин биле тывалар чаңгыс хемниң суун ижип, чаңгыс ие сүдүн эмген дег чорааннар база тыва улустуң эки деп үнелеп чорааны аажы-чаңчылдары Ленинде сиңниккен деп көргүспүшаан, Ильичиниң күш-ажылчы кижилерге чоогун, эргимин

С. Токаның илереткенин ооң чогаадыкчы улуг чедишкени дие чогуур.

Уткалыг уг-шининң талазы-биле үстүндө адаанывыс авторнуунга барык дөмей-даа бол, С. Сарыг-оолдун проза чогаалында Ильичиниң омур-хевирин тургузарда ажыглаан чечен аргалары бир янзы. Араттарның амыдыралынга, сагыш-сеткилинге Ленинниң өөредининң доктааганын «Аңгыр-оолдун тоожузунда» көргүзүп тура, С. Сарыг-оол ленинизмниң «дүлгээзининин», кижилерни сергедиптер, хей-аът кириптер шыдалдыын онзагайлап чураан. Тоожунуң маадыры Аңгыр-оол «Ленин» деп ат дыңналган соонда, араттарның дунуга берген, чаңчыл болган амыдыралы хайнып, дойлу бергенин чугаалаг турар. Ол ат тарай хона берген соонда улуг улустун чугаа-соодунда ойзу-кыйзы сөглээн чүве көвүдөп, иштикиде, даштыкыда болушкуннарже кулак салыры дыңзып, аразында аргыжар-чоружары удаа-дараа апарганын Аңгыр-оол билип турар. Чаа шагның эзин-сырынының Өвүр талага чеде бергенин, амдызында чүгле дуюп билдинер чаагай херек ара соксаар аргажок бүдөр болу бергенин, өскүс оол аныяк өскенин ыр-шоорундан бир-ле дугаар тода эскерип каар. Ооң дыңнап өскени оюн-баштак, уяранчыг-кударанчыг чоок кавы черин, чуртун мактаан ырларның аразынче куйга башты куюрадыптар дүлгээзининг, чаагай улуг херек бүдүрер демиселче кыйгы салган ырлар кире хонуп келгенин Аңгыр-оол тода ме-дереп биле бээр. Ынчангаш, Ленинниң өөредии, ажыл-херээ кижилерниң сагыш-сеткилинче эки ыр-биле дөмей дүрген сиңген деп чогаалчы уран чураан.

Өскүс чаңгыс, яды самдар амытаннарга Ленин аас-кежикти чаалап берген дээрзин, Ильичиниң буянныын, өндүр чаагайын С. Сарыг-оол Аңгыр-оолдун көскү-хөрээниң дойлушкунун дамчыштыр көргүзүп турар. Чер-чуртунун улуг улустарының чугааларындан, Ленин дээрге кызыгаар чок буяныг кижидир деп чүвени Аңгыр-оол биле бээр. Ынчангаш бодунуң базындырып чоруурун сакты бергеш, Аңгыр-оол Ленин маңаа болза: «Мону базынманар! Кыдыглаванар! Алба-даванар! Кым-даа мону хомудадып, басты берзе, дораан-на боду меңээ барып сөглезин!» дээр ийик деп бодагылаар апаар. Оон туржук Ленинниң сураан дыңнааш, адын сагынга, Аңгыр-оол бедик даг кырынга чораан болза кайда бир ыракта аалдарже көргеш, бар шаа-биле алгырып ырлагылай бээр апарган.

Бо одуруглардан В. И. Ленинниң шынныг херээ яды кижилерни канчаар көдүрүп, бедидип келгенин көөр бис.

Чогаалчылар О. Саган-оол, С. Сүрүн-оол, К. Кудажы боттарының проза болгаш ши чогаалдарында («Оттушкунда», «Тараада», «Озалааш хемде») база-ла ленинизмниң тыва

улусту хосталганын оруунче кыйгырганын, аңаа орук чырыткызы болганын чуругулаан.

Ленинчи теманы тыва чогаалчылар шүлүктеринде болгаш шүлүглелдеринде эн-не хөй талалыг, ханы уткалыг кылдыр ажылдап кылган. Хоочун шүлүкчүлөр ук теманы тодаргай болгаш философчу ёзу-биле чырыдарының чадазында базып алган дизе частырыг болбас. Үжен чылдарда ажыглап турган эреңгей метафоралардан оларның шүлүктери хосталган. Бөгүн бистиң шүлүкчүлеривис партияның ажыл-херээн, Октябрь революциязының тываларга хайырлаан буянын алгап-йөрээвишаан, В. И. Ленинниң гениалдыг өөредиглериниң тодазын, амыдыралда боттанып турарын чогаалдарында чуруп турарлар.

Тыва шүлүкчүлерниң баштыңчыга тураскааткан эң эки, тускайлаң талаларлыг чогаалдарынга С. Пюрбюнүн «Ленинниң шыны», «Ленинниң соруу-биле», «Ленин», С. Сарыг-оолдун «Ленинге», «Ленин дугайында». Ю. Кюнзегештин «Одаг», С. Сүрүң-оолдун «Ленин болгаш хосталга», М. Кенин-Лопсаңнын «Ийи чадыр», О. Сувакпиттин «Ленин чокта чуртталгам чок» деп шүлүктерин хамаарыштырар бис. Оларның кайызында-даа сөстүң чеченин, күштүүн, ыяңгылыын азы чаңгылыын ажыглап тургаш, авторлар баштыңчының ажыл-херээниң Тыва черде база делгереп, боттанып, тиилеп турарын ырлап турарлар. Чижээ, С. Сарыг-оолдун дараазында одуруглары Ленинге туткан өндүр сөстөрдөн тургустунган:

Куруг,
көшкүн,
күш чок мени,
Күш дег чүглөп,
шыдал кирип,
Черин чаартып угулзалаан,
Шевер кылдыр өөреткен,
Изиг ынак — Улуг башкым
Ленинге,
Соң партиязынга
Иштим сөглөп, өөрүп чоруур
Колхозчу мен.

В. И. Ленинниң ачызында Россия улустарының чыргалче оруу ажыттынган, оларның оран чурту улуг чаагай, байлак омактыг, күчү шыдалдыг апарган, ында төрөл чоннар демниг-күштүг коммунизм улуг тудуун тудуп турар деп идеяны С. Сүрүң-оол «Ленин болгаш хосталга» деп шүлүүнде мынчаар бижээн:

Бөгүн бистер хостуглар бис,
чалгынныг бис,
Ычдыг улуг аас-кежин Ленин берген.
Бөмбүрзектин чарты чыгам чурттуг-даа бис,
Ында бистер эргези дең ээлер бис.

Чоргаар сөглээн бо одуругларның делгем болгаш ханы уткалыын магадаар бис.

Сөөлгү элээн каш чылдарның иштинде чогаалчылар В. И. Ленинниң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-чорудулгазын, совет төөгүчүлөрнүн тывыышкыннарынга, баштыңчы-биле кады ажылдап чорааннарның сактыышкыннарынга даянгаш, улам хандыр өөренип турарлар. Ооң түннелинде тыва чечен Лениниананың төөгүге, намдар барымдааларга дүүшкээ, чоогу күштели берген. Күш-ажыл кижилеринге баштыңчының шылгараңгай өөредиглериниң билдингирин, ооң амыдырал чуртталгазының чоннуу-биле тудушкаан көргүскен, төөгүден тептинген, эки бижээн чогаалдар тыва литературада арбыдап турар. Оларның бирээзинге М. Кенин-Лопсаңның «Ийи чадыр» деп шүлүү хамааржыр. Шүлүктүн лириктиг маадыры В. И. Ленинниң Разливте сизген чадырын көргөш, арат кижиле биле баштыңчының амыдыралының дөмейин магадап, ооң чон-биле тудуш төрелиниң үндезиннериниң дазылдарының дугайында хөлзээн сеткил-сагыжын тоожуп турар. «Ийи чадырның» лириктиг маадыры дараазында ханы уткалыг түңнелди кылып турар:

Өртемчейге төрүтүнмейн турумда-ла,
Өзүп келгеш, чарлыын кылыр чагыргамның
Салым-чолун чолдак төшке саазын салгаш,
Чалап бижээн чериң бо-дур. Кожа тур мен!
Херээңерниң тыва черде бүткениниң
Херечизи болуп көөйи деп сөглөп тур мен.

Чоннун, чурттуң чырыткылыг келир үези дээш, амыдыралдың, бүгү бергелеринге баштыңчы таваржып эрткен-дир, ынчангаш ол бөдүүн чоннун идеяларын тергип тода билер чораан деп «Ийи чадырның» идеялыг утказы мындыг.

С. Пюрбю бодунун чаңгылыг аян-биле бижээн Ленин болгаш партия дугайында шүлүктөрүндө ленинизмни эпти-ле күчүлүг чалгыннарга деңнээн болур. Ол чалгыннар совет улуска коммунистиг чаагай ниитилел тударынга, ооң оруунда шуурган-дүвүлери, доктар-моондактарны ажып эртеринге дузалап чоруурлар кылдыр чогаалчы чуруп турар. С. Пюрбю-нүн «Ленинниң өлбөс чүрээ», «Ленинниң ачызында» деп шүлүктөрүниң лириктиг маадырлары Ленинниң күзелин ёзугаар бистиң чурттуң элезинниг ээн ховулары тынгартынып, удумзураан тайгалары оттуп, октаргайже орук үнүп, планеталар чоокшулажып, чонувус деңнеп четпес күчү-шыдалдыг маадыр болу берген деп чугаалап турарлар.

Ю. Кюнзегештиң шүлүк чогаалында чиге болгаш чидиг сөстөрүн дизиң тургаш, ленинизмниң мөңгезин, доктар моондакка дорулбас күчүлүүн бадыткаан. Ооң «Хосталганын

Бистиң чылдан чылче сайзыралывыстың шапкыннанып бар чыдары-биле чергелештир тыва литератураның ленинчи темазы улам калбарып, ханылап бар чыдар. Ол теманы чырыдып турар чогаалчы бүрүзү лириканың кызы хевинге сыңмас уткалыг, улуг хемчээлдиг материалдарны, бодал-сагыштарны чыып ап турар болгаш оларны шүлүк чогаалының делгем эпиктиг хевирлеринге кирип, түңнээрин оралдажып турарлар. Ындыг угланышкынның эгезин С. Пюрбюнүң «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сарыг-оолдун «Ильичини көрүп чор мен», М. Кенин-Лопсанның «Ленинге йөрээткен мен», А. Даржааның «Кожагарда кижиге» деп лиро-эпиктиг шүлүглелдери салган.

Адаттыңан чогаалдарда В. И. Ленинниң бурунгаар депшилгелиг кижиге төрөлгөтөнниң чырыткылыг келир үезин чоокшуладыр дээш кылган маадырлыг херээн алгаан-мактаан болгаш Ильичиниң бай, хөй талалыг омур-хевирин тургускан. Шүлүглел бүрүзүнде авторлар боттарының мергежил, талантызының шаа-биле Ленинниң революсчу, организакчы, хей-аът кирикчи омур-хевирин чурувушаан, Ильичини бүгү улустуң эң-не эки аажы-чаңнарын бодунда сирип алган, күзел-бодалдарын (идеалдарын) боттандырган, амыдыралын артышкын чокка ажылчы чоннуң херээнге берген, бистиң үениң болгаш келир үениң эң улуг маадыры деп тоожуп турарлар. Шүлүглелдерниң кижизидикчи утказы — кижиге бүрүзү Ильичини дөзээрин кызар деп бодалда мөөңнеттинген.

Чечен чогаалдың кайы-даа хевиринде Владимир Ильичиниң омур-хевирин чуруп турар болганда, бистиң чогаалчыларывыс бо ажылды бүдүрериниң чамдык эки үре-түңнел берги дег аргаларын тып, ажыглап турар дээрзи билдингир. Тыва чогаалчылар эң-не баштай улустарның сактыышкыннарын, дамчыыр чугааларны ажыглап, Ильичиниң омур-хевирин чуруп эгелээннер. Ол арга-биле чураан Ленинниң омур-хевиринге маадыр болгаш шылгараңгай угаанныг кижиниң шинчизи колдап турган.

Чогаалчылар Ю. Кюнзегештиң болгаш А. Даржааның Ильичини аңчы амыдыралдыг, ооң уламындан тыва аңчыларга ужуражып турган кылдыр көргүскени солун. Ол шуут-ла бодал кылган сюжет эвес дээрзин билдир бис. Шушенск суурга шөлүлгө үезинде Владимир Ильич боо чүктеп алгаш, аргарыг кезип, хонуп-дүжүп чорааш, Россияны революсчу арга-биле чаартырының планнарын кылып турганын билдир бис. Ол биографтыг барымдаадан тептингеш, адаанывыс чогаалчылар Ленин аңнап чорааш, тываларга ужурашкан, оларның келир үе чырыткылыг болур дээн идегелин быжыктырган деп бүзүреничиг кылдыр тоожуп турарлар.

Ю. Кюнзегештиң болгаш А. Даржааның бо дуржулгазы,

Ильичиниң омур-хевирин ооң амыдыралынга үндезилеп чурууру-биле чергелештир, төөгү, география, идея талазы-биле тодаргай бооп турган ышкаш кылдыр бодап тургаш чуруурун оралдажыр деп совет Лениниананың угланыышкынын деткип турар. Бо янзылыг оралдажышкынарны өске-даа тыва чогаалчылар В. Маяковскийниң, Е. Чаренецтиң, И. Сельвинскийниң, А. Твардовскийниң, Р. Рзаның дуржулгаларын кичээнгейлиг өөренимишаан, кылып турарлар.

Ленинчи теманы ханыладырының бир аргазы болза, чогаалдың маадырын Ленинниң чуруу-биле таныштырып, ооң уламы кылдыр Ильичиниң амыдыралынче, ажил-херээнче ук маадырның хандыкшаанын көргүзери болу берген. Бо арганы С. Сүрүң-оол «Озалааш хем» деп тоожузунда, Л. Чадамба, О. Сувакпит шүлүктеринде хереглээн. Баштыңчының чуруун көрген кижиниң бодаалдарын дамчыштыр чогаалчылар Ильичиниң эргим омур-хевирин чуруп, тыва кижиниң аңаа мөңгези-биле четтиришишинин илередип турарлар.

Ынчаарга бо арганы өске улустарның чогаалчылары база ажыглап турар. Чукот чогаалчы Ю. Рытхэу «Ыраккы сонгу шенекте», хакас Н. Доможаков «Ырак аалда», моол чогаалчы Түдэв «Шолбан адаанга» деп тоожуларында маадырларның баштыңчы-биле чурук дамчыштыр танышканын көргүскеннер.

Баштыңчының омур-хевирин тургузарда, ооң ажил-херээн алгаарда, тыва чогаалчылар эң-не өндүр, бедик өндүр метафораларны ажыглап, оларга ыяңгылыг, чаңгылыг, эргим, хонюг аяннар кириерин оралдажып турарлар. Бөгүн В. И. Ленинни чогаалдарда чырык хүн, ашпас хүн, өлүм чок күш, тиелелгениң тугу, тынгарыкчы, хей-аът киририкчи, хостакчы дээш оон-даа өске улуг сөстөр-биле хүндүлөп турар. Аңаа тыва улустуң ынаан адавыс, башкывыс, баштыңчывыс дээн чылыг сөстөрниң чогаалдарда элбээден көөр бис.

Ленинге тураскааткан шүлүк чогаалдары байырымныг аяннарга бижиттингилээнин кижини бүрүзү эскерер. Ол болза ленинизмниң бөмбүрзекте тиилеп турарын караа-биле көргөн чогаалчының өөрүшкү долган чүрээниң согуунуң илерээни ол-дур. Байырымныг аяннарны тургузарда, чогаалчылар шүлүктүң акцентилиг (чадалап бижиир) тургузуун эптинде ажыглап турарлар. Сөс бүрүзүнүң уткалыг деңзизин дамчыдып шыдаар бо шүлүк тургузуу лириктиг маадырларның сеткил-сагыжының хөлэээн байдалын шын дамчыдарынга демек бооп турар.

Тыва чечен Лениниана ленинизмниң идеяларының өлүм чогуун, тиилеттирбезин, Ленинниң кижини төрөлгетениң депшилгези дээш кылган маадырлыг чоруун ырап турар. Бистин Ленинианавыс бодунуң сайзыралының тургузунда кезээ-

де шынчы, амыдыралчы бооп келгенин демдеглээр херек. Ленинге тураскааткан чогаалдар ону чондан, партиядан, төөгүден адырбайн келген. Тыва чогаалчылар Ленинни үргүлчү бистиң үениң улуг кижизи кылдыр, бистиң аравыста чурттап, ажилдап чоруур, «дириглерден артык дириг» кылдыр чуруп турарлар.

Чогаалчылар хүн келген тудум-на чонунуң бүдүрген ажил-херээн Ленинниң өөредиинге, чагыгларынга дүүштүрүп, баштыңчынын чагыгларын чоннуң боттандырып турарын алгап-йөрээп турарлар. Ооң кадында ук теманы чырыдарынын херээнде чамдык декларативтиг кыйгырыглар салыр дээн ышкаш четпестерни узуткаарынче демин каттыштырып ажилдап турарлар.

Тываның салым-чаяанныг оолдар, кыстары улуг Ленинниң омур-хевири, ооң ажил-херээниң, өөредииниң амыдыралда боттанып турарын дамчыштыр чуруур деп шын орукта кире бергенер. Ол чорук тыва Лениниананың чаа-чаа чедишкиснерлиг болурун хандырат.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР БОЛГАШ ШИИЛЕР

Олег САГАН-ООЛ

ТӨРЭЭН КИЖИЛЕР

(Романдан эгелер)

9

Хоорайга чедип келдим. Күжүр Кызыл бедик-бедик бажыңнары-биле, ногаанчыткан узун-узун делгем кудумчулары-биле чарашталыпкан, аянныг апарган тур оң.

Кежээликтей апарган. Хүн чавызап, Ээрбек тайгазының соңгу талакы артыңче ажып бар чыткан. Ынчангаш, Кызылдың хүндүскү изии Улуг-Хемниң сериини-биле солчуп эгелээн.

Хөй каът бажыңның бир өрээлинде чурттап турар кижилер болгай мен. Хаалганы ажыткан, бажың иштинде агаар чок, дунааргай-ла чүве. Ынчанмайн канчаар ийик — бир ай иштинде хаалгазын, соңгазын ажытпаанда. Дегийт-ле соңгаларны ажыдыптым. Сериин агаар удуур өрээл иштинче шуужуп кирип турары илден. Чемненир өрээлдин соңгаларын база-ла чадагайлаптым. Ол-ла дораан соок суг-биле шаланы чуп, стол, сандай, шкафтарны өл пөс-биле чодуп, уямны ынчаар арыглап алгаш, ваннага изиг сугну аксып, аңаа аажок таалап, чунуп алдым.

Эртен ажылдап кедер идик-хевимни белеткеп алгаш, удуп чыдыптым.

Эртен оттуп кээримге, шак чаа-ла чеди чедип тур. Соок суг-биле шаптанып, чаа чунуптарымга, уйгу чаштап, бодум артында-ла чиик ышкаш апаардым. Аалымдан алган эъдимден чем кылып чип, шай хайындырып ижип алгаш, ажылдап чоруптум.

Аныяктарның тудуг бригадазында шупту он кижини ажылдап турар бис. Бистин аравыста үш кыс бар. Оларның бирээзин Галя Васильевна дээр. Ооң бажының дүктери чырык сарыг болгаш шырайы база ындыг боорга, аравыста «Алдын даңгына» деп шолалап алган бис. Боду дыңнангыр, чөпшүл кыс. Айбылаарга суг кажан-даа бергезинмес, ындыг-мындыг мен деп дедирленмес — чаа, кылыр-ла — дээш, туткаш кирип тер. Оон өске чугаазы чок. Чазык, чугаакыры мырыңай кончуг. Ол чаңы-биле чүве ыттагас Бирлейни бо-ла шугулдадып алган, ооң-биле ол-бо каашкан, маргышкан турар. Бо удаада база-ла чугаалажып үндүлөр.

Чедип кээримге, өөрүм кидин-не ажылдап кирипкен турлар. Оолдар, кыстар-биле мендилешкеш, келгенимни бригадирим Хенче-Карага дыңнаттым. Галя өөрүшкүлүг менче көргөш, кожазы Бирлейге хөөрөп үндү:

— Ойт, Бирлей, көрөм, Өргежиттин дыштанганын!

Бирлей менче көргөш, кандыг-даа каткы-итки чок тура, Галядан удур айтырды:

— Эки дыштанганын канчап билип кагдың?

— Билбес боор бе, көрнаан, арын-шырайы кара-хүрөң апарган, хүнге, агаарга додуга берген. Сен база ынчаар дыштанып алган болзуңза.

— Дыка-ла билир-дир сен...

— Ынчанмайн канчаар ийик. Энир чылын дыштангаш кээринге, сени дораан-на билип каар чоржук мен, илден болчук сен.

— Мен көөрүмге, мырыңай-ла чудап калган ышкаштыр — дээш, Бирлей, мооң-биле каяа-ла чулчуржуп турар дээнзиг, хая көрнүп ажылдай берди. Ынчаарга, Галя дээрге чүзүн-баазын айтырыгларны төнмөс-батпас кылдыр меңээ салып турупту. Мен мырыңай харыылап четтикпейн тур мен. Көдээге дыштанган дугайын, чайлагның шөлээн экизин, агаар-бойдустуң чаагайын чугаалаан, адак сөөлүндө, Ажыкка балыктаанымны, кайы хире улуг балык тутканымны хөөредим:

— Балыктаары дээрге, ёзулуг-ла дыштаныр кижиниң херээ чүве-дир, оолдар. Балык-даа эндерик чер-дир.

— Туттуң бе ынчаш?— деп, Галя сонуургал-биле айтырды.

— Чугаа чок-ла болгай. Мырыңай төш чартыгы дег кадыргылар тудуп турдум.

— Дыка улуг-дур але, метр чыгы ышказыл. Ол хире

балыкты канчап тудуп шыдаар кижн боор сен — дээш. Галя чаптанчыг көрүп тур оң.

— Мен болгаш, тутканым ол-дур ийин. Менден өске кижн болза кайын шыдаар ийик — деп баштактандым.

Галя ыткыр каттырып кагды. Ооң бүгү-ле боду чырык өөрүшкү-биле долуп, оозу оон-моон сыстып үнүп, амытанга чагай хөглүг болуксаан ышкаш. Ындыг аажы-чаңга аажок ынак мен. Ол аажы чуртталганы хөглүг болдуруп турар.

Галя бодун аян киир чазавышаан, ам чүнү айтырар чоор дээнзиг, арай боданган хевирлиг тур оң. Ооң бодалынга кирип келген билдинмес чүве бүрүзү ыяавыла тодараттынган гүрар ужурлуг. Ынчангаш, бис кандыг-даа үеде оон айтырыгны манап турган бис. Ону бодааш. Галядан айтырдым:

— Менден ам чүнү дыннаксай-дыр сен, Галя?

— Сээң тудуп турганың кадыргыны бодап тур мен ийин, Өрге. Чүге ынчаар өскен балык боор деп — дээш, чазык көкагды.

Ону дыннап турган Бирлей баштактаны аарак чугаалады:

— Байлаң көрбейн, каяа чораан уруг боор сен?

— Чүге байлаң боор чүвөл?— деп, Галя дораан-на сонуургап үндү.

Бирлей хүлүмзүрээш, бүдүү шоодуксаан үн-биле чугаалады:

— Хензиг шавага-ла ыйнаан. Балыкчыларнын аксы черле ындыг болур-ла болгай. Докпак-байлаң тудуп алгаш, кулаш хире бел туттум суг дигилээр.

— Кижини ынчаар канчап мегелээр боор, окта болбас. Бир эвес ынчаар бодап чоруур болзунза, таарышпас болгай, эш — дээш, Галя магадылалдыг көрдү.

Каттыржып кагдывыс. Ылаңгыя Галя боду база ыткыр үнү-биле дыкадыр каттырды.

Бистиң бригадависка чаңгыс-ийи оолдардан өскези шупту эптиг таарышкан оолдар, кыстар чыылган. Бригадиривис Хенче-Кара база эки эр, ону дыннаарывыс кончуг. оон аайындан эртпес бис.

Мурнунда турган бригадиривис Шыдаппай ындыг эвес турган. Бир эвес ол хевээр бригадирлеп турган болза, бистиң бөлүүвүстен чүү-даа үнмес, сандаргай эрлер болу бээри-вис чадавас турган. Ол бистен каш хар улуг эр. Оозундан ындызы ол ийикпе, бисти чагырыксаары кончуг, чүве болза-ла «мээң бригадам», «менден ырап чоруңар», «сени албас мен», «мону алыр мен», «силерниң мында турарыңар мээң ачым» дээр чыгыы. Ынчангаш, ооң-биле үр ажилдап шыда-вайн барган бис. Ооң ужуру мындыг болган.

Профессионал-техниктиг училище дооскан дөрт оолду ту-

дуг трезинге берген. Бисти бир бөлүккө кадып каан. Бригадиривис Шыдаппай чээрби алды харлыг эр. Ооң бодунуң чугаазын алырга, элээн ажылдап чораан, кежээ эрлерниң бирээзи хире. Ооң бригадазы үргүлчү планын ажыр күүседип, шаңнадып турган болур. Шынап-ла ажылдаары черле шору. Материалдарны, ажылдың херекселдерин өй-шаанда тывары аажок. Ынчангаш бистер ажыл чок турбаан бис. Ол чорук бүгү бригаданың киржикчилеринге ажыктыг бооп турган. Чүгө дээрге кылыр чүве үзүлбес, үргүлчү ажылдап турар бис. Оон астык-шалың база көвей болур. Ажылчын кижээ астык-шалың база чугула-ла болгай.

Ындыг-даа болза Шыдаппайның чиктиг талазы бар кижини. Ооң оозунга таарышпайн барган бис. Шалың алган санында бөлүү-биле арагалаар апарган бис. Ээлчежип, бүгү бөлүктү чаңгыс кижини дагдынып аар, дараазында база бир кижини харыылаар. Мынчап туруп берген бис. Ындыг чаңчылды тургускан кижини бистиң бригадиривис Шыдаппай. Меңээ ол элдептиг-даа, эпчок-даа болу берген. Ындыг-даа болза баштайгы удаада аңаа алзып, ээлчег эрттирип, киржир ужурга таварышкан мен. Чаа ажылдап киргеним ол. Бир-ле дугаар шалынымга бежен ийи акша алган мен. Ол меңээ эгээртинмес акша деп билген мен. Кармактаптарымга, чүвүрүм артында-ла дартайып үнүп келген ышкаш болган. Ол үеде Шыдаппай мээң чанымга чедип келгеш, оң талакы караан кажар баскаш, баштактанды оң. Шынап-ла баштактаныры ол деп бодаан мен. Мынча диди:

- Бөгүн сен харыылаар болдур эвес сен бе.
- Чүнү?

Оң холунуң башкы салаазы-биле хоолайын хок кылдыр согааш, караан база катап баскаш — баштайгы шалыңны чуур-ла болгай — дээш, бригадирим манагзынып тур.

Аайын тыппайн тур мен. Ооң арага садып бер деп, баштактанып турары бо-дур ийин мооң деп бодааш, таарыштыр чугааладым:

— Хир чок, чаа акшалар алдым. Ындыг-даа болза, өттүрүп чуур-ла мен ыйнаан.

— Шын-шын... Бистер ээлчегни эрттирип каапкан бис.

— Ам сээң чууруң албан — дээш, Шыдаппай безин хүлүмзүрбейн-даа чоруй баарды. Ооң аажызында баштак болур хире чүү-даа чок болду. Арай кайгап каан мен...

Ажыл шагы төнгөн соонда өөрүм мени эдерип чорупту. Чүгле уруглар чаныптылар.

Удаваанда ресторанга чеди эр олурупкан бис. Чагыгны Шыдаппай эргелеп, ресторанның өөрөнгенин көргүзүп, чаңнап орары аажок. Ижерин ижип, чиирин чип алдывыс. Эзирээни-

вис-даа кончуг... Мөлдү-калды билип орарымга, бригадирим мени төле деп ор. Төлөп-ле орган мен.

Бир билип кээримге, мүн-не бажыңымда чыдыр мен. Арай боорда туруп, чунуп, сегереп алгаш, карманымны көргөн чүг-ле алды акша арткан болду. Меңээ арай хомуданчыг болду. Чартык ай иштинде ажылдап алган акшамны чангыс келжээ төтчеглеп каапканым ол болду. Ооң орнунга чүве садып алган болза көрөм деп бодап кагдым. Ындыг-даа болза ажыл-даар черимге келгеш, өөрүмге чугааладым.

— Бистиң моовус шын эвес-тир, эштер.

Шыдаппай кочулаанзыг көргөш, хамаан чок хевир-биле, түр бастып чугаалады:

— Бир эвес акшаң харамнаныр кижиге болзунза чоруй бар.

— Кайнаар?

— Туралаан чериңче. Биске ындыг кижиге хей.

— Кандыг?

— Сен ышкаш, акша дээш ыглаңайны бээр кижиге аан.

Шыдаппайның аксының хоранныы кончуг болду. Бодумну туттунуп бригадирим-биле сөс карыштым:

— Хамык ужур акшада эвес, чүвениң ужурунда болдур ийин, эш. Сен кым сен, мен кым мен? Бис болза аныяк совет кижилер-дир бис. Ажылчыннар-дыр бис.

— Ужурзурааш чүге четчир сен. Харын бодуну хостуг мен деп санап болур сен — дээш, Шыдаппай мээң-биле оон ыңай чугаалажыр хөңнү чок мындыг.

Ооң соңгаар чүгле мээң-биле чугаалажыксакас эвес, харын мырыңай кызып, өске аныяктарны бодунун талазынче тыртыксаары аажок. Ындыг-даа болза ооң оозундан чүү-даа болбаан. Харын боду тайып барып ушқан.

Мени өске өөрүм деткип үнген. Олар чалы назынның соруу-биле, шынчызы-биле Шыдаппайны сойгалап, чүвениң ужурун бадыткап келген. Оон киживис бисти могадып, боду чорупкан. Ооң орнунга иштивистен чаа бригадир идип үндүрүп алган бис.

Ооң ады Хенче-Кара. Ооң-биле кады ажылдаарга, солуну аажок. Боду бис ышкаш аныяк, ак сеткилдиг, эвилең-ээлдек, арга-сүмелиг эр. Бөлүктүң кол өзээ Хенче-Кара бооп турар. Демниг ажылдаар дугайында бисти организаптап турар. Ынчангаш, чурумнуувус, демнивис кончуг. Ажылывыстың шуудап турары аажок. Аңаа өөрүп, кызып ажылдап турар бис. Ажыл дээрге кижиниң аас-кежи. Үлени бүдүрүп чорааш, ооң өөрүшкүзүн көрүп чорааш, кижиге кижиге болуп өзер деп мерген чугаага бүзүрөп турар бис. Күш-ажылче хандыккан тудум, бот-бодувус эптиг болган тудум, биске чиик, солуп болуп турар.

Бир-ле дыштаныр хүн. Эртенгиниң он бир шак чедип турган. Парк кирер өй чедип орган. Аңаа хол бөмбүүнүң командыларының маргылдаазы болур. Бистиң оолдар база бир команда бис. Бөгүн ойнаар дугайында Хенче-Кара дүүн дыңнаткан.

Кетгинип алгаш, бажындан үнгөш, парк кайы сен дээш базып ор мен оң. Чайның аяс хүнүнүң чылыг чаагайы-даа кончуг. Хувискаалчы айтыг, хоорайны ногаанчыткан ыяштар, олурткан үнүштер ногаан чайт, четчип алган чечек-үнүштер, бажың-балгаттар амыдыралдан, солун чуртталгадан долуп, чырык хүннүң херелдери-биле, ак-көк дээрниң ногааны-биле каастаттыңган, аңаа амыраан, таалаан ышкаш болган. Ол-ла бүгүгө бодум өөрүп, аныяк чараш хоораимның Ленин аттыг кудумчузун өөрү өскөп ор мен. Улус кидин-не шимчеп, ийи-ийи, үш-үш бооп алган, ажы-төлүн эдерткен, колдуунда-ла паркче углап, ынаар шуужуп турган. Олар аыш-чемден эгелээш, ажы-төлдүң ойнаарактарынга чедир чүзүн-баазын чүвөлөр савалап, ораап алган, чамдык аныяк ада-ие ойнаарак туткан уруун мурнадыр чүгүртүпкен, боттары бичии оглун чууза тергежигежинге саададыпкан, мурнунда эмиглежиңидип алган, аразында чугаалажып каттырышкан, аажок хөглүг кылаштажып чорааннар.

Паркче кирип кагдым. Улус дээрге мырынай мыгырт. Көвүрүглерге безин сыңышпайн, бот-боттарын манажып, шуужуп кирип турган чоннуң аразында кандыг кижичок дээр ону! Каас, силиг кылдыр кеттингени-даа кончуг. Оларны бистиң бүдүмелинден чараш парыгывыс амырап хүлээп турган ышкаш. Шупту-ла чүве — сугнуң бассейнин, ногаан чайт апарган теректер, ак-айыраң кылдыр чечектелген чодураалар — боттарынга, амыдыралыңга, чырык өртемчейге амырап турган ышкаш, каттыржып, хөглежиңип, аразында аяныг чугааларны кылып, бот-бодунче карак басчып, кыяннажып турган ышкаш.

Дыштаныры-биле паркче шуужуп турган чоннуң, шиник-силиг, хөглүг аажылыг аныяктарның ара-аразы-биле чоруткаш, хол бөмбүүнүң шөлүңгө чеде бердим. Ийи шөлде оолдарның, кыстарның ийи-ийи дөрт командазының киржикчилери ойнаарыңга белеткенип, идик-хевин солуп кетгинип турлар. Бистиң капитанывыс менче көргөш, чазык чугаалады:

— Озалдаары ол кижичок боор бе деп бодап турдум.

Шагымны көөрүмгө, он ийи шакка ам-даа он минута четпес болду. Аңаа омакшып, таптыг харыыладым:

— Шак ам-даа элек ышкажыл, эш. Оон аңгыда, мен черле озалдаар ийик мен бе? Чок ышкажыгай.

— Ындыг-ла харын. Озалдавас эрлерниң бирээзи сен. Канчап билир деп бодалым ол-дур ийин.

Балетка дээр хааржаам иштинде ойнал кедер идик-хевимни ушту бердим. Ында оолдар база-ла белеткенип турлар.

Удаваанда оолдар алды-алды кылдыр турупкаш, ойнап эгеледивис. Кожа шөлде кыстар база-ла тулчуп кириптилер. Хамык аныяктар бисти долгандыр хүрээлей турупкан, ойнап турган оолдарны, кыстарны иштинде эки ойнаар, ылаңгы күштүү-биле киир кагар кижилерни макталдыг, магадалдыг көрүп, сонуургаары-биле чергелештир кошкак ойнаар оолдар, кыстарны арай кочулап, чир-шоң каткы-биле үдеп турганнар. Ындыг байдалды эскерип турган бистер кыспас, кичээнмес аргавыс чок. Мен база-ла бүдүү кызып тур мен. Ол хиреде-ле оолдарывыстың, оюнувустуң шуудавазы кончуг. «Динамонун» оолдары шупту шыырак ойнаар болду. Бистин белеткел чедир кылбаанывыс илдең. Ынчалза-даа, бар-ла шаавыс-биле ойнап тур бис. Меңээ каш-даа берге мяч келген. Чонаада шору бодум, бо удаада харыылап шыдаваан мен. Оолдар менче сооланнады көргүлээр болду. Ыт чок ойнап тур мен. Баштайгы ээлчегниң эң сөөлгү мячыгын кожам оол көдүрүп бээрге, бастаар дээш, бодумнуң таламче киир шаап дүжүрдүм. Оол-биле уттуруп кагдывыс. Оолдар меңээ ажынып, оларнын бирээзи менче соок көргөш, өөрүмге чугаалады:

— Мындыг эрлер-биле кады ойнаарга, чайгаар-ла хол салдына бээр-дир ийин, оолдар.

— Кижин эжин эникке энневес, бодун богдага бодавас чоор, эш. Хамык ужу эргиг, организаствыг ойнаарында. Ам мени дыңнап ойнаар силер — дээш, шөл солууру-биле кылаштап бар чыда, кыйыымга турган аныяктар аразынче көре бээримге, ында ак шырайлыг кара-кара карактарлыг шилгедек сынныг уруг менче көрүп тур. Удур көре бээримге, уруг өскээр көрнү берди. «Багай ойнаарымны бо уругга база көргүскеним бо-дур але» деп бодааш, ам кызып, оолдарны эвилелдевес болза хоржок-тур эвеспе кылдыр шиитпирледим.

Катап ойнай бердивис. Үргүлчү-ле мен бастаайн, меңээ көдүрүп бериңер дээр, артынга турган боду өөрүндөн эрте халааш, мурнунга маңнап келген турар, ынчангаш өске өөрүн орта ойнатпас Сотпуй-оолду хай дээр деп бодап алдым. Оолдарның шуптузунга дыңналдыр чугааладым:

— Оолдар! Таптыг ойнаалыңар. Кижин бүрүзү турар черинге туруп, өөрүнге шаптыктавазын. Сотпуй-оол ынай-бээр маннаарың соксат.

Сотпуй-оол менче көргөш, ыт чок ойнап кирипти. Мен база-ла кызып эгеледим. Дыка берге келген мячыны бир көдүрүп үндүрдүм. Мээң оомну долгандыр турган көрүкчүлөр мактап кагды ышкаш. Караам ужу-биле бүдүү көөрүмге,

демги уруг мээң ойнаарымны сонуургап турган ышкаш болду. Ышкаш эвес, ылап-ла сонуургап, менден карак албайн турган. Ойнап турар үеде мяч көөр дээш, өскээр чардыгар эвес мен, карак албайн турганын кайын эскерер ийик мен. Бодумнуң бодалым, күзелим-дир ийин. Ындыг бодал, ындыг күзел кижини хей-аът киирер-ле болгай.

Организастыг ойнап туруптарывыска түннеливис шору болуп, шырак команда-биле ачыр-дачыр кагжып, сан ол-бо талаже чайлып турар апаарды. Ол солун болуп, кызып турарывыс аажок. Ынчап турувуста, Сотпуй-оол шургуп эгеледи. Ол-бо талаже чүгүрүп, өөрүнге шаптыктап кирипкен. Ооң-биле чемележип, сокса, оваартын деп турувуста-ла, «Динамо-нуң» командазы бисти удуп каапты. Эрлер Сотпуй-оолдуң кырында-ла баардылар.

— Хей эр-дир сен, чүгле бодун бодаар, өске эш-өөрүн тоовас — деп, капитан шугулдап чугаалады.

— Боттарыңарның ойнай албазыңарны менче чуггаш чоор силер, оолдар — деп, Сотпуй-оол дүште чок тур оң.

— Чок, эш. Бис ойнап билир бис. Чүгле бистин организастыг ойнувусту сен үрөп, чурум чок халыл тургаш, уттуртун кааның бо-дур. Каандыг-даа чүвээ организас, эп херек дээрзин билири чугула — деп, эшти сургап үндүм.

— Сургаалды дыңнап пат болган кижидир мен ийин, оолдар. Менээ сургаал эвес, эки ойнаар кижилер херек...

— Чурум билбес, чүгле мен дээр кижини сургаар апаар — деп чугаалааш, демги уругнуң уунче көөрүмге, ол ам-даа турбушаан. Сактырымга, менче-ле көрүп турган ышкаш.

Багай ойнааш, уттуруп каанывыс эн-не баштай көрүшкен уруг-биле чугаалажып таныжарымга ажыктыг болган деп бодаар мен. Чүгө дээрге уруг-биле харык-пурук чок чугаалажып кириптеринге дузалыг болган. Уругнуң чанынга челе бергеш, шуут-ла айтырып үндүм оң:

— Дыка багай ойнадывыс аа?

Уруг менче көргөш, кандыг-даа нары-шээр чокка чугаалады:

— Демиңер чок болду. Оон башка, ойнап болур турдуңар.

— Бот-бодун дыңнашпас боорга, хөржок-тур ийин. Ол-даа канчаар, таныжарын чөпшээрөп көрүңер — дээш, бодумнуң адымны ададым.

Уруг ыады берди ышкаш. Арай тыртылып чоруй, адын адады: Дыңгылаа дээр болду.

Ынчаар таныжып алдывыс. Ооң чанынга тура, кыстарның ойнаарын төндүр көрдүм. Уругга эвилең-ээлдек болурун оралдажып, бодумнуң бар-ла шаам-биле сагыгыр, тывынгырымны көргүзүп тур мен. Уругнуң кыска-кыска харызын, арай тоомча чок хевирин бодаарымга, мээң чугаам, оралдажып

турарым ындыг-ла дээштиг эвес хире. Ындыг-даа болза, оюн төнө бээрге. улус тарап турда, уругну парк дужунда хем кыдынга баар-дыр деп чалаарымга, дедирленмейн, мээң-биле кожа базыпты. Ону бодаарга, мээң оралдажыышкыным мырыңай-ла хей эвес ышкаш.

Орук чанында аыш-чем садып турган садыгжыдан конфет, печение, быштак, хлеб, колбаса, шилде суг сада тыртып алгаш, уругну эдертип алгаш, Улуг-Хем кыдыында эштип, хүнге дөгеленип турган аныяктар аразынга чеде бергеш, бир аныяк терек дөзүнге аыш-чемим делгеп кааш, бодум сугга барыл чуна тыртып алгаш, уругну чемненирин чаладым. Чадып каан солун кырынга кожа олурупкаш, чемненип олур бис.

Бистин орган черивистен белдирде даг, ында «Делегей тайбың турзун!» деп лозунуг үжүктери, дөө Догениң бажында «Ленин» деп бижип кааны илден көстүп турган. Теректерден, чодураалардан, чагай чыт сырын аайы-биле кээп турган. Ак-көк дээр, алдын хүн, долгандыр турар бойдус, ооң янзы-бүрү чурумалдары кижини кайгатпас, хандырбас аргажок, дыка-ла чагай болган. Аңаа ылаңгыя мээң чанымда топтуг уругнуң олурарынга аажок амырап, уругну көрүп оорарымга, Дыңгылаа болза онза чараш кыстарның бирээзи эвес. Ындыг-даа болза ооң оожум төлөптии, силиг кылдыр кеттинип алганы, ооң томаанныг кара-кара карактары, тандашсымаар думчуу, кызылзымаар эриннери кыстың бодунга дыка тааржып, аян кирип турар. Бажының дас кара-кара дүктөрүн таарыштыр дырап алганы суг дыка солун. Ооң шилгедек эгиннери, холдары, салаалары база буттары кыстың бүгү бодунга, дурт-сынынга хепке кудуп каан-биле дөмей-ле. Шупту боду, шырайы күзел-биле дөмей, чуруп, бижип каан ышкаш.

Бир эвес чурукчу, азы чогаалчы турган болзумза, ооң бүдүмелин ол хевээр сиилбиир дээш та канчаар кылыр ийик мен. Чурукчу-даа эвес, чогаалчы-даа эвес болганымда, чүгле ооң кижизин, бөдүүнүн магадап, ышкыныптарындан коргуп орган мен.

Уруг-биле чугаалажып, ооң менче хая көрүп каап, менээ ол-бо айтырыглар салып оарын тергийн кичээнгей-биле көрүп, дыңнап, таптыг харыылап оорарымга, менээ оон артык өөрүшкү чок ышкаш сагындырган. Мен бодаарымга, ынчаарда бистин чугаавыс ышкаш чаптанчыг солун чугаа турбас ышкаш болган. Үннеривис артында-ла хоюг-хоюг ышкаш, бот-бодувусту часытычп турган ышкаш, ылаңгыя Дыңгылааның үнү менээ артында-ла аянынг, чымчак, чингежек кылдыр ырлап орган ышкаш болуп, мээң кулаамны таалаткан. Ынчаарда менээ хөрөк иштинде менден хөглүг, менден артык өөрүшкүлүг, чаптанчыг кижичок ышкаш сагындырган.

Ынчаар таныжып эгелээш, оон соңгаар дыштаныр хүн-

нерде бо-ла ужуражып, чугаалашпаан чугаавысты чугаала-жып чоруп турган бис. Элээн таныжып алганывыста, мээң оожургалым мырынай чок болуп, билдинмес бир-ле күш ме-ни уругже хандыктыргаш туруп берген.

Бир дыштаныр хүнде баштай ужуражып танышкан чери-виске келген бис. Ырак эвесте тал турган. Ооң чанынга чеде берген бис. Ооң бүрүлери, анай-хаактары дыка чараш апар-ган, бисти чаптап, соңуургап турган ышкаш, эглиңейнип, бисти эргеледип турган ышкаш. Оон чаагай тыныш кээп, бисти куспактап турган ышкаш. Ооң будуунга кээп хонган ыраажы бора кушкаш безин борбак кара-кара карактары-биле бисче көрүп, байыр чедирип, амырап орган ышкаш. Чүглө ол эвес, биске, ылаңгыя меңээ бүгү-ле өртемчей, чы-рык хүн биске тааланчыг, амыранчыг болуп, бисти алгап, йөрээп турган ышкаш. Меңээ Дыңгылаа ындыг апарган. Ооң арын-шырайы, аажы-чаңы эң-не эргим, эң-не чоок болу бер-ген...

11

Өөрүм аразынга кээп, ажылдап туруптарымга, меңээ со-луну аажок. Тууйбу, малгаш, мастерок чайгаар-ла меңээ ча-гыртып, холумче кире маңажып турган ышкаш, эптеп тура-рымга суг хол аайы-биле кээп турган ышкаш.

Өске өөрүмнүң ажылдап турары көөрүмге база-ла ындыг. Ындында-ла чүве ыттаважс Бирлей ажылдап турда, оон кара-хүрөң арнын каастаан бичежек дорт думчуунуң бажын-да дери борбак-борбак кылдыр үнгүлөп келген болду. Арны-ның дериң холунуң арты-биле хаая чодар-даа. Ооң оозун кө-рүп каан Галя хүлүмзүрбүшаан чугаалады:

— Ойт, Бирлей, дериң дээрге шааңайнып бадып тур. Кар-маанда аржыылымны ап, арның чодуп ал мон.

Бирлей кысче арай кандай, кезээде мындыг уруг ийин бо дээнзиг, ыт чок көргөш, аржыылын ужулгаш, арнын чодуп алгаш, үүлезин үргүлчүлөп турупту. Ындыг-даа болза оон аажызынга анчыгзынган хире, ажынган хире чүве чок, харын сагыш човап турарынга бүдүү өөрээн шинчилиг. Ону бодаар-га, оларның аразында ындыг чугаалар харылзааның эң-не чоогу, эң-не экизи ышкаш сагындырар. Ол сөстөр «Алдын дангынадан» эгелеп үнөр, аңаа Бирлей пат чаңчыгып калган хире, таарзынар ышкаш.

Ажылдап тур бис оң. Хенче-Кара мээң чанымга келгеш, чугаалады:

— Ажылдап турунар. Мен чорааш келийн.

— Кайнаар?

— Цемент төнүп турар-дыр. Бурунгу хүн-не чагыын бе-

рип каан кижидир мен. Ол хиреде-ле мынчага эккелб бо-дур—деп, ындыг-мындыг чүве болу бээрге, хилеп-ле бригадиривис ам база-ла сагыш човап чоруп кагды.

Шынап-ла малгаш төнүп калды. Цемент чокта мал болбас-ла болгай. Малгаштың артыын кавырактап, оон-1 бөлүп тургаш, сөөлгү тууйбуларны салып турумда, Сот оол кээп, саналдап үндү:

— Че, оолдар, көзерлээр-дир.

— Ажылдап тургаш, канчап көзерлээр чүвел, күжүрү деп, кайгап айтырдым.

— Кылыр чүве чок ышкажыл.

— Чок боор бе, эмгежок ышкажыл.

— Малгаш чокта чүнү канчаар боор, дүкпүрер-какки эвес.

— Хенче-Кара эккээр болгай аан.

— Эккелген шаанда көөр-ле ыйнаан — дээш, Сотпуй көзерлээр өөр дилеп, Бирлейден, Галядан айтырып, хо-рын кармактапкан базып тур он. Ооң ол аажызы би-ылаңгыя меңээ таарышпаан. Ынчангаш чугаалап үндүм

— Мындыг ылчыңнаар чүвөң бар ийин сээң, оол, оюн-лааң-даа билдинмес.

— Ойнааш чоор мен, дорт чугаалап тур ышкажыл Харын кел, калбак-караның дузу-биле олуртуп каайн.

— Бодуң ойна, сеңээ эш бооп шыдавас мен— дээш, биле чугааны соксадыр деп бодадым. Кайын ындыг ийик, Сотпуй-оолдуң аксының хоранныы мени кылыктап-рып каапкан.

Мээң чугаамга харыылап үндү оң:

— Ойнавайн аан. Сен эвес кижин.

— Мен кандыг кижидир мен?

— Кезээде-ле ажылдаалыңар, мынчаалыңар деп, ак-ангаайнып чоруур амытан-дыр сен.

— Ынчанмайн канчаар, эш.

— Оон чүнү чедип аар сен ынчаш?

— Күш-ажыл кижини кижини кылып каан болдур и күжүрүм — деп, шаг-шагның мерген номналын мури-туттум.

— Бодуң-на ынаар кижизип чоруп көрөм мон— ооңу келерже дөгөвейн.

— Мен кайын дөгээр ийик мен. Кижин амытанның төө айыткан чүве боор ийин оң.

— Кым-даа айыткан болза меңээ хамаан чок. Күзөз кылыр мен, ажылдаар мен, ыңай дээр болзумза, мени даа албадап шыдавас.

Эшти оожургадып, мооң-биле таптыг чугаалажып дүр деп бодааш, кижимни чанымга доктаадып алдым:

— Бистиң-биле кады ажылдап турарыңны бодаарга, күзөл мун-не бар деп болур ышкажыл бис.

— Чылыг үеде кезек мынчап турар мен ыйнаан...

— Соой берзе?

— Ажылдавас-даа мен, каяа ынчап турар боор ону.

— Аштай бербес сен бе? Идик-хевин элей бербес бе?

— Ачам садып бээр-ле ыйнаан.

— Ачаң ажылдап чорааш акша тывар эвес чүве бе?

— Халас кым акша бээр дээр сен. Ооң шалыңы улуг болдур ийин. Авам-биле үш кижиге бис. Биске ол четчир.

— Күштүг чалгын бар ышкажыл?—деп кочулай аарак айтырарымга, эжим кандыг-даа эскет чок, харын арай чоргаарланып кагды:

— Кижиниң адазы чалгын болбайн канчаар ийик. Оон чүглөрүниң аразыңга чоруурга чийик болгай аан, оол.

Хүлүмзүрүп кагдым. Мээң оомну эскерип кааш, мени угаады аарак чугаалады:

— Ажылдаар, өөренир дижип, улуг, биче чок шуугажып-ла турар. Шынын херек кырында алыр болза, ажылдаксаар кижиге ховар болдур ийин, эш. Сен-даа ындыг сен.

— Калбаа-биле ажылдавас, өөрөнмес апарган дийик бис. Ынчаарга сен болза чүнү канчаар сен ынчаш?

— Мен бе? Мен болза сенгири черге сенгип, хөглээр черге хөглөп, кара турамда чоруур мен. Каяа-ла, кым дээш хинчектенип, соокка доңуп, изигге деридип чоруур ону.

— Ажыл дээрге, сеңии-биле алырга, хилинчек ышкажыл?

— Чүгле чыргал эвес...

Бистиң чугаавысты дыңнап турган оолдар Сотпуй-оолдун сөстөрүңге таарзынмайн, боттарының бодалдарын илередиксеп турлар. Ыттавас Бирлей безин хүлүмзүрүп каап, эң-не хөй хереглээр сөстөрүн хереглөп чугаалады:

— Сула салыр эр-дир моң.

— Мелегей чугаа-дыр оң. Үнгүр-даа иштинден үнүп келген кижиге ындыг бодалды кайын үндүрер. Өрге, күске безин ажылдап, маңнажып турар болдур ийин, оолдар — деп, өөрүмгө чугааладым.

Галя чугааның ужурун билип кааш, Сотпуй-оолдун чиктиин ала дээниг көргөш, кайгааның угаадып үндү:

— Ойт, ындыг бодалды кайың төрүп келгениң ол ийик. Орта сен бе моң. Боданып көр моң.

Бистиң ындыг саналдарывысты Сотпуй-оол тоор-даа хире эвес, бодунуң бодалы-биле хевээр артып калганы илдең. Бо айтырыг дугайында ооң-биле каш-даа чугаалашкан бис. Де-дири бызаа-биле дөмөй эр-ле болгай. Бистиң сөстөривисти херекке албаан хире болган, ындыг-даа болза сөөлүндө билген бис. Бистиң сөстөривиси ооң бодалдарыңга үрезин бооп шыдаан хире...

Сөөлгү үеде Дыңгылаа үргүлчү сагыжымга кирип, мырыңай-ла карактарымга көстүп кээр апарган. Бөгүн база-ла ужуражыр деп бодап алдым.

Ажыл шагы төнгөн. Бажыңче-даа барбайн, Дыңгылааны чедирип турганым херимниң бараанын көрбүшаан, бараадап базып чор мен. Оон-моон кым-даа көстүп келбес мындыг. Маназына аарак эртип бар чыдыр мен. Элээн чоруй баргаш хая көрнү бердим. Херим эжиинде Дыңгылаам бо көстүп келген, кайнаар баар чоор дээнзиг, безеректенип тур ийин мон. Билип кээримге, ооң чанында чеде маңнай берген тур мен.

Дыңгылаа чазык, чугаакыр чаңы-биле меңээ ужурашты. Уруг-биле кожаланчыпкаш, Комсомол деп кудумчулап, Улуг-Хемниң эрийнче базыптывыс. Бодумнун көргөн, билген чүвөлөримниң дугайын уругга бирде-бирээ чокка хөөрөп чор мен. Меңээ аныяк Кызыл, бо кудумчу, төөгүлүг эрик база-ла эн эргим, эң чоок болуп, сагыш-сеткилимни өөрттүлөр.

Хамааты дайынының маадырларынга, кызыл партизаннарга тураскаалдың чанында үнүш, чечек бүргөй берген узун сандайларның бирээзинге кожа олуруп алдывыс. Оон ыраккы бедик даглар, дүдүскектиг ногаан тайгалар, чурумалдар дег, чараш көстүп чыдырлар. Улуг-Хемниң чалгыглары далаш-биле бырлаңайнып бадып, алдарлыг хемниң агымының күштүүн көргүскен. Ооң ол-бо талакы эриктерин долу өөрүшкүлүг чуртталга шыва алган. Ындыг чуртталгадан ынакшыл солун бооп турап.

Ак-көк дээрниң адаанда, ооң өңү-биле өңнежип чыдар сураглыг хемниң эрийнге, ооң серийн сырынын тынып олура, уруг-биле дыка хөй чугаалажып келгеш, адак сөөлүнде, бодумнун чуртталга дугайында бодалымны база илередип, уругга ынакшылымны ажыдарын оралдажы бердим.

Дыңгылаа кезек боданып, сүвүр-сүвүр баштарлыг идиктерин көрүп ора, мээң оң холумну бодунуң солагай холунуң адыжынга салгаш, чөпшүл үн-биле чугаалап үндү:

— Танышка-ла үр болбаан болгай бис. Хензиг үе-дир. Мен бодаарымга, биске ам-даа хөй үе херек, чугаалажыр чугаа херек. Оон башка, чүвени канчап билир, далаш чорук талаар дээр-ле болгай. Ону шын дээр мен.

Уругнун чугаазының аяннын, угааннын эскерип, бо чүү апаарды деп бодаанзыг орган бодум ооң-биле чөпшээрештим.

— Далашпаалы дээрин-не шын. Сээң ооңну чүүлдүг дээр мен.

— Кончуг эки-дир. Сен база чөпшээрэжип орап-дыр сен. Мээң чугаалаксаан чүвем мындыг.

— Ыык?— дээш, уругнуң холун адыштавышаан, ооң арнынче ынакшыл-биле көрүп, дыңнап олуруптум.

Томаанның көрүп ора, тап-билээ чугаалады:

— Ам дээрезинде, эки таныжып, бот-бодувусту билчип албаанывыста, бистиң аравыска ынакшыл дугайында чугаа болбазын деп бодаар кижидир мен...

Бо сөстөр мени от-биле шашкылап турган ышкаш болза-даа, арай боданып, туттунуп ор мен. Амдыгаа чедир кижээ ынакшып көрбээн кижидир болгай мен. Мээң эң чоок ынакшып болур дээн кызым «ынак дугайында чугаа болбазын» дей бээрге, кортпас аргажок. Ындыг-даа болза уруг оон ыңай чүү дээр эвес дээш, ооң арнынче эскет чок тулдур көрүп ор мен. Уруг оон ыңай үргүлчүледи:

— Чүгле найырал дугайында чугаалажып болур бис. Баштай черле ындыг ышкажыгай.

Бо сөстөрни сөглээш, оларнын менээ дээштиин шенээн-даа дег, Дыңгылаа менче топтуг көрдү. Ооң оозу кандыг-даа кажар овуузун чок, анаа-ла эргим кыстың эргим көрүүшкүнү болду. Ындыг-даа болза ооң чугаазы-даа, ооң ынчаар көрүп орары-даа менээ тывызык-биле дөмей болуп кээрге, аянын таарыштыр айтырдым:

— Бистиң чугаавыс найырал дугайында болбайн канчаар ийик, чүгле эки найыралдыг, эргим ынак болуру-ла болгай. Мен база-ла, сен дег, ынчаар билип чоруур мен. Бо чүгле бис ийиниң аразынга ындыг болур эвес, бүгү-ле совет аныяктарнын харылзаазы ынчаар тургустунуп дөстөлгөн. Ол сеңээ-даа билдингир. Ындыг турбуже, сээң бадыткалдыг чугааң менээ солун бооп-тур.

— Харын чугаалап берейн. Бисте мындыг чүве бар болдур ийин. Бир оол бир уруг-биле кады кылаштажыпкан болза, ону чүгле чаңгыс талазын чугаалажыр, ашак, кадай болур дээннер-дир дижир. Мен ооң-биле чөпшээрешпес кижидир мен. Ынчангаш бистиң харылзаавыс болза быжыг найыралдың бадыткалы, үлегери болур ужурлуг.

— Кымнарга?

— Найыралдажып билбес, харылзааның ужурун угаавас чамдык кижилерге аан.

— Ол ындыг-ла ыйнаан харын. Ынчаарга ынакшылдың хайныгып турарын канчаарыл?

— Ооң дугайын ам дээрезинде черле чугаалавайн көр, сенден дилеп тур мен. Мени база бода.

«Мени база бода...» Бо сөстөр менээ шуут аайы тывылбаан. Чүү деп билип аар мен? Ындыг-даа болза, кыстың аайын эдертим:

— Сени үргүлчү бодап чоруур-дур мен. Сеңээ шын-на сеткил-биле чугаалаарга, чүректің соп чоруурун илередирге,

сеңээ ынакшып, сен чокка чурттай албас апарган кижидир мен.

Дыңгылаа бажын чайгаш, мээң сөстөрүмдөн корга бергенбиле дөмей, холумну доктаа дээнзиг тудупкаш, бөдүүнү-биле соксатты:

— Бо дугайын чугаалашпаалы дидим чоп. Чүгле найыралбиле бадыткалдыг болуулу деп ордум.

— Меңээ билдинмес-тир ийин. Сеңээ ынак эвес мен деп албадаттынып черле шыдавас мен. Сеңээ ынакшыыр мен...

Уруг менче кайгаанзыг-даа, чөгенгензиг-даа көрүп, кижисөзү дыннавас кандыг аайлыг кижисөзү боор дээнзиг көрдү. Чүүдээр эвес дээш манаарымга, ыттавайн баарды. Мен чугааладым:

— Чок болза тайылбырлап берзинзе...

— Харын чугаалап ор мен — найыралдыг болуулу деп.

— Чок аан. Ынакшылды найыралдан чарып турарыңның ужурун дээрим ол-дур ийин.

— Ону маңаа-даа, моон сонгаар-даа чугаалашпаалы. Ол мээң чажыдым болзун. Ындыг-дыр але?— дээш, уруг анаа-ла удур көрдү.

Сеткилдин ханызындан таныжып харылзажыр дээн кижиге мбнчаар кайын баштактаныр, черле чугула чылдагаанын-ла-дыр ийин бо деп бодадым. Ындыг-даа болза кошкак оралдажып, бодумнун биликсээнимни кызиттым:

— Чувениң ужурун билип алгаш, сээң-биле кады чажырышкан болзумза дээш, четтикпезим ол-дур ийин, база.

— Өске бүгү-ле билген, көргөн чүвелерниң дугайын шуптузун чугаалап, болган, бүткен аайы-биле гө каап болур мен. Ындыг-даа болза ынакшыл дугайын черле хоржок мен. Ону күзезе-даа, база катап дилеп ор мен.

— Че, ындыг-дыр. Сээңи-боле болзун. Ынчаарга тө каап болур чүвелериңни дыннап көрейн, кандыг кончуг албадалыл дивейн көр, анаа-ла күзелим-дир. Чүге дээрге сээң чаныңга чүгле сени дыннаксаар кижидир мен.

— Ынчаарга сени мен дыннап болур мен бе?— дээш, уруг менче көрбүшаан олур.

— Ыяавыла болур. Чүгле сээң соонда. Ынчаарда бүгү-ле төөгүмнү, ынакшылымны бирден бирээ чокка ажыдар мен. чүрээм-биле, сагыш-сеткилим-биле кады чада тыртып бээр мен.

Уруг менче көрбүшаан, канчаар чоор дээнзиг боданып олурупту. Ооң шырайы чазыгып келгеш, шуудап чугаалады:

— Ынчаарга бээр дыңна че, таптыг чугаалап берейн. Чоокта чаа, оон бээр каш-ла чыл эрткен, бир-ле хоорайга, суурга-даа дижир, аныяк уруг чурттап чораан ышкажыл. Ынчаарда ооң хары чүгле он чеди чедип турган. Кырган иелиг.

зу-биле чандгыс өггө чурттап турган. Оларның өске төрөл-гүлү чок, өлүр-чидери чоруй барган, дың ийилээ арткан ышкылар-дыр ийин. Оларны азыраар, карактаар кыма чок, чүглө боттары-ла бораланып, хырны-боскун тоттуруп эаннар. Ындыг кижилер турар ышкажыгай — кайнаар-а көөрге, чүглө боттары болур аан.

— Турбас боор ийикпе — турар-ла болгай — деп, уругнун чугаазын чаптап, холун дыңзыды туттум.

Дыңгылаа оон ыңай үргүлчүледи:

— Өскүс калган иешкилер-дир ийин. Уругнун адазы хекке онаашкаш, шииттирип чоруткаш, ол олчаан келбээн. Өлүндө келбес деп дыңнаткан. Иелишкилерниң өске төрөл уз чок улус-тур ийин. Өскүс дээш өлүр эвес, чурттаар-ла лгай, ажылдаар. Кадыг, чымчак ажыл бүрүзүн кылып, оон пкан ажык-олчазын чем кылдыр чип, хеп кылдыр кедип рттап чорааннар. Кыстың хары ол аразында он тос челе рген. Ооң кадында бир оол тыптып келген, боду аныяк чаш, арыг-силиг болгаш аас-чугаалыг эр болган. Уругну дуу-йлап турупкан. Анаа хөөкүй кыстың чүрээ кайын дескежир ик — ажып, саргып туруп берген. Күжүр чүрек ынчап бар-нда чүү болуру сенээ билдингир-ле ыйнаан — дээш, Дыңгы-ла менче шинчилей аарак көрүп ор.

Аайын тыппайн, удур көрүп олур мен:

— Мээң чүрээм саргып көрбээн, аарыг эвес — дээш, уруг-н шынзыкпайн оарын эскерип, улам бадыткадым:— Шы-п-шынап, чүрээм дугайында чүнү-даа билбес мен.

— База чадавас, бүзүрөп ор мен — дээш, кыс чугаазын ын ыңай шуудатты:— демги уруг оолга ынакшый берген-дир ийн — сээң ынакшып чор мен деп органың ышкаш аан.

«Мени шаалдалап органын аа мооң» деп бодааш, ыт чок ыңнаарын күзөп олур мен. Уруг үргүлчүледи:

— Уруг шын-на сеткили-биле ынакшый берген. Аныяктар ұрттап эгелээннер. Ындыг-даа болза, оларның ынакшылы ұр олбаан.

— Чүге?— деп, дегийт айтырдым.

— Баштай аажок ынак мен, кезээ-мөңгөде кады бүрлүр ис, чуртталгазысты кады тудар бис деп турган оол чыл-даа етпейн чыткаш, ынакшывайн барган, ооң-биле чурттаксавайн арган, уругну каапканы ол-дур...

Дыңгылааның чугаазынга пат аңгадай берген бодум, чүү-аа дээр аайын тыплайн, хейде-ле айтырып үндүм:

— Ам кайдал ынчаш?

— Кым? Оол бе?

— Чок аан, уругну, ооң иезин айтырып ор мен.

— Бак кулугурга ынчаар мегеледип базындырып, аас-ылга кирип, ат-алдарын ышкынып алган уруг мунгараары-

ның магазы-биле мунгарап, ыглаарының магазы-биле ыглап, аалында дулгуякталы берген. Ашаа өлгөн херээженни, азы куруяа өлгөн эрни тывалап дулгуяк дээр болгай. Аныяк кыс анаа база дулгуякталы бээр чүве-дир көрдүң бе. Дулгуяк болбайн канчаар ийик, аңаа демги тоянчы диригге өлгени ол-дур.

Дыңгылаа менче кезек көрүп олур. Улуг-Хемниң чалгыларының даажы дыңналып келди. Уруг сактып чуггалады:

— Аа. Қайда чурттап турар деп айтырдың ала. Ол уруг Кызыл хоорайда авазы-биле ийилээ чурттап турар, оозу пат аарыг, кылаштай албас. Хөөкүйлерниң түрөнгизи аажок. Уруг боду ажилдап турар.

— Қайда?

— Ооң кайдаазын тодараткаш чоор сен. Харын-даа ажилдап турар дивес.

Уругнуң чоорту шириидеп, үнү арай дыңзып оарарын, ол төөгү ооң сагыжынга дыка уржуктуг болганын эскерип, сеткил каттышгырып чугааладым:

— Мунгаранчыг таварылга-дыр.

— Мээн чугаамның ужурун ам билдиң бе?— дээш, Дыңгылаа харыы манагынып олур оң.

— Ам-даа долу эвес болду ышкаш ийин — деп кысты шеней аарак өкпеледим.

— Ындыг-ла болгай силер — боттарыңарга халдай бээрге, билбестеп, айын тыппастай бээр.

— Чүге «силер» дээриң ол? Мен анаа кандыг-даа хамаан чок кижиге ышканып мен.

— Силер болбайн канчаар, сен база-ла аныяк, демги тоянчы ышкаш бот кижиге-дир сен. Сээң капкаңга та кандыг кыс кактырар чүве...

Дыңгылааның бүгү байдалын, аажылап оарарын бодаарымга, үстүндө таварылга өске бир уругга эвес, ооң бодунга таварышкан ышкаш боорга, чугааны оон ыңай ханылатпайн, ара соксап, уругнуң колдуундан чедип алгаш, эриктиң кырын өрү базыптым.

Кежээниң сериини кончуг апаарды. Улуг-Хем бодунуң чалгылары-биле ойнап бадып чыдыр. Оон келген тыныш бистин арнывыска кээп тур. Ол үеде бистен солун аныяктар чок ышканып меңээ сагындырган.

13

Бөгүн ажилдап хүнзедивис. Ындыг, мындыг чүве болбады. Шуптувус кылган ажылывыска, бүдүргөн үүлевиске ханып, херекселдеривисти салыр черинге салып кааш, тус-тус бажыңнарывысче чанар апарган бис.

Чамдык өөрүмнүң далажып турары сүргей хире. Ылаңгыя

кыстар шуудаптылар. Хенче-Қара олардан тудак чок далажып турар ышкаш. Черле ындыг кижі: ажыл шагы төнери билек-ле бажыңынче дүргедээр. Ооң ужуру меңээ-даа, өөрү-вүске-даа, билдинмес турган. Уктаваан-даа бис. Бажыңында кылыр чүвези бар-дыр деп бодаан бис.

Бо удаада мен база ынчап бодаан мен. Бодум чанар хөңнүм чогу кончуг, ол хиреде-ле баар черниң бажы база чок, безеректелип тур мен оң. Ындыг-даа болза бригадирим соондан базыптым. Қижим мени көрүп кааш, доктаап, мээң-биле кожаланчыптарга, кады кылаштажыптывыс.

Боданган хевирлиг кезек ыт чок кылаштап ора, Хенче-Қара, арай эпчоксунган-даа дег, чугаалады:

— Бажыңче далашпааже хоржок, ыглай бээр бичии уруум бар. Оом дээш мындыг кижі-дир мен ийин.

— Қадайың база бар-ла ыйнаан?— деп, арай аайын тыппайн, айтырдым.

Хенче-Қара менче көрүп кагды. Ооң оозунуң чүңү шенеп, билбээченнеп айтыра-дыр моң дээнзии кончуг болду. Ындыг-даа болза чугаалады:

— Авазынга таарышпас, менден чарылбас уруг-дур ийин. Мен чеде бээримге, мээң холум бажында турар, чүгле мени дээр, чассыы ол ыйнаан ооң.

Эжимниң чугаазып ам-даа аайын тыппайн, база-ла қаңдай-кундайым кончуг айтырып дүжүрдүм:

— Бодуң урууң бе ынчаш?

Бо эрниң-даа кончуун дээнзиг хүлүмзүрээш, кижим чугаалады:

— Мырыңай сээдең айтырыг салыр кижі боор сен, күжүр эш — боттуң уруу болбайн, кымныын ынчаар азыраар деп бодаар сен.

Эжимге чөгөнчим көргүзүпкеш, хейде-ле ыядып, чаза-мыктадым оң:

— Шынап-ла айтырымның чиктиин але, бодум безин эскербедим ышкажыл.

Эжим чазык каттыргаш, ойнай-сылдай чугаалап кагды:

— Эскет чок таварылгалар база тургулаар, кайы хамаан чок салып чоруурга, ынчап баар хире чүве ийин ол.

— Дужа келбиже денаан.

— Ык — дээш, Хенче-Қара менче каттырымзап көргөш, үргүлчүледи:— Че харын бистиң бажыңывыска бараалы, мээң улузумну көрүп таныш.

Арай тыртылчак чугааладым:

— Ужуру болза шагда-ла таныжып алган турар улус-тур бис ийин але.

— Ындыг харын. Элээн үр кады ажылдап келдивис. Ол хиреде-ле бажыңнарывыска киришпээн. Мээң база четтикпейн турганым ол-дур ийин.

Кежээки Кызылдың кудумчуларында сөктүп турган улустун ара-аразы-биле чоруп, автобустар турар черлерде долу турган чонну көрүп, эштиң бажыңынче углаптывыс оң.

Хенче-Караның бажыңынга чедип келдивис. Бяк кылдыр дерип каан ийи өрээл болду. Ниити өрээлде диван кырында ак шырайлыг аныяк херээжен бир-ле роман номчуп олур. Ооң чанында, диван кырынче бичии уруг арай озалааш, бүдүнге удуп чыдыр.

Эжимниң кадайы, эң-не баштай көргеним аныяк херээженни эвилең-ээлдек мендиледим. Аныяк херээжен менче арай сооксумаар көргөш, дыңналыр-дыңналбас «эки» деп кааш. бистерни-даа тоовайн, катап номчуп олурупту.

— Тонуң уштуп ал — деп, Хенче-Кара барык-ла сымырангаш, боду тонун уштуп азып кааш, чунар черже мени эдертип кирипти.

Аңаа баргаш, ийилээ чунуп алдывыс.

Ол аразында бистиң чугаавыс база-ла сымыранышкын хевээр болду. Эжимниң кирип келген дораан-на сымыранып, оваарын, туттун дээнзиг аажызынга шуут чагыртып алганым ол ийикпе, сөс эдер дээримге-ле, сымыранышкын болур болду. Удуп чыткан уруу отту бээр ийне дээш, мынчап турары ол-дур ийин мооң деп бодааш, эжимниң аайындан эртпейн, сымыранчып, аяар шимчеп, барык-ла чүстүг сиген сый баспас чыгымы мен.

Эжим кухняже кирип, шимээни чем кыла берди ышкаш, меңээ ооң оозу элдептиг эвес болган. Кым-даа кижжи ажылындан келгеш, боду чемин кылып чип аар-ла болгай. Ылаңгыя бот-борзун оолдарга бо байдал билдингир.

Ындыг-даа болза диван кырында олурар аныяк херээжен эжимниң чүзүл дээрзин угаап чадап орарым аажок. Бир эвес кадайы болза, ажилдап чораан ашаа кээрге, дүште-даа чок олурары элдептиг. Өске кижжи болза чугаа-соот чок аайы ты-вылбас. Чугаалажырын шенеп көргүледим оң;

— Дыка солун ном номчуп олар ышкаш-тыр силер аа? Кымны боор?

Аныяк херээжен чүнү-даа ыттавайн, анаа-ла номнун картын хаай тудуп көргүстү. Танывазым авторнуң «Аныяк назын» деп ному болду.

Аныяк-даа, кырган-даа кижилерни дескетпес, чугааладып үнүп кээр бодум бо удаада чедимче чок болуп, ыт чок болур үжурга таварыштым. Ындыг-даа болза туруп чоруткаш, кухняда эжимге аяар кылаштап чеде бергеш, сымыранып айгырдым:

— Кадайың дөө олурган ол бе?

Эжим карактарын чивеш кылбышаан, бажын донгаш кылып кагды. Мээң кадайым ол-дур деп турарын билип алдым.

Ындыг-даа болза ийи кижиниң харылзаазының ужурун биллип шыдаваан мен. Чүге дээрге эжимниң хөделип турары черле чиктиг: мүн артыын газ одунга чылдыпкаш, оон меңээ база боду кудуп алды. Кухнядан үнмейн, аңаа сымыражып олура, ийилээ чемненип алдывыс. Ол ындыг-даа болур-лайынаан. Оон ыңай чүү боорун база-ла көрүп болур бис.

Кухнядан үнүп келдивис. Эжим уруунче көргөш, кадайындан айтырды:

— Үрде удуду бе?

Аныяк херээжен ашаанче көрдү. Ооң кажан-даа удаан болза сенээ хамаан эвес дээнзии кончуг болду. Чүү-даа болза өске кижичанынга ээлдек боор-дур дээни ол боор оң, база-ла ыяш-даш дугайында ышкаш чугаалады:

— Дем-не чыткан чүве, бир көөрүмге удуй берген болду.

— Хөөкүй уруумну ыңай — деп, эжим уруун кээрге, олчеп топтап көрүп олур.

Меңээ бичии уруг база-ла кээргенчиг ышкаш болду. Ындыг-даа болза ооң дугайында чүнү-даа чугаалавайн, өске аар-саар чугаалар-биле эжимни чардыктырарын оралдажып, канчап аянын таарыштыр дүрген үнер чоор деп бодап ор мен он.

Бичии уруг шимчеп чоруй оттуп келди. Диван кырынга олура, кымнар барын долгандыр көргөш, уруг дораан тура халааш, адазынга амырап чеде берди. Чаа-ла ийи хар чедип турар хирезинде уругнуң шовааланы, семис-сумузу аажок. Карактарының каразы суг чодураа-ла. Чугаалажып үндүм:

— Адың кымыл?

Уруг чазык көргөш, чаштың чугаалаар аяны-биле харылады:

— Аңа...

Хенче-Кара уруун кадайының чанынга олуртуп кааш, боду чем белеткеп, кухняже кирипти. Уруг иезин эскербес болду, иези база-ла ындыг, ооң чанында чаш уруг олурар деп бодал-даа чок ышкаш. Аня арай аакталып, адазынче барыксап орар хире апаарды. Мен аргалаарын оралдаштым. Оон чүү-даа болбады: уруг мени өскелеп, адазының уунче көрүп, ышкыштаар мындыг.

— Хек-кыс, уруунну аргалап көрөм — деп, уруунуң аакталып орарын дыңнап турган Хенче-Кара кухнядан чугаалады.

— Ном номчуп ор ышкажыл мен, көрбөс кижичен бе?

— Уруун аакталып ор ышкажыл.

— Сен чүнү кылып тур сен?

— Чем белеткеп тур мен. Аргалап көрнаан харын.

— Сен бодуң азыра, ашкар-чемгер, аагын чидир.

— Сен база кириш даан, ийилээ азыраар ышкажыгай. Бодувустуң уруувус ышкажыл.

— Чайым чогул, ном номчуп. ор мен — дээш, ашааның

уунче айыткаш, Хек-кыс уруунга чугаалады:— Ачаңга бар, сенээ чем бээр дээн-дир.

Аня кашпагай тургаш, кухняже дендиң-мундуң базапты. Барып дүжейне моң дээш, хейде-ле мен дүвүрөп, уругнун соондан эдериптим.

Аня адазының хойнунга олурупкаш, ооң берип орган чемин амырап чип орда, бичин уругнун адазынга чоогу, ынакшылы чайгаар-ла чырып, ооң кара-кара карактарында, бопугур шырайында көстүп орган. Ооң адазынга өөрүшкүзү, ынакшылы чаптанчыг, чараш-даа болган. Ындыг-даа болза элээн үр үе иштинде кады ажылдап келген эжимниң, бодумнун бригадириниң бажыңынга, ооң эргим ээлдек хүндүткелдиг хамаарылгазынга үр оруп шыдаваан мен. Чүгө дээрге ооң амыдыралының бир-ле булуңундан сооксумаар, шириинзимээр тыныш кээп, мээң хөглүгзүмээр болза-даа, арай-ла эпчоксунчак, өскениң багын көөр хөөн чок аажымны хөмө үрүп, соодун турган ышкаш болган.

Эжим уруун эргеледип, чемгерип олурда, ооң өөрүшкүзүн, сонуургалын кады үлежип, уруун чаптаарга чаптажып, чассы-дарга чассытчып олургаш, бодумнун өөрүп четтиргенимни илереткеш, чоруур апаарымга, эжим арай дүвүрөксеп айтырды:

— Чоп далажыр сен, олурзунца.

— Ам черле чанайн, бажында кылыр чүвелерим база бар.

Эжим мени билип каан хевирлиг көргөш, бажын таваар согаш кылды. Ооң оозун ажылдыг болзунца чанып-тыр сен ийин дээни ол деп билдим.

Байырлашкаш, ниити өрээлге үнүп кээримге, Хек-кыс демги-ле хевээр олурбушаан.

— Чаа, байырлыг — дээш, үнүптүм. Ындыг-даа болза, ооң харыы сөзүн дыңнавадым. Ону бодаарымга ыт чок олуруп калганы база чадавас. Ооң ыттаар, ыттавазы меңээ хамаан эвес, та олурзун, та турзун, та ажынзын. Ындыг-даа болза мээң эжим Хенче-Кара меңээ арай кээргенчиг болган.

База канчап билир, ийи аныяк аразында ажынышкан боору чадавас. Ындыг болза бистер аныяк өңнүктөр-ле болгай бис, хүн бүрүде кады ажылдап турар, көрүп, биле бээр бис ыйнаан...

14

Бөгүн улустун дыштаныр хүнү. Он бир шак апаарга, Дыңгылаа-биле ужуражыр болган черимче базаптым. Ооң-биле бистиң харылзаавыс улам чоокшулап, быжыгып кел чыткан. Меңээ эвилең-ээлдек болгаш чамдыкта мээң аайымдан эртпес, киноже, концертче-даа чалаарымга, агаарлап селгүүстээ-

ли-даа дээримге, ыңай дивес, кады чоруп, улам чазык, чугаакыр болуп, меңээ улам эргим чараш апарган.

Уругга ынакшып чоруурум аажок. Ындыг-даа болза ооң меңээ ынакшылы билдинмес, баажызы чок тывызык-биле дөмей-ле. Ол дугайында мынчага чедир чаңгыс-даа сөс сөглөвээн болгаш мээн элдээрткен чугаамны безин дыңнаар хөңнү чок, чүгле карактары улгаттыр көрүп, кайгап каар.

Бөгүн Дыңгылааны ресторанче чалап, душтеки чем чиир деп бодап алган мен. Ооң бетинде садыг-судуг кезип чораайла бис дээш, шакты эрте болчап алган мен.

Уруг-биле ужуражып алгаш, бир дугаар бараан садыынга келдивис. Улустуң хөйү аажок. Дыштаныр хүнде черле ындыг болур садыг-ла болгай — кижидээрге кыйбыңайнып-ла турар. Ол хиреде-ле улус аразынче сыңмарлажып, көрүксээн барааннарывысты көрүп чор бис. Чамдык барааннарның, ылаңгыя платье, кофта, идик аймаа делгээн черлерниң мурнунга Дыңгылаа элээн үр туруп, оларны сонуургаар болду. Кыстың доктааган черинге доктаап, ол-бо барааннарның солунун, азы солун эвезин айтырып каап, кылаштап чоруптарга, ооң соондан бараадап базып чор мен.

Кандыг бараанны сонуургай бээр ирги, белек кылдыр садып берген болзумза дээримге четтиклес. Ындыг-даа болза лидинмээн мен. Чүге дээрге белек-селек садып, мени авыяастаар дээн-дир дей бээри чадавас. Шынап-ла аңаа далашкан херээ чүү боор ийик.

Даштыгаа үнүп келдивис. Хүннүң экизин канчаар ону! Чырык хүн адаанда хамык бойдус, бажың-балгат, кудумчулар, ыңай-бээр шуужуп чоруп турар, каас-силиг кеттинген улус бистиң сагыш-сеткиливиске чоок болуп, хөглүг хөөрежип чоруурувуска дыка таарышкан. Кижиниң ол бүгүнүң ээзи мен, чоргаары мен, солуну мен диксээри кончуг. Ылаңгыя меңээ ындыг турган. Дыңгылааның чазык шырайы, каттырып каап чорууру, ыыткыр үнүгү тывызык сөстери база-ла ону илередип чораан.

Өзүп орап, аныяк чараш хоорайывыска чоргаарланып, оон ээлери болганывыска амырап, өөрүшкүлүг таалал-биле базып чор бис. Шак эрткенин безин билбейн барып-тыр бис. Дүштээр үе чедип келген.

«Улуг-Хем» аттыг ресторанга кээривиске, ында улустарның хөй кезии аныяктар болду. Хостуг олуттарны кезий көрүп, эптиг черге стол ажылдыр удур көрүшкеш олуруптувус. Уругга чем даңзызын тутсуп бердим. Көргөш олурупту.

Мен ыңай-бээр көөрүмге, олуттар барык шупту ээлерлиг болду. Бир стол артында Сотпуй-оол олур. Ооң дужунда аныяк уруг чемненип ор. Сотпуй-оол мени көрүп кааш, солагай холун көдүрүп, мендилеп кагды. Ооң оозун сактырымга, чем-

ненир черге келгенинер чүүлдүг-дүр, ол болбас ийикпе — кээп турар дээнзии кончуг болду. Дыңгылаа-биле чүнү чиирин сү-мележи бердим.

Удаваанда салат, эъттиг мүн, дүлген хой эъди стол кы-рында долуп келди. Дыңгылаа ынавайн олурда-ла, мен бир шил «Мадера» деп арага садып алдым.

Арагамны дашкаларга куткаш, Дыңгылаага сундум. Уруг ап алгаш, мээң аяамга үскүлештиргеш, чүгле амзааш, дашка-ны салып кааш, чемненип олуруп алды. Баштайгы дугураан-дыр, авыт дээримге-даа хоржок. Ам канчаар, мен база-ла уругну манагынып, чемненип олуруптум.

Уруг шуут ишпезин дыңнадып кагды. Ындыг-даа болза Сотпуй-оол мени деткип үндү. Мээң бергедеп ораарымны бил-ген-даа ышкаш, бистин чанывыска чааскаан маңнап келгеш, мээң уруумче амыр-менди чок анаа-ла көрүп кааш, бир хо-лун мээң эктимге салгаш, улустарже эргилдир көрүп, кайда кым олур эвес дээнзии кончуг көргүлээш, оон менден ай-тырды.

— Танцылаар-ла силер ыйнаан але?

— Көрүп тургаш болгай аан — дээш, арагамны улуг аяк-ка долдур куткаш, бодум бичии дашканы көдүрүп, мээң-биле ижерин саналдадым.

Сотпуй-оол аякты алгаш, Дыңгылааже көргеш, мээң даш-камга бодунуун үстүргеш, харык-бурук чок ток кылгаш, аяк-ты хайыра чок салыпкаш,— Хөй чүве ижер кижидир сен але...—дээш, безин четтирдим-даа дивейн, дедир чоруй барды.

Соондан бүдүү көрүп ор мен. Сотпуй-оол сандайынга тен-дирип чоруй олурупту.

Черле улустар элээн эзирик, чамдык аныяктар танцылап турлар.

Дыңгылааны танцыже чалаарымга, ынавас болгаш ында бооп турар чүве бүрүзүнге таарзынмазы кончуг. Ылаңгыя Сотпуй-оолдуң аажызынга дыка-ла эпчоксунду ышкаш.

Кезек олургаш, менден бүдүү айтырды:

— Сен бодаарыңга кандыг-дыр?

Айтырыгның ужурун билбейн баардым:

— Чүнү?

— Бо аныяктарның маңаа кээп, арагалап, мынчап тура-ры аан.

— Аныяктарга солун-на болгай аан — культурлуг дышта-нылга кылырга.

— Ы-ы...— дээш, уруг кайгаанзыг көргеш, оон ыңай чугаа кылбайн, чемненип олурупту.

— Сен чүү дээр сен?

— Чүү деп чүү дээр мен ону... Чүгле моон соңгаар бээр келбээли шинме.

— Чүгө?

— Мээң хөңнүм чок-тур. Мооң орнунга анаа столоваялардан чөмөнөп албас бе ону.

Шынап-ла, Дыңгылааның көрүп орган уунче карактай бээримге, Сотпуй-оол чанында уруу-биле танцылаарын оралдажып, тендирип туру. Уругнуң арын-шырайы база-ла кызыл.

«Мадерамның» артыын чааскаан ижип алдым. Чөмөнөп доозуптувус. Үнүптүвүс.

Дыңгылаа айтырды:

— Ам кайнаар баар бис?

Дөрт шактың кинозун көөр-дүр деп саналдадым. Уруг өөрүшкү-биле чөпшээрешти. «Найыралга» келгеш, чарлалды көөрүвүске, дөрт шакта «Анна Каренина» болду. Кайывыс-даа көргөн болдувус. Ындыг-даа болза катап кирер деп саналдаарымга, уруг чөрүвейн чөпшээрешти.

Алдарлыг чогаалчының чогаалындан тургускан кинону Дыңгылаа кичээнгейлиг көрүп олур. Чамдык таварылгаларны, ылаңгыя Анна Каренинаның бергедеп чоруп турарын мээң кызым чүрээнге аажок чоок болдурган.

Мээң тудуп органым хэлун тап-билээ тыртып ап, аржылы-биле карактарын чода-даа бээр, ооң оозун бүдүү эскерип орган бодум уругнуң кулаанга сымырандым:— Ыглааш чоор сен, бодуң туттун але.

Уруг менче эглип, база сымыранды:— кээргенчиг ышкажыл, ол шагда херээженнер ынчаар хинчектенип чораан-лыр көрдүң бе — деп кагды.

Дыңгылаа чурукту ыт чок көрүп олурупту. Адак сөөлүндө, Анна Каренина оглунга ужуражып, ооң соонда поезд адаанче халый бээрин көргөш, Дыңгылаа шуут-ла шүжүңейнип ыглай берди. Ындыг-даа болза кино төнүп, зал чырый бээрге, уруг арай чажырнып, бажының дүктерин чазанган, бөргүн эттинген кижин бооп, улустуң үнерин манап тур. Мен ону манап туруптум. Хамыктың сөөлүндө үндүвүс.

Даштыгаа үнүп кээривиске, хүн ам-даа ашпаан болду. Ындыг-даа болза, сырынның соогу сүргей. Уруг чанар дей берди. Бажыңыга чедир үдеп каайн дээримге, мурнуку хевээр, кара шору, харын мени үдеп каайн дээш турар.

Танышканывыстан соңгаар уругнуң аажызын элээн биле берген болгаш, мынчаар дедирленгенде хоржок кижин болгай деп бодааш, уругнуң аайыңга кирип, бодум үдедир апаардым.

Таваар кылаштажып чорааш, мээң бажыңымга чоокшүлап келдивис. Көөрүмге, мээң хаалгамның аксында чада кырында кадай кижин олур. Ооң чанында аныяк кыс тур. Көргөним-даа улус ышкаш. Авамны дораан танып кагдым. Чанында уруг Севил болду...

— Авам чедип келген-дир, бараалы — дээримге, уруг ынаксавайн тыртылып турупту:

— Чок, далажы бердим, мен чанайн, сен улузуң хүлээп ал.

— Ажырбас, харын таныштырып каайн — дээш, ынавайч турда-ла, уругну эдертип келдим.

— Экии — дээш, аалчыларым-биле мендилешкелек чорум-да, авам мени-даа тоовайн, чүнү-даа аайын тыппайн турган Дыңгылааже соок көргөш, менди орнунга ооң меңээ чугаазы мындыг болду:

— Бо кандыг аайлыг кижиге сен, оол, бажың-балгадыңга-даа олурбас, халып чоруп каар. Шагда келдивис, манап хүн-зээнвис бо-дур.

Авамның чемезинге арай ыяды берген бодум аайын тыппайн баргаш, хейде-ле чыткан таалыңны сегирип алгаш, шупту улусту чаладым:

— Мээң соомче кээп, бажыңче кириңер.

Бодум баштады салып киргеш, өрээлдин хаалгазын ажыдып, демги таалыңны кирип кааш, дедир үнүп чыда авам-биле үскүлежип каар частым: бо кирип өр, ооң соондан Севил келди, Дыңгылаа чогул.

Дашкаар үне халааш, көскү черже чүгүргөш, ол-бо көргүлээн, кыстың барааны безип чок, шагда-ла арлы берген. «Чиде маңнай бээриниң дүргенин аа» деп бодааш, авам сугнун соонче дедир маңнаптым...

Кирип кээримге, улузум чада аксында мени манап турлар.

— Чоп кирбейн-дир силер, корткан-даа дег турар, кирер-ле болгай.

— Сээң кайдааңны кым билир боор. Ооң та ажык чүве, та ажык эвес чүве.

— Ажык-тыр ийин, авай. Сээң таалыңыңны кииргеш, өжөгөрөөн ажыдып кагдым — дээш, чадагай каапкан хаалгага келгеш, чугааладым:— бо-дур, силерни чалаан дег турарын. Кириңер.

Авам мээң өрээлимниң ортузунга оваарымчалыг кылаштап келгеш, часты бээр бөмбүк чыдар-биле дөмей, коргунчуг амытан кайыын-на үне халып кээр болду дээнзиг көрүп, хамык чүвени одурту шинчилеп туруп берди.

Севил чүү-даа болза аныяк кыс, чүвени угаай берген болгаш, тонун уштуп азар дээримге, мээң оомну дораан билип, боду-ла хөдели берди. Уруг тонун азып кааш, көрүнчүк баарыңга кээп, бажының дүктерин дырап турда, авамны ажаарын оралдажы бердим. Авам мени чаңчап үндү:

— Тон-тан уштур деп чүң ийик? Ужулбас мен ыңай.

— Бажың ишти чылыг-дыр ийин, авай. Изиргени бээр сен.

— Ча-ча, анчыг кылынмайн тур — дээш, авам шала кырында барып олурупту. Сандай салып бээримге, ынаар көөр безин хөңнү чок ышкаш болду.

Авамның аажызының анчыы кончуг-даа болза, аалдап

келген авазын кижиге чүү дээр боор, ынчалза-даа меңээ арайла эпчок чүве — Севилдин ында турары, ооң арнынга авамның мени кончуп турары. Ындыг-даа болза бодумну эскертпейн, сөс-домак бүрүзүн оюн-баштакче киирерин оралдажып, Севил-биле чугаалажып турарымны дамчыштыр аянын таарыштырып, аалчыларымга шай хайындырып, чем кылып эгеледим.

— Аалчы-даа болзунза, аныяк кижиге ажырбас-ла ыйнаан, дузалашпааже хоржок ийин мон, эш Севил — дээримге, уруг тура халааш, меңээ дузалажыр дей берди.

— Чүнү кылыр мен ынчаш? — дээш, кухняда мээң чанымга чедип кээп, мээң чүү дээримни манап турупту.

Баштай-ла газтың херекселдери-биле таныштырып, ону канчаар кыпсырын айтып, сугну кайыын кударын болгаш хоорай кижизиниң чем кылырының аргаларын чугаалап тур мен. Уруг кандыг-даа нары-шээр чокка кылчып туруп берди. Меңээ ол солун болгаш хөглүг болган: авамның дырыжаңнаан, херт-бурт аажызын дыңнап турарымның орпунга; аныяк уруг-биле кады хөөрежип, хөглежип турары ужурлуг-ла болгай.

Чадаарда чугаам-дыр ийин база.

Бодап-даа көрүңернаан. Кандыг-даа болза эр хиндиктиг кижиге-дир мен, бот-борзун. Ындыг кижиниң бажыңынга бирээзи авам-даа болза, ийи херээжен кижиге, дүндүктен кээп дүшкөн ышкаш, чедип келгеш, харык-бурук чокка чемелеп эгелээрге аан. Бо сөстери чүгле авамга хамаарыштырып ораарымны билип ор-ла силер ыйнаан. Аныяк кыс Севил меңээ кандыг-даа чемелиг сөс сөглөвээн — чүгле ыыт чок дыңнакчы болур төдүү боордан башка.

Авамның аактыг сөстери, ооң нары-шээр чок аажылап ораары мени оон-моон өрүмнөп турган-биле дөмей-ле. Аңаа аянын таарыштыр хары бээрин база оралдашкыладым оң:

— Авалар черле кончуг улус болдур ийин мон, чемелээнде чемелээр-даа, эргелеткенде эргеледир-даа. Буруу кылып каан болза, чемелевейн канчаар ийик, ол шын-на болгай. Бир эвес буруулуг апарзымза, мээң авам өске улус чок черге мени эттезе-даа ыттавас ийик мен, шыдажыр.

— Кым өске чүвөл? Кымны өскөлөп ораар кижиге сен? — деп, авам тулдур айтырып үндү.

Авамның шаштырыглыг сөстери Севил чандыр билип, хомудай бээр ийне деп бодааш, бодум каттырбышаан, авамны чазамыктадым:

— Шупту иелер дугайында анаа чугаам ышкакжыл, авай. Артында-ла улус дидим. Эш Севил болза улус эвес ышкакжыл, чаңгыс кижиге-дир, аныяк кыс аан.

— Та-та ыңай. Кым билер сени, та улузу сен, та кижизин сен — дээш, авам дүште чок олур оң.

Севил кымның-даа талазында эвес, томаанныг улуг-улуг карактары-биле авашкыларны чугаа аайы-биле ээлчештир көрүп каап, сава чуп тур. Аңаа ооргаланып, авам-биле чоорту кагжыр деп бодап алгаш, чем хайынган соонда газты канчаар хаарын айтып бергеш, бодум четки тудуп алгаш, садыгже маңнаптым.

Хлеб, бир шил ак арага садып алгаш кээримге, чем ам-даа хайынмышаан. Севил мүннү калгак-биле узуп, болган болбаанын амзап тур. Авам кухняда чедип келген, уругнуң чем кылып турарынга амыраан хире, арай чазык олур. Ындыгдаа болза тонун ам-даа ужулбаан. Ам авамны аагайлап эгеледим:

— Че, авай, тонун уштуп алыылы. Чем ижер-дир.

Авам арай аар тургаш, курун чеже бээрге, амырай берген бодум дузалажып, ооң хураган кежи ой тонун ужулгаш, аскыда аппарып азып кагдым. Авам даңза-хавын холунга апчыдып калды.

Стол кырынга аыш-чемни делгеп, тыва ёзуну барымдаалап, баштай аяктарга шай кудуп, аалчыларымга сундум:

— Баштай аяк эрии ызырып, ак чемни амзаптар силер бе...

Севил хүлүмзүрбүшаан, аякты алды, авам ону чаптаанзын көргөш, база-ла хүлүмзүрбүшаан, меңээ чөрүштүр чугаалады:

— Ызырып-азырып деп алган, чиктиин-даа бо оолдун, бир-ле чүве сактып алган турар.

Аалчыларым шайны аартап орда, бичии кундагаларга арагамны кудуп үндүм. Баштай авамга, ооң соонда Севилге сунгаш, бодум дашканы көдүрүп үндүрдүм:

— Аалчыларның ады дээш, аал иштиниң хырны дээш апар-дыр ийин, эргим аалчыларым.

Аяктарны үскүлештирдивис. Авамны манап ор бис.

— Хөй-хайын мооңарның але, уруглар, чоп кончуг долдур кудар төл боор — дээш, авам үзүктөп оргаш, доозазын ижипти.

Севил амзааш, — мен хоржок мен — дээш, дашканы салып кагды. Мен база-ла ону өттүнүп, кундаганы дедир салып кагдым. Бистиң сартывысты авам амырап ижер-ле ыйнаан кылдыр бодаан мен. Мээң оом чөп болган.

Удаваанда авамның чугаа-сооду үнүп, демгизи чок, чазык-чузуу кончуг, каттыра каап, ажыттынып эгеледи. Аал-чуртта чүү бооп турарын хөөрөп үндү. Оон өөнделиг чүве дыңнавайн. харын чөгөнчиг сөстөр билип алдым.

Аалдар суур чанында көжүп бады келген, шупту улус ажылдап турар, авам, база-ла мурнуку хевээр. Чүгле чаңгыс бак чүве болган. Ооң ужуру будулчак болгаш уржуктуг хе-

рек. Чогум чүл дээр болза — мээң биче дуңмам Долгай-оол зрагалааш, чурум алдаан кижиге болду, ооң кадайы, уруглары ээн өгдө арткан, авам суг-биле кады чурттап турар болду.

Меңээ бо дыннадыг аар бодал үндүрдү. Чучакайның овурухевири, ооң уругларының арын-шырайы караамда хевээр көстүп келди. Авамдан айтырдым:

— Ажылдавас-ла ыйнаан?

— Ындыг чаш ажы-төлүн каггаш, ол хөөкүй чүнү канчаар ийик — чудап олураддан башка.

— Кээргенчиг амытаннар-дыр але. Бичии кижилерге-ле кончуг-дур. Оларга дузалажыр апаар-дыр ийин ам.

— Ам канчаар сен, өске-башка улус эвес, бодунуң чээн-нериң ышкажыл.

— Долгай-оол каш чылга шииттиргени ол ынчаш?

— Та, кым билир боор ону... Сураан дыннаарымга, үш чыл дижир чоржук — дээш, авам дүште чок чемин амзап каап олур. Ооң аажызын бодаарымга, оглунуң дүржоктанганы, кенниниң чаш ажы-төлү-биле түрөп орары — черле ындыг болур ужурлуг чүве-биле дөмей болган.

Авам менче, Севилче көргөш, оон чугаалады:

— Маңаа ынчап турган херээн чүү боор, чуртунче чанып, өгленип-баштанып алгаш, бодунуң улузунга дузалажыр-ла болгай...

Шак орайтаан. Аныяк аалчымны диван кырынга чыттыргаш, авамга шала кырынга дөжек салып бергеш, бодум орнума чыдым алдым.

15

Даартазында ажылдаар черимге барып, чүвениң ужурун чугаалап, шөлээ дилеп алгаш, аалчыларымга хоорай көргүзөр деп бодап алдым.

Баштай музейге баардывыс. Аңаа авамның сонургалын ажыглап чор бис. Төөгүнүн, бойдустун, амгы амыдыралдың хамык-ла делгелгелериниң иштинден авамның доктаап сонуургаан чүвөлери мындыг болду: тываның шаандагы идик-хевы, каасталгазы: чавага, чалаа, сырга, чүстүк. Оларны көргөш, авам бодунга чугаалады.

— Шаандагы кижиниң эдилели ышкажыл. Мен-даа чажымга улап, салаамга суп чораан чүвем-дир. Бир кезек сураг барган чүве болгай. Мында делгеп каан турар ышкажыл.

Хамнарның дерин, ламаларның херекселдерин көрүп кааш, авам арай коргуп чугаалады:

— Өршээ дадайым, мону чүге мында делгеп алган дээр силер...

Оларның чанынга доктаар хөңнү чок болду. Дүрген кы-

лаштап чоруп кагды. Тыва чуртунуң дириг байлааның өрээлинге келгеш, ында улуг, биче аңнарны, аргар-кошкардан эгелээш, алды, кишке чедир шуптузун танып, аажок сонургап көрдү. Чүзүн-баазын куштарга суг кээп, дыка үр тургаш, адак сөөлүндө, кайгап айтырды:

— Мындыг хөй ара-амытанны канчап чыып алган улус дээр силер, уруглар?

Бсдумнуң шаам-биле тайылбырлап бердим. Оон ыңайлааш, Тываның мал-маганының өзүлдезин, хөгжүлдезин көргүскен өрээлге келдивис. Ол хойларны, уксаалыг малдарны чүгле авам таптап көрген эвес, аныяк аалчым Севил база кичээнгей салып, амырап көрүп турган. Нарын дүктүг шулу ак хойну көрүп кааш, авам чугаалады:

— Көрнаан, уруум, демги өөңерниң ак хою-биле кара чаңгыс, ол-ла олчаан.

— Ындыг-дыр харын, мен база дөмейлеп турдум — деп, Севил чугаалап кагды.

Авамны-биле чамдык чүвөлөргө сонуургалы дүгжүп турар Севил культураның, уран чүүлдүң делгелгелериниң мурнунга дыка үр туруп, оларның кижилериниң чамдыктарын танып, адын адап, номчаан номнарын санап турар болду. Тыва артистерниң ойнаан шиилерин, чогаалчыларның номнарын барык шуптузун номчаан болгаш бо талазы-биле элээн сундулдуг кыс-тыр дээрзи илден. Орус совет чогаалчыларның кандыг-кандыг чогаалдарын номчаанын айтырдым.

Менче дорг, бо канчап баарды моозу дээнзиг көргеш, харыылады:

— Тыва дылче очулдуртунган чогаалдарны номчугулаанна мен.

Музейниң делгелгелерин көрүп дооскаш, чүү солун болганын, кандыг чүвени таалап көргенин, таарзынмаан чүве бар бе деп айтырарымга, уруг ниитизи-биле бодунуң сеткил ханганын чугаалады:

— Солун музей-дир. Моон кижичүнү-даа көрүп, билип ап болур-дур. Менээ ындыг болду...

Оон авамның уунче көрүп кагды. Авамга кандыг болчук ирги але деп айтырып турарын эскерип кагдым. Авамдан айтырдым:

— Сеңээ кандыг болду, авай?

— Та-та ыңай. Мен чүнү билир ийик мен. Пат туруптум. Аксы-боксом кургап калды.

Севил бүдүү хүлүмзүрдү.

Мен база-ла караам базып кагдым.

Дашкаар үнүптүвүс. Авам даштын чада кырынга олурупкаш, таакпылай берди. Манап тур бис. Авам маажым олурупкаш, сөөскен даңказын шажылады тырткаш олуруп берди.

Элээн-не манап тур бис. Турар хире эвес. Аянын таарыштыр чаладым:

— Че, авай, чоруулуңар.

— Ам кай баарывыс ол?

— Чангай бис, барып шай хайындырып ижер-ле болгай.

— О, ындыг болза, чоруулуңар харын — дээш, авам туруп келгеш, кожа базып чорупкан бис ийиниң соовустан эдерипти.

Интернационал кудумчузун кежип чыда, таныырым Вася Ондарга таваржы бердивис. Улузумну бар чыдыңар дээш, эжимге уткуштур чеде бердим. Аныяктар черле ындыг-ла болгай: ужуражы бергенде каттырар хире чүве чок турда-ла каттыржып, аар-саар чүве дугайында айтыржыр. Ындыг ылчың аажы-биле чугаалажып турувуста, авам-биле аныяк аалчым мени манап, бисче тевелер дег, кайгааш туруп бердилер. Ону эскерип каан Вася айтырды:

— Бо төрелдерин бе?

— Авам-дыр ийин, аныяк уруг бистин колхозтуң кижизидир. Кадарчы уруг-дур. Авам суг-биле кады, кожа чурттап чоруур, таныжар улус-тур. Хоорай көөр дээш кады чедип келгеннери ол-дур.

— Кончуг эки-дир, уруг берге кыс-тыр — дээш, эжим менче карак базып кагды.

Васяның сөстөриниң алыс ужурун билбейн, анаа-ла үргүлчүледим:

— Мооң мурнунда маңаа чорбаан, хоорайга бир дугаар кээп турар улус-тур ийин.

— Харын хоорайны эки көргүс — дээш, Вася хүлүмзүрбүшаан, эртип чорупту.

Мен авамга чугааладым:

— Чоп бар чытпас силер, авай?

— Бо оолдуң чиктин ала, күжүрлерим... Кода-хоорай черге кижиз азып, чиде берзе канчаар сен. Ыңай-бээр салып алган.

— Кайын аза бээр сен, авай. Бо эш Севил баштап чедире бээр болгай аан.

— Че-че, анчыг кылынма. Ол хөөкүй чүнү канчаар ийик, мээң-биле дөмей кижиз ышкажыл.

Ыттавайн, бодамчалыг турган Севил-биле кожаланчып чоруптарымга, авам база-ла эдерип кагды.

Мындыг янзылыг аалчыларымны беш хондур ажаап келдим. Арай халалы-ла кончуг. Ындыг-даа болза авамның чезин дыңнай-дыңнай хүндүс бажынга олуртуп, аыш-чем кылып туруңар деп кааш, бодум ажылдап чоруптар мен. Кежээ келгеш, ол-бо бараан садыглары кезидип, чамдыкта кино көргүзүп (театрга-даа бир катап барган бис), бар-ла шаам-биле сагыш човап келдим.

Чанар дугайында айтырар дээш дидинмээн мен — ботгары-ла билип, чугаалап үнүп кээр ыйнаан дээш. Ындыг-даа болза мээң байдалымның ындазында чиктиг, туугай деп чүвези кончуг. Авам авам-на ыйнаан харын, мээң төрелимдир, бодунуң оглунга аалдап кээп, бодунуң аажызы-биле мени аажылап турар кадай-дыр. Ынчаарга Севилдиң кады чоруп турары, ооң чанынга, аңаа дыңналдыр авам көөргеттинген ышкаш, мени кончуп-ла чорууру дыка халалыг. Кыс база-ла бергезинип чорууру илден. Ындыг-даа болза туттунуп чоруур хире. Ол хиреде-ле авамның аайындан эртпес мындыг. Сактырымга, чалгаараанзыг-даа, сагышсыраанзыг-даа ышкаш. Мен хамаан эвес мен деп бодааш, уругну кээргеп-даа харын. Уругга авамдан артык кичээнгей үндүрүп чоруп тур мен...

Бөгүн ажылдан кээримге, аалчыларым аъш-чемин кылып алган олурлар. Бодаарымга, оларның аразында чугаа болган ышкаш, чемненип эгеледивис. Авам чугааланып үндү:

— Көөрүн көрүп алдывыс. Хоорай деп ораныңар магаалы-ла чүве-дир. Шупту-ла белен, делгеп каан-биле дөмей. Хамык'ла чүве белен, карбаш дээрге-ле холда турар. Ындыг-даа болза мооңарга үр чурттап албас кижидир мен. Чаныксай бердим.

Ам-на чанар дээн-дир эвеспе деп бодап, бүдүү амырап олура, чугааладым оң:

— Билеттерден садып, аалчыларымны үдеп-ле каар мен ыйнаан, авай.

Авам мээң чугаамны-даа тоовайн, харын аныяк аалчымче дорт, арай кажарзымаар көргөш, бодамчалы-биле хоюг болдурган үн-биле айтырды:

— Сен канчаар сен, уруум? Чыдып каар сен бе азы...

Мен авамның чугаазының ужурун тыппайн, анаа-ла кайгап, караам кылаңайнып, авамче, уругже көрүп каап ор мен. Уругнуң арны кызып, мурнунда аяанче көрүп ора, ыядыксап хүлүмзүрбүшаан, менче бичии када көре каапкаш, дыкадыр эвес харыылады:

— Мен маңаа чүнү кылыр мен? Чанар мен ыйнаан...

Дүрген чанзыннар деп бодап орган хиремде-ле, бодумну аалчыларым мурнунга илеретпес, оларның келгенинге амыраваан кижидир дидиртпес дээш, баштактанчырын оралдаштым:

— Чаныксааш чоор силер. Аартыктаан кижидир бар эвес.

Авамның арнын көөрүмге, амырап орап ышкаш болду.

Оон чугаалады:

— Ындыг харын. Ындыг-даа болза мен кайын үр туруп аар мен. Аалда мал-маганывыс бар болгай, багай ачаң та канчап орап ашак. Харын бо уруум турар ыйнаан...

Авам дүште чок шайын аартап ор, Севил ыттавайн-дыр. Мындыг таварылгада өске кижн болза та чүү дээр чүве, мен чүнү-даа чугаалай албас кижн болдум. Чүгле уругга эпчок болу бээр ийне дээш, чадаарда-ла хүлүмзүрүүрүн оралдаштым. Севил база-ла каттырымзап кагды. Авамның чугаазын кайывыс-даа баштактанып орап деп бодаан бис. Ылангыя мен ынчап бодаан мен.

Авамдан кажан чоруурун айтыргаш, ооң чугаалаан аайы-биле эртен чоруур автобуска ийи билет саткаш, садыгдан аар-саар чүвелер ап, ооң-биле аалчыларның холдарын карартып, хаптарын дүптеп бергеш, үдээр дей бердим. Ындыг-даа болза мээң ийи билет садып алганымны авам билип кааш, арны арай хуулуп, менче чиктиг кылдыр көрүп кагды.

Севил кухняже кире бээр аразында авам менче соок көргеш, башкы салаазы-биле бажымны кадай идипкеш, сымыранды:

— Билир чүвези чок, кижн сөзү дыннавас...

Чүнүң дугайында ынчап турарын-даа эскербейн, анаала эгиннерим кызып кагдым.

Севил үнүп келген соонда, авам менээ угаадып чугаалады:

— Хоорай-хаарай деп алган. Кажан чанар кижн сен? Кээринни кажан манаар бис?

Авамны-даа, аалчымны-даа хомудатпас дээш, иштимде хоорайымны кайын каар мен деп бодап орзумза-даа, таарыштыр чугааладым:

— Удавас чедө бээр мен, авай. Харын манаар силер.

Авам дошкун аажылыг, хедер чангы-даа болза, бүзүрээчели кончуг, чамдыкта чаш уруг-биле дөмей апаар. Бо удаада менээ бүзүреди ышкаш. Ол мындыг чугаадан илереди:

— Шын-дыр харын. Хоорайга-ла чааскаан ходуңайнып чораан херээ чүү боор. Кижн чер, чурттуг болгай, төрөл-дөргүлдүг. Оларның чанынга өглүг-баштыг чоруур болбас ийикпе кижн.

Мен бодаарымга, бо талазы-биле кымда-даа үзе шиитпирлетгинген чүве чок, кижн бүрүзү бодаан бодалы-биле, билген шаа-биле артып калды ышкаш. Мен аныяк хоорайымны кажан-даа кагбас деп бодап алган мен. Ону бо удаада авамга-даа, аныяк аалчымга-даа ажытпас мен. Сөөлүнде амыдырал ажыдып бээр ыйнаан.

Дартазында шак чедип келген. Улузумну такси машинага олуртуп алгаш, автовокзалга чедип келгеш, аңаа автобуска олурткаш, үдеп чорудуптум.

Кежээ бажыңга келгеш, чемненип алгаш, удуур дээш, орун эдип турарымга, сыртык алдындан саазын ужу көстүп келди. Ап алгаш, көрө бердим. Кара карандаш-биле бижип каан чагаа болду. Номчуп эгеледим:

«Бо чагааны канчаар эгелээрин дыка үр бодазымза-даа, сеңээ тааржыр хире эптиг сөстөр тыппадым. Чылыг, чымчак сөстөр турбайн аан. Ындыг-даа болза олар сеңээ канчаар дыңналы бээри меңээ билдинмес-тир. Чүгле сөстөр эвес. Сенден хөйнү билип алыксааным чадаvas, сээң сеткилицниң тыныжын-даа дыңнаксаан боорум магат чок. Сен багай эвес киж и ышкаш сен. Мен анаа даап чор мен. Чүге дээрге сен меңээ ажыттынмадың. Ындыг-ла ыйнаан харын, киж и сеткилиц ырак дээр болбас ийикпе. Манаар үелиг-даа ыйнаан, барым-даалаар чылдагаанныг-даа бооп чадаvas. Мээң далажым-даа тур-ла боор. Далажып канчаар ийик мен. Анаа күзел-дир ийин але. Күзелде моондак чок дээр ышкажыгай.. Мээң сеткилиц, чүрээм ажык, күзелдиим-биле ажыттынып болур мен..»

Ужурашкыже С...»

Меңээ элдептиг сөстөрни сөглөп каапкаш, хап чана берген уруг дугайында бодап чыда, удуй бердим.

Сергей ПЮРБЮ

НҮЗЕЛ

(Лириктиг шүлүгөл)

I. Кышкы орук

Дожаңналган,
 туманналган соок-даа келди,
Доңуп өлгөн бора-хөкпөш кээп дүштү.
Багай өгнүң дөмөк болур харыы-даа чок,
Бажың тудар
 ыяш херек,
 манзы херек!

Шалып хирээ,
 далаш балды чаржалажып,
Калбак эзим иштин долдур шимээргеди.
Шанактарның
 соксаш кынмас шыгыраажы
Кашпал хемниң унун дургаар уюкталды.

Башкы сылдыс
 мени шоодуп, чивенней-дир.
Баарымда мөңгүн хову херли берди.
Бараан-булут бир-ле черден көжүп келгеш,
Баштаңгылай
 бүдүн айны дуглап алды.

Көстүп болбас
 ширбиил туткан
 шугулдаан хат

Хөртүктерни
оруум дуглай бөлүп туру,

Чылыг оттуг,
изиг шайлыг аал ырак,
Сыгылаан чывар өзээм хаарып чору.

Ырак-чоокка
чанымда дег,
ынаам Күзел,
Ажыг соокка иштим-баарым доңурбадың.
Ынакшылым өшпес оду,
сарыым Күзел,
Ажыл-ишке
күжүм,
холум кошкатпадың.

II. Часкы хову

Даңгаар эртен чыдынын каар уйгу ышкаш,
Чаржыктыг кыш
черни каггаш, арлы берди.

Дарганы чок
кайгамчыктыг хөрүк ышкаш,
Частын хүнү
харны,
дошту эргизипти.

Чугаакыр хүн арга, ховаа сынмасталган,
Сергелең час өртемчейниң эжиин ашкан,
Шулурушкан,
чыдын чытпас сарыг-суглар

Черниң
саамчаан
сүткүр эмиин дола берген.

Дайылдашкан
танктар ышкаш,
тракторлар

Тарылгаже
шуужуп алган
үнүптүлөр.

Демир хөрөк
каргыраазын динмиттелдир
Делгем хову кырын дургаар бадырыпты.

Хүннээректе,
 буга шазы иемдикте
Хүрөң чечек
 менче көрүп,
 согаңнай-дыр.
Шаанда-ла уттупканым бир-ле чүве
Сагындырып,
 тывызыктаан ышкаш болду.

Хүнү чырык
 апрель дег,
 сарыым Күзел,
Чайжок ишти кады кылчып,
 коңчавадың.
Күзөп ханмас
 аксым-кежиин,
 ынаам Күзел,
Сагыжымнын
 часкы чечээн
 оңурбадың.

III. Чайгы хүндүс

Арга,
 хову
 аян кирген,
 чингир-ногаан.
Хамык чүве —
 Чыргалацның шинчи демдээ.
Андазыннар
 үнүн каткан ырын дооскан,
Каас, чаагай төрөөн черим амыр-шөлөөн.
Уран чайның шевер холу чечек аргып,
Уулзалыг
 дириг хевис чада каапкан.
Чылар-чылбас,
 тодуг, күштүг
 элбек сүрүг
Шыкта,
 белде
 ааржы дег, чапты берген.
Эртинде дег,
 чүзүн-баазын
 шалың чайнаан,

Эртен эрте магаданчыын чүгө деңизээр!
Ырак-чоокта
 бараан-даа чок,
 шимээн-даа чок,
Ыржым-шыпшың өртемчейни
 таалал бүргээн.

Каткы,
 чугаа,
 дугуй даажы,
 хамнаарактар
Хавак баарын шала чоорту диргизипти.
Чаржып ырлаан
 сиген кезер машиналар
Чаагай хүннүң эгелээнин чарлап үндү.

Чаптаан чокта
 улуг тынып,
 адын адап,
Сагынганым намдадып ап чор мен, Күзел.
Чүгле
 чагаан
 шөлээн черге
 бүдүү номчуп,
Чүрээм өртүн чавырып ап чор мен, Күзел.

IV. Октябрьда

Баарымда
 хоор-сарыг хову чалгаан,
Байлак дүжүт —
 чаагай тараа
 холдар манаан.
Комбайннар,
 машиналар тура дүшпес,
Хондур-дүндүр мотор даажы үзүктелбес.
Алдын-сарыг хевин кеткен
 сентябрь ай
Амдын чылын келир мен дээш,
 аъттаныпты.
Муңгаралын
 черге сөглөп чадай-чадай,
Мурнуу чүкче дуруяалар ужуп эрти.

Меңги бөргүн кедe каапкан,
дээрде шашкан
Бедик сыннар
соок тыныш тынып орлар.
Хорагайын
хөөннүг-хөөнчок уштуп каапкан
Хову,
шынаа
кышкы хевин
манап турлар.

Чыккылама
тос-тос соогу хаарза-даа,
Чыннып чоруур
өшпес одум —
сен сен, Күзел.

Сыыладыр
калчаа шуурган сыгырза-даа,
Чырык хүнүм,
мөңгe чазым —
сен сен, Күзел.

1954 ч.

ЧАЛЫЫ ҮЕМ

I

Қандыг хүндүс чаштан үнүп,
Қажан,
каая
чалыы үем уткужук мен?
Аревэниң биледин ап,
Аныяк назаа душканым ол.
Утпайн чор мен.
Қашпал хемге, кадыр бертке
Чаңныын чайган,
чайык төккен
дүмбей дүне
Қалбак ховаа шуурган хатка
Чалыы назын
далдаратпайн,
кады чорду.

Дайзын-биле согуушкунга,
Чалбырааштыг
 халап өрт дег тулчуушкунга
Тайза огум, ланчыы боом дег,
Чалыы назын
 кады тулчуп,
 тудуш чорду.
Уйгу, дышты четче көрбес
Улуг үүле —
 далаш бачым,
 шалып ишке
Шыдамыккай, шылаг билбес
Шыдалым бооп,
 чалыы назын
 чарылбады.

2

Кайы күстүң көжүп эрткен
Ханы изи
 кадыр хаваам кеже берди?
Кандыг кыштың борай дүшкен
Хары эстеп,
 кара бажым бызай каапты?
Кайы хову делгеминге
Чыраа борам
 маңын төдүп, шилгереди?
Кандыг даглар дөшштеринге
Шыдал күжүм
 чирлип, сыыгап, суларады?
Чалар от дег, чалыы үем!
Сактып, бодап, чадап кагдым.
 Уткан-дыр мен:
Кайы кежиг, кандыг артка,
Кажан,
 каяа
 чарылчык бис?
 Билбес-тир мен.
Хайыралыг чалыы үем!
Узун оруум,
 одагларым эргип көрдүм,
Кады эрткен изивисте
Уткан, кагган чсрим чогул.
 Тывылбадың.
Чарлып болбас чалыы үем!
Чандыр дилеп чораан-дыр мен:
 Кагбаан-дыр мен,

Шүлүктөрдө сиңип калган,
Чүрээм-биле
доңун тудуш,
кады чор мен.

* * *

Ак-көк,
дээр өңнүг,
чодураа дег,
дозур-кара,
Караңгыда сылдыстар дег карактарлыг,
Алдын-сарыг,
киш дег, кара
узун чаштыг
Кандыг-кандыг чараш кыстар көрбөдим дээр.
Хүннээректе
честек-кат дег,
ягаан чаактар,
Хүрегелдей чечек ышкаш, кызыл эрин,
Чедишкен ай херели дег, чырык көрүш
Чеже катап сеткилимни хөлзөтпээн дээр.
Ынчалза-даа
ырак черде,
ыржым суурда
Ынаам артык
танывазым
бир-ле кыс бар.
Шыны херек:
адын-сывын айтырбаан мен,
Шырай арнын
четче көрүп четтикпээн мен.
Чогаалдарым бир-ле номун ажып алган
Соңгазында олурганын эскерген мен.
Чүрээм согуун,
сеткилимниң дүймээшкинин
Шүлүктөрдөн билген боор деп боданган мен.

ЧАЗЫН ЧЕРЛЕ ЫНДЫГ БОЛГАЙ

Чазын черле ындыг болгай:
Чалыы үе чамбы-дипке эргилип кээр,
Эңгиске-даа, самага-даа

Энир чылгы хүнгээреkte кыпкылай бээр,
Дуруяалар, хамнаарактар
Турлагзынган шынаазынга ырлажып кээр.

Частың айы үнүп кээрге,
Эгезинче хамык чүве дедир эглир,
Чадыккалак кударалың
Энир чылгы болчаандыва сени сөөртүр,
Эриккениң терек дөзүн,
Эрик кырын катап-катап көрүксээр сен.

Частың айы үнүп кээрге,
Удумзураан дөспөс чүрөөң катап оттур,
Сагыжыңны кедередир
Уяранчыг аялгалар дирлип келир.
Кулактарга сиңип калган
Куштар үнүн катап-катап дыңнаксаар сен.

Чазын черле ындыг болгай:
Сагыжыңга чалыы үең чырып келир.
Шаандагы ынаам кыс дег,
Чаа шүлүк мени эргип келир магат.
Шала кезжээ, кызыл-хүнде
Чалыы үөм болчаан орта дүргөн барайн.

Степан САРЫГ-ООЛ

МАЛЧЫН ЧОЛА

«Аврораның» баштайгы ыды чажырт дээрге,
Авазы ол хүн божуп чингээн арат оол ийин,
Өртемчейге чап-чаа доктаан Совет чазак —
Өлчейлиг оол Чола-биле чылы чылдаш.

Ажылчы чон казаа-биле чажыт кылдыр
Аас-кежин уткуй төрөөн чолдуг Чола:
Адазының Ильичиниң төрөөн оюн
Алдар-биле уткуп турар — эң-не чаагай!

Солангылар дүн-хүн дивес чырып келир —
Сонгу чүктүң чойган пөштүг сыннары дег,
Социалистиг Күш-ажыл Маадыры,
Солун чаңныг, бөдүүн малчын Монгуш Чола.

Шынчы чүрөөн, кежээ холун, Маадыр демдөөн,
Чыргакының Чыраа-Бажын чырыдып тур.
Ленин орден, Алдын сылдыс чырып турда,
Ие-чуртка оортан дээди белек турбас!

Элдер-Бажы, Эрээн-Каыттар чайлагларны
Ээзи Чола хою-биле каастап хээлээн —
Хөөмей, сыгыт, ыры-биле хөгжүмнөп чор,
Көрүңерем, магаданаң, төрөөн Тывам!

Баштай үнгөн Маадыр хазы Лопсаңчалка
Байыр тудуп, «Ам-даа хак» деп, кожаланчып,
Кырган хазын эртер чыгы — улам дендөөн,
Кыйгырып каап, сыгыртпышаан шурадың тур!

ДОЛГАНДЫР-ЛА ШУПТУ ЧАЛЫЫ

Наадым болган хүннер ышкаш
Найысылал барык шыгырт,
Гастелло сад үргүлчү-ле
Хайнып хүнзээр чаңчыл болган.

Кылаң ак-көк ногаан хоолуг
Кылымал сеп ээттеринде
Аргый-эргий хемелээннер
Азас хөлде кастарзыг-даа.

Чүзүн-баазын чечек тарыыр
Чүрээ шевер угбаларның
Олурткулаан чечээ-биле
Оолдар, кыстар чаржалашкак.

Алейлерде дириг чечек
Агып ойнап, үерлээнзиг,
Хымыс ийикпе, аржаан суг дээш
Кымны, чүнү сускуннавас.

Ында-мында бөмбүк даажы,
Ыры, каткы; чурук-хөрүк
Бодап, көрүп четчир чай чок,
Моюн безин шылап калыр.

«Аңын», «малын» мунуп шапкан,
«Аэроплан» мунуп ушкан
Уруг-дарыг таанзыг үнү —
Уран садтың чашсыг хөөнү.

Кырган кулаам дыштандырап
Кыдыг сандай шилип алдым,
Долгандыр-ла шупту чалты,
Дооза-ла чечектээшкин.

Дазылы тел хадын, дыт дег
Танывазым оол, кыс ийи
Холдарында номнар туткан
Хостуг булуң дилеп эрти:

«Чаа Тыва», «Делгемнерже...»
Шала номчуп чыдып калдым,
Ынчалза-даа оортан меңээ
Ырак төөгү көстүп келди.

СӨС

Аныяк бе, чалыы деп Сөс
Агаарже ужар чалгын ышкаш:
Ооң чолу — келир өйү
Онза солун — ыттынмаан тоол!

Кырган ийик бе, чөнээн деп Сөс
Кымга солун дыңналыр боор:
Ажып чыдар кышкы хүннү
Аткан даңга дөмейлээнзиг.

Бо-даа канчаар мөңгерел чок,
Бойдуста ындыг хоойлу дээли,
Эрткен назы чаагай кыннып —
Элеп читпейн артып каап боор...

Эң-не кончуг коргунчуг Сөс
Эге халас эрткен назы —
Ие төрөөн улуг чуртка
Ис чок, ат чок эрте бээри!

КАРА-ХӨЛҮМ, ДАШТЫГ-ХӨЛҮМ

Кадыргы, бел хайнып ойнаан
Кара-Хөлүм, Даштыг-Хөлүм
Буянныг, бай угбашкы деп
Бурун шагдан йөрээттирген.

Удур көржүп ойнап чыдар
Угбалышкы ийи хөлүм —
Алаш хемим агып үнген
Ачылыг бай ийи хөлүм.

Дээрде шашкан чүрек баштыг
Дээди бедик Кызыл-Тайгам
Хөңнүн чазап көстүп орап
Көрүнчүү дег ийи хөлүм.

Алаш хемниң унун шимээн
Ак-чайт сүрүг өктереткен
Колхозумнуң адын ынчаш
Кончуг чараш «Кара-Хөл» дээн.

Сындан үнген шолбаннар дег
Чырыткылыг ийи хөлүм
Колхоз, совхоз мактап ырлаан
Кончуг чоргаар ийи хөлүм.

ТАҢДЫНЫҢ СУУ

1

Хадак булут баштаңгылыг, ногаан тоннуг,
Кааң дээрде тейи дегген кадын сынның
Хөңнү чазык — хүлүмзүргей шырай арны
Көрүнчүккө көрдүнген дег тода дүшкөн —
Аржааннарлыг Таңды, Саян сыннарым суу
Ак-көк өңнүг таанда өөнээ чараш ийин!
Тос-аржаанның бүгү күжүн холуп каанзыг,
Тоолзуг чаагай: сүтсүг, эмзиг амданнарлыг.
Амданын ап ишкен кижн кажан-даа утпас,
Ава сүдү чашка ындыг амданныг боор.
Кызыл үер үелери өскелейнен..
Кыжын безин «Доңмас-кара» кандыг ийик!

2

Сугнун өңүн «кара» дижир дыка чевен:
Суузун чинчи, эртине даш анаа бөдүүн,
Кудай хөңнүн, бойдус өңүн бодундува
Хуулгаазын тыртып чыдар чүс-чүс өң бар.
Мырай тыппайн: оода чоок деңнээр дize,
Мыйыт, белдин, кадыргының өңү суг ол.

3

Кадыргыны, дириг белди тудуп алгаш,
Кааң хүндүс топтап көөрге кандыг ийик?
Кандыг өңнер ында чогул! Санаттынмас.
Хая шораан, ногаан арга, чечек, бүрү,
Үнүп орап эртенги бе, кежээки хүн,
Дүн-хүн орту сылдыстыг дээр ында бүрүн.
Муң-муң шораан, аяңнардан дамдылар чыып,
Мукудайнып шуут мөөреп, чулуп чыдар
Тайгаларның эртинези — эми-таңы
Дамырак, хем дөгере аржаан — хөөрем эвес,
Оларны сен тураңда амзап — ижип чоруур
Оглу-дур сен — ээзи-дир сен, аксың-кежин!

ЭЗИМИНЕРНИҢ ЭМЧИЛЕРИ

Кара-кара шокарларлыг,
Хар дег аккыр торгажыгаш
Шыргай арга ончалаанзыг
Шымдай-далаш ужуп чоруур.

Улуг-биче хадын, дыттын
Унун суйбап өрү, куду
Тогдаңайнып маңагылаар,
Ток-ток кылдыр соктагылаар:

Торгу халат кедип алган
Доктор кыстар ол-ла хевээр,
Шыргай арга кезип эмнээр
Шын-на доктор торгажык ол.

Каң дег быжыг думчуу-биле
Кадыг ыяш сиилбип соктап,
Арга ыяжын шинчип чоруур
Ажылчын куш — эртемден куш.

Эзимицер доктору-дур,
Эргеледип, ынакшыңар!
Ыяш соктап эмнеп орда,
Ынаар чагдап — хойгуспаңар!

КАРА-НЫСКА

50 ХАРЛААНЫНГА

Айлаң-куштар үнү дыңнап,
Аргага өскөн анчызыг-даа,
Кара-Кыстың үнүн дыңнап —
Ханып, таалап чаңчыккан мен.

Үнү болгаш шырай-нүүрү
Үргүлчү-ле сагыжымда —
Ыраажымга иштим сөглээр
Ындыг сөзүм: «Эргим ынаам».

Шак ол үннү төрүп каан дээш,
Шагда мөчөөн Натпит иез,
Шалкын, арыг Элегеске
Чавыс ээгип мөгеер мен.

Ээп өскөн сүдүнге-даа,
Элегестин суунга-даа
«Четтирдим» деп, сымыранып
Чеже кижиге сөглөвээн дээр.

Караның ол үнүн дыннааш,
Кадыр Таңды, калбак Саян
Улам уран чечектелип,
Ужар хемнер үерлээнзиг,

Ары, өвүр шынааларым
Арбай тараа, азыраан мал
Эриин ажып, байлаа дендеп
Ээремнели бергилээнзиг.

Таалалым сускуну боор
Дамырак суум үнер дөзү —
Чүүлдеш чок арыг үнүн
Чүс-даа чылда кырывазын!

ХАДЫҢЧЫГАШ

Ак-көк дээрже сундунупкан
Ак-чайт чырык, хөнү сынныг,
Чиңге кызыл будуктарлыг,
Чиңгир-ногаан хадыңчыгаш.

Хадың, хадың! Селбер хадың,
Кажарарган чаражым сен!

Дээрде хүнге эргелеткен
Дески, кадык саглагар бол,
Дедир черже бажын сунган
Дендии уян эглиңнээш сен.

Селбер ногаан хадыңчыгаш,
Чернин, хүннүң чассыг кызы!

Дазылдарың черден чем чиир
Дамыр-ханың тудуш болгаш,
Аваң — черге аян тудуп
Алгап-йөрээп ырлап тур сен.

Хадың, хадың! Чараш хадың,
Кайгамчык-ла ыраажым сен!

Салгын-биле сымырашкан
Чаптанчыг көк бүрүлерин
Чассыг, омак сеткилицни
Чажыт чокка сөглөп турлар.

Селбер ногаан хадыңчыгаш,
Сеткилиц таан чараш ийин!

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДОЛУМАНЫҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

(Үш көжегелиг, тос көргүзүгөлүг комедия)

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Даш-оол Севил Серенович — колхоз даргазының оралакчызы.
Ширижик — кол механик.
Чычыы Чыргаловна — Даш-оолдуң кадайы.
Тараачы — клуб эргелекчизи, Даш-оолдуң оглу.
Чинчиваа — ларек эргелекчизи, Даш-оолдуң уруу.
Долума — тракторист кыс.
Анай-Хаак — саанчы кыс.
Дүрген-оол — чолаачы оол.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Бичии чемодан тудуп алган Долума көжеге баарыңга үнүп кээр. Чемоданын салып кааш, ыңай-бээр көрдүнүп кылаштагылаар. Чемоданының кырыңга олуруп алып. Ынчан көжегениң бир талазыңдан Тараачы көстүп келир.

Тараачы (сымыраны аарак). Долума!
Долума (тура халыыр). Тараа! (Холдарыңдан менди-лежир.).

Тараачы. Кажан үндүң? Эки келдиң бе?

Долума. Бертен үндүм. Ийи район аразының ыраа база

оранчок ийин. Эки келдим. Автобустан мырынай чаа дүшке-
ним бо. Сени утгупканы ол кижн боор бе деп бодадым.

Т а р а а ч ы. Утгур боор бе, Долум. Телеграммаң дүүн-не
алдым. Девин борта манап турумда, эжим эр кыйгырыпкан,
ынаар маңнап чордум ышкажыл.

Д о л у м а. Баштактандым ийин, Тараа.

Т а р а а ч ы. Колхозуң канчап салыпты харын?

Д о л у м а (эгенип тура). Чадап кааш, сээң чагааларыңны
колхоз даргазыңга көргүзөр чыгыы турдум.

Т а р а а ч ы. Даргаң чүү диди ынчаш?

Д о л у м а (удур көрбейн). Барып өгленириң ол бе диди.

Т а р а а ч ы. Оон чүү дидиң ынчаш, Долум?

Д о л у м а. Ийе-ле дидим, ам канчаар боор, арга херек
ыйнаан.

Т а р а а ч ы (амырап). Оон салыпканы ол-ла бе, Долум?

Д о л у м а. Колхоз даргазы мени сургап турду. Ынаар
барба, кыс кижн күдээлевес чоор, ыянчыг диди. Эр кижн боду
күдээлеп келзин, дораан трактордан бээр бис диди.

Т а р а а ч ы. Ана аттыг дарга-дыр але.

Көжеге артыпдан Чинчиваа маңнап үнүп келгеш, ийи кижнже көрүп
алган, кезек ыт чок турар. Тараачы-биле Долума ону дораан көрүп
каарлар.

Ч и н ч и в а а. Чедип келгени ол бе?

Т а р а а ч ы. Чедип келди. (Долумага.). Бо мээң дунмам
Чинчиваа-дыр. Таныжып алыңар.

Д о л у м а (Чинчивааның холун тутпушаан). Кончуг эки-
дир. Сээң дугайыңны Тараачы дээрге чагааларыңга үргүлчү
бижиир кижн болгай. Сээң башкы училищезинге өөренир
дээш чоруткаш, тракториске өөренип алгаш келгениңни, оон
аваң-ачаңга кончутканыңны дыңнааш, аажок каттырган-дыр
мен. Ам кайда ажылдап тур сен мон, Чинчи?

Ч и н ч и в а а (ыядыксап, тулуксап). Бөрбек садыгда-ла
ажылдап тур мен.

Т а р а а ч ы. Ларекта садыглап турар кижн-дир ийин.

Д о л у м а. Аа, ам-на билдине берди. Девин-не ынча дээр
болбас ийикпе. Аттыг алышкылар-дыр силер але, ийилээ-
ийилээ механизаторлар, ол хирезинде өске черлерде ажылдап
турар.

Ч и н ч и в а а. Авам ышкажыл, аарыг-аржык, ханым ба-
эышкыны улуг кижн мен деп алгаш, кижини өскээр ажыл-
датпас.

Т а р а а ч ы. Ачавыс оон дээре деп бодаар сен бе?

Ч и н ч и в а а. Ачам дээрге авамның тынган тыныжының
айы-биле кижн ышкажыл, чаш уруг дег.

Т а р а а ч ы (Долумага). Бис-даа ажырбас, ада-иевиске

«ам болзун» дээр бис. Колхоз удавас чаа техника алыр. Сени канчаар улус боор бис?

Долума (*кайган*). «Канчаар улус боор бис» деп чүү дээрин ол? Амдызында, чаа техника келгиже чедир, декреттээн киж и орну бар дидин чоп? Азы ол херэежен киж и божуурун соксай бергени ол бе?

Тараачы. Бээр таптыг дыңнадан, Долум. мындыг чүведир. Колхоз даргазы мырыңай чаа, сээн келирин мурнунда, алды ай хуусаалыг өөренип чоруй барды. Ол турган болза, сени бо дораан хүлээп алыр ийик. Сенче чагаа бижиirimдс. ооң чоруй баарын билбээн болгай мен. Ам ооң орнунда колхозтуң оралакчы даргазы болур бистиң ачавыс ажилдан турар...

Долума (*амырап үзе кирер*). Ынчаарга-ла амыраандыр бис. Үжээлээ кады бараалыңар!

Тараачы (*улуг тынар*). Ачам сени. кыс киж и-дир дээш, тракторга аал коданы-даа чоокшулатпас.

Чинчиваа. Ана аттыг киж и боор. Техника дээрге эр улустуң херээ-дир, херэеженчер анай-хураган тутсуң, инек эмиң шөйбелезин дээр, ол-ла!

Долума (*муңгарар*). Ам канчаар киж и боор мен? Дедир чанар киж и боор мен бе? Ыянчыын аа, дүктүг арынныг мал-маган эвес.

Үжээлээ ыт чок турарлар. Оон хенертен Чинчиваа алгырын үнер.

Чинчиваа. Ам-на бирни бодап алдым! Арзылаңны арга-биле! Догааштырывыт, Долум!

Долума. Канчаар догааштырар киж и мен?

Чинчиваа. Бээр дыңнаңарам! (*Долума биле Тараачының баштарын бөле-хаара кускактааш, бир-ле чүзе чугаалин: турар.*)

Үжээлээ имнежип, сымыражып сүмележип алгаш, туттунчупкаш, ырлап, танчылап үнерлер («Аас-кежик алдын-хааржаа» деп вальс):

Уруг чаштан ойнап өскөн
Улуг-Хемниң чалгыглары
Аас-кежик алдын-хааржаан
Аадып алган өпейлеп чор.

Мындыг өйде ажилдавайн,
Мындыг өйде ынакшывайн,
Чоннуң берген аас-кежиин
Шоочалап алыр бис бе?

Аас-кежик алдын-хааржаан
Аныктар ажыдаалы.
Ажыл-иштиң, ынакшылдың
Аян ырын ырлажылы.

Көжеге ажыттынар. Кабинетте Даш-оол биле Ширижик чугаалажып кѳрѳп келирлер.

Ш и р и ж и к (*адыштарын дурбуштүргүлээш*). А, Севил Серенович, колхоз даргазы үр чорупканы ол бе?

Д а ш - о о л (*чоргаар үн-биле*). Чартык чыл өөренип чоруткан эш-тир.

Ш и р и ж и к (*магадан*). Ана шөлээн дыштанып алыр эш-тир оң, Севил Серенович. Улуг дарга болурга база чаагай чү-бе аа, хуралдап, семинарлап хап-ла турар. Силер ышкаш, оралакчы даргаларга-ла берге-дир. Хамык ажылды олар чүк-тээр. Адан теве эвес, мен-не болза, шыдавас мен, ий дадайым.

Д а ш - о о л (*механиктиң эктиң часкагылаар*). Элекке ийи балдырың сириледи бербедан, часкы арган-дорган анай-ху-раган эвес сен. Билири эвээш, билии чавыс кижилерин септеп-селип, дагалап-дарганнап ап турарлары ол-дур ийин. Ам бил-диң бе, эш кол агроном?

Ш и р и ж и к. Кол механик деңердаан.

Д а ш - о о л. Ийе, ийе. Эш кол механик.

Ш и р и ж и к. Билдим-билдим, Севил Серенович.

Д а ш - о о л. Даргавыс чокта таптыг динмирей бергей бис-аан. Ийде чыткан ирик чудук безин андарлыр, бистиң ээлчэ-вис база келир болдур ийин.

Ш и р и ж и к (*үзеш дигеш*). Ол-даа черле чөп болдур ам. Севил Серенович.

Д а ш - о о л. Чүл моң, эш кол механик, тарылга эгелээнден бээр ийи хона берди. Часкы кампанияны он хонук иштинде бурт кылыр бис деп, аксы-сөзүнер берген болгай силер.

Ш и р и ж и к. Дүн-хүн чок чүткүдүп-ле тур бис, Севил Се-ренович. А бо бир бүрүн-бүдүн трактор ажыл чок туруп бер-ди-ле.

Д а ш - о о л (*шириин*). Чаңгыс борбак тракторист тыппас пат механик-тир сен ийин. Чер адаа караңгы-даа болза, де-дир-даван безин үңгүрүн тыва бээр болдур эвеспе.

Ш и р и ж и к. Тракторист тывар дээш бажым барбаланып, кулактарым кумналып калды, Севил Серенович.

Д а ш - о о л. Ону баш-биле бодаан, кулак-биле дыңнаалаан херек чүү боор. Хемчег алыр херек, ол-ла-дыр. Мен бүгү кол-хозтуң ажыл-херээ дээш, чай чок болгаш, ындыг-дыр мен. Оон башка чаңгыс-ла хүн тыпкаш, трактор кырынга, шоодай-да далган дег, олуртур шанчып каар ийик мен. (*Херлисилээш, кулактарын дуй туткулаар*). Аттыг чай чок кижидир мен. Хамык ужур чүгле тарылгада деп бодаар сен бе? Чок. Чылгы малың кайдал? Инек каш кодан ийик? Хойнуң чежезин бил-бес эвес сен? Оларның кырынга — школа, эмнелге, уруглар яслизи... Шуут-ла бажым дүүлээр-дир ийин. Мээң бо кара

доцгам баш эвес, чүү дээр чүвел аан, кымыскаяк эвес, ылап-ла ары өө дийин. Ары өө!

Ш и р и ж и к. Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. А сен бүзүревейн тур сен бе, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Турган бодум, чүлдү-чүрээм, эът-ханым, холум-будум-биле безин бүзүрөп тур мен, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Ол шын харын.

Ш и р и ж и к (*чышпылаш дигеш*). Менде бир бодал төрүттүндү...

Д а ш-о о л (*кочулап*). Кажан, канчап төрүттүне бергени ол?

Ш и р и ж и к. Бо дүне удуп чыдырымда төрүттүндү.

Д а ш-о о л. (*улам кочуурган*). Магалыг кижидир сен але, эш кол механик, тогду хой-ла. Чаш хураганнар ындыг боор ийн, колдуу-ла дүне төрүттүнер.

Ш и р и ж и к. Кочулавайн көрүңер. Севил Серенович. Мээни силерге чугаалаар деп бодаан тергийн чугула бодалым бар ийн харын.

Д а ш-о о л (*далажып*). Аргамчы шөйүп турбайн, дүрген чугаала че. Далажып тур мен.

Ш и р и ж и к (*сести аарак, адыштарын ууштагылаар*). Силернин уругларыңарнын кайызы-даа трактористер болгай, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. А чүл ынчаш?

Ш и р и ж и к. Оларнын бирээзин түр када, чүгле тарылга доозулгуже тракторга олуртупса кандыг чүвел, Севил Серенович?

Д а ш-о о л. Бо дүне төрүп алган бодалын ол бе, эш кол механик?

Ш и р и ж и к (*коргуп*). Ол ийн, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Магалыг-ла бодалдар адазы тыпты бергендир сен.

Ш и р и ж и к. Анаа бодал-дыр ийн, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Бодалды төрүүр мурнунда база боданыр болдур ийн мон, эш кол механик. Тараачы дээрге чугула, харысалгалыг ажылдыг кижидир. Часкы тарылга үезинде хогуда ажылдап турар кижилерге суртаал-массалыг ажыл чорудары, оюн-тоглаа көргүзери чугула херек болдур ийн мон. Ол дээрге чаңгыс трактор анаа турарындан улуг херек деп бил. Ындыг ыйнаан, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Ол-даа чөп болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. А Чинчивааның дугайында төрүп алган бодалыңны кара донгаң иштинден доп-дораан үндүр окта.

Ш и р и ж и к. Ынчаар мен бе, Севил Серенович?

Д а ш-о о л. Чөпшээрержир мурнунда бээр дыңна. Бирээде,

Чинчиваа база ажылдыг кижидир. Ону харын чугулага албайн барып болур бис. А херээжен кижини тракторга олуртур деп турганың ындыгымаар бодал-дыр ийин. Амдызында колхоз даргазы мен-дир мен. Амдызында мен колхозту удуртуп турумда, чаңгыс-даа херээжен кижидир тракторга чоокшуплатпас мен. Тракторга дүн-хүн чок ажылдап шыдаар, аныяк эрден доп-дораан тывыңар.

Ш и р и ж и к. Ындыг-дыр, Севил Серенович. Бригадир-биле ам база катап сүмележир бис.

Д а ш-о о л. Чеже сүмележир улус боор силер, эш кол механик? Тывар херек, тывар! Чүгле эр кижиден! Амды дарга-ыс каш катап херээженнер хүлээп алчык? Оон чүү болчук? Чүү-даа үнмээн! Бир уругну хүлээп алырга, бажың-балгатка мегелеп сылдап алгаш десе берди. Өскези эрги трактор деп өкпелээш, ырбай берди. Ам бо уругну көрөм, мындыг чугула кампания үезинде божуур деп олуруп алган. Оон ам кажан келирил? Чартык чыл херек! Ынчап олурунда, ажыл сени ма-наар эвес...

Ол аразында аът даванының даажы дыңналып келгеш, аныяк кыстың үнү ырлап эрте бээр. Ийи кижиде чугаазын соксадып алгаш, дыңнап турарлар.
Кыстың ыры:

Даргавыстың дазыл бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Даап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Башкавыстың борбак бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Бодап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Д а ш-о о л (шыжыгып). Тфу! А бо чүү апаарды? Шүгүмчүлел бе азы дорамчылап бе? Көк хүндүс-ле!

Ш и р и ж и к (оожургадап). Қайын ам, Севил Серенович. анаа-ла кожамык-тыр ийин. Аныяк кызыжактар ындыг болбас ийикпе, билбес эвес силер, бичии-ле эптиг чер болза, тө каапкаш баар.

Д а ш-о о л. Қымыл ол?

Ш и р и ж и к. Амды саанчы уруг-дур ийин. Анай-Хаак аан.

Д а ш-о о л. Билир мен, билир мен. Тракторга өөренир кижиде мен дээш, кижиде кулаа амыратпас чүве. Ам артында-ла сырынналып чоруур апарганы ол-дур.

Ш и р и ж и к (чапнаалап). Ынаар сырынналып, ырлап чоруур ыйнаан, хор бар эвес, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Тракторга өөренип чоруур сен деп, амдыы даргавыс чоруур мурнунда азапкан ышкаш болбадыве. Мээн ону чорударымны ол көрзүн шүве! Инектерни кым саарыл? Ооң кылыр ажылы ол-дур. Ындыг кызыжактар тракторга слуруп алгаш, тараа тарыптар чүве болза, арт-даа алчая бээр, хем-даа келдее бээр ыйнаан.

Ш и р и ж и к. Ол-даа чөп, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Ындыг-дыр аа, эш кол механик. Доп-дораан трактористен сурагланар. Кончуг хып дээн, отче-көсче халы-ва аныяк эрден тып алыр-дыр. Херээженнер дугайын бодаан-даа херээ чок! Олар мал кадарзыннар, инек сагзыннар. Тех-ника дээрге чүгле эр улустуң херээ-дир.

Ш и р и ж и к үнө бээр. Даш-оол чааскаан ажылдап олурад. Эжик соктааны дыңналган соонда, эр хептиг, кирбий кара эрин салдыг Долума кирип кээр. Даш-оол хсrekкe албайн, үр-лe бижитгинип олурад.

Д о л у м а (*кирип олура*). Болур ирги бе? Экин, дарга, Севил Серенович. (*Даш-оолдуң холундан барып тудар.*)

Д а ш-о о л (*херекке албайн*). Олуруп көрүңер. Чүү дугай-лыг хап чор силер моңар?

Д о л у м а (*папирос уштуп келгеш, Даш-оолче сунму-шаан*). Бо-ла мынчаар чор мен, дарга. (*Бир папиросту аксын-га ызыргаш, дарга-биле бодунуун кыпсыр.*) Ажыл-хожул су-раглап чоруур кижидир мен ийин. (*Ышка оптугун олурад.*)

Д а ш-о о л. Кандыг ажыл кылып шыдаар сен ынчаш? Кол-хозка кижиде болганын ажылга хүлээп албас-ла чүве болгай.

Д о л у м а (*салын эткилээш*). Колхозка кирер мен, ак сет-килдиг ажылдаар мен, Севил Серенович. Өргүүделим ам до-раан-даа мулдурлап берейн, дарга.

Д а ш-о о л. Тускай эртемиң, билиң бар бе ынчаш?

Д о л у м а. Кайы, чүгле тускай эртемниг кижилер хүлээп алыр улус силер бе, Севил Серенович?

Д а ш-о о л. Анаа хол-бут бисте четчир болдур ийин. Артык хырыннар безин бар.

Д о л у м а. Мен силерге черле артык хырын болбас мен, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Чүнү кылып шыдаар сен ынчаш, чугаалап көрөм.

Д о л у м а (*салын суйбааш*). Тракторист кижиде мен.

Д а ш-о о л (*сырбаш дигеш*). Кым че?!

Д о л у м а (*ылавылап*). Тракторист.

Д а ш-о о л (*тура халааш*). Тракторист, тракторист...

Д о л у м а. Кайы, силерге тракторист кижиде херек чок бе, Севил Серенович?

Д а ш-о о л (*чанынга халып чеде бергеш*). Документилерин бар ыйнаан?

Д о л у м а (карманындан документи́лерин уштуп сунгаш). Бүрүн бар, Севил Серенович. Бо болза трактор чолаачылаар дугайында шынзылгам-дыр. Паспортумну көдээ Советте киир бижидип чорудуптум.

Д а ш-о о л (документини алгаш номчуур). «Бо шынзылганы көргүзөр эш Долума Дондун Түлүш болза, трактористер курузун дооскаш». (Оон ыңай иштинде номчуй бээр.) Кандыг аайлыг, элдептиг, херээжен аттыг кижичи боор сен?

Д о л у м а. Харын силер бодунар база херээжен аттыг бооруңарга, мен бодум элдепсинип ор мен, дарга, Севил Серенович.

Эжик ажыттыңган соонда Ширижик кирип келир.

Д а ш-о о л (Долумаже чоргаар айыткаш). Бо-дур! Тракторист кижичи деп кижичи! Тыва шаап кагдым. Силер дээрге сүмележип шаг болур улус-тур силер.

Ш и р и ж и к (мендилешипшаан). Амыр чүве-дир аа, Севил Серенович, чыткан тева аксынга каңмыыл кирген деп чүве бо эвеспе он.

Д а ш-о о л. Кижини каңмыылга дөмейлээрге, окта таарышпас болдур ийин, эш кол механик. Аксым бар дээш сула салып болбас, сөс-домакты-даа болза, шын чугаалаар херек.

Ш и р и ж и к. Ол черле шын болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Долуманы ажилга доп-дораан хүлээп алырдыр. Төрүүр-божуур херээженнер ужурунда хей черге трактор тургузуп турган херек чок. Ажылдап турган дугайында характеристиказын көөрүмге, шыырак эр ышкаш-тыр бо. (Долумага). Тракторну эр кижиге мундуруптарга, канчап баарыл деп чүвени көргүзүп көр аа. А бо херээженнер дээрге дуза чок улус-тур бо: бирээзи бажың холуур, өскези трактор холуур, үш дугаары чем холуур. Черле орта ажылдавас.

Д о л у м а. Мен черле эрлерден дора ажылдап көрбээн мен.

Д а ш-о о л (кайган). Кайы, сен кыс кижичи сен бе, оол?

Д о л у м а (аксын туттунгаш, дораан будулдуурар). Кончуг эрлерден дудаваан мен дээрим ол-дур ийин, дарга. Азы силер херээженнерге таарымчалыг байдалдар тургузуп бербедиңер ыйнаан.

Д а ш-о о л. Шупту таарымчалыг байдалдарны берген бис. Черле хоржок-тур.

Д о л у м а. Хоржок эвес болдур ийин, дарга. Херээжен чон дээрге коллективизацияның баштайгы чылдарында-даа, Адачуртгун Улуг дайынының үезинде-даа — кончуг кадыг-бергелер турда безин тарааны тарып, дүжүттү өстүрүп, трактористеп ажылдап келгеннер болдур ийин, дарга.

Д а ш-о о л. Ону база билир болдур бис ийин, дунмам, Паша Ангелина, Дарья Гармаш... Ынчан ынчанмайн канчаар, Ада-чурт айыылга турду, хамык эр улус фронтуларга турду. Аар-берге, аш-тодуг-даа болза, ажылдаар апаар. Ам дээрге мырыңай сыр өске үе-дир, билдин бе, дунмам. Эртем-билиг бар, кижилер четчир. Ындыг аа, эш кол механик?

Ш и р и ж и к (*кочуурган*). Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Д о л у м а (*хеп-хенертен тура халыыр*). Шын эвес! Мээн догааштырым көөр силер!

Д а ш-о о л. Оожум, дунмам, аныяк кижини эшкедес чоор, ынчап чаңчыга бээр сен. А бо сен черле чогуум кандыг аайлыг кижини апардың, азы кыстарга ынааң ындыг бе, херээженнерге бичии-ле дээй кааптарга, коваңайнып олурар? Херээженнер дыңнап каан эвес, хей черге дорттаңнаан херээ чок, дунмам. Ындыг аа, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Ол черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Эжик ажыттыңган соонда, Даш-оолдуң кадайы эки-менди-даа чок, өө тынып маңнап кирип келир. Улуска сөс-даа сөглеттирбес.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*эжиктен-не*). Силер мында чүгө дүн-хүн чок чажыт хурал кылып турар апардыңар? Чүнү хуралдаалап, чүнү сүмележип турар улус силер? Силернин оонарда кижини билип чадаар чүл? Адыр кулактыг, ала карактыг кадай боор мен. (*Эгиштеп турар*).

Д а ш-о о л (*кадайын оожургадып*). Бичии оожурган көр моң, албан чери-дир бо...

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*дыңнарас-даа*). Албан чери, албан чери деп алган. Ада кижини хиренде, кара сагыштыг, хан адактыг кулугур сен.

Д а ш-о о л (*хорадап*). Орталан сен, сээң бажын-балгадын эвес-тир бо. (*Долумаже айыткаш*.) Бисти эвес-даа болза, бо орган өске эшти хүндүлөп көрзүңзе...

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Өске эшти, өске эшти деп алган. Өске эште чүл, мээн оглум дег, бичии чаш оол-ла-дыр. Дээрден дүжүп келген эвес, черден үнүп келген эвес, мен дег кадай-ла төрүп калды ыйнаан. Силернин ол чажыт хуралдаалап турар чүвеңернин өл өзээн өттүр билир мен.

Ш и р и ж и к. Чычыы Чыргаловна, бичии оожурган көрзүңерзе. Бис мында чугула айтырыг шийтпирлеп тур бис.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Чугула айтырыг, чугула айтырыг. Хамыкты хайындырып, хартыганы уждуп турар кижини — силер силер харын, Ширижик дарга. Мээн уругларымны чүгө тырааккыр деп үзү дамдылаан чүвеже чыгап тур силер? Олар дээрге бирээни клуб эргелекчизи, бирээни бөрбек

садыг эргелекчизи, ийилээ улуг эргелекчи кижилер-дир. Ажыл тыппаан бе, мээң уругларым? Тырааккырлаксаар болзунза, тырааккырлап чор. Мээң уруг-дарыымга дегбе! Уругларымны ырак чорудуп шыдавас мен, аарыг-аржык, да-выйлээнем улуг кижини мен. Уе, ээрбем хайнып тур... (Колхоз даргазының олудунга чоргаар саадаптар.)

Ш и р и ж и к. Орта чүве бе, Чычыы Чыргаловна, ындыг чугааны кайын тып алдыңар?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Ындыг чугааны, ындыг чугааны. Кайын тып алыр чүвел? Бүгү суур билер-дир. Сээң кадайың кунчуу кадайга ынча дээн-дир. Кунчуу кадай кудазынга ынча дээн-дир. Кудазы кадай кернинге ынча дээн-дир. Керни уруг даай-авазынга ынча дээн-дир. Оон даай-авазы менээ ынча дидир. Амдыы сээң кат-иен кадай база ынча дидир.

Д а ш-о о л (хорадап). Борта кымның-даа уруг-дарыы, куда-баары херек чок. Албан черинге албан айтырыындан өске чугаа турбас. Соксап көр. Бис мында (Долумаже айыткаш) бо эшти тракторист кылдыр хүлээп алыр дугайын чугаалажып тур бис. Сен биске моондак болба.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (амырай бээр). Кайы, демги ээн турар тырааккырынарга хүлээп алырыңар ол бе?

Ш и р и ж и к. Ындыг болдур ам, Чычыы Чыргаловна.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (Долумаже). Чараш-чаагайыңны але, оглум, ана кыстар-ла. Ындыг кадай боор мен, ээрбелиг, аарыг-аржык, да-выйлээнем улуг болгаш, кезек када билинмейн баар. Тырааккриис кижини сен бе, оглум?

Д о л у м а. Ийе, тракторист кижини мен, угбам.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Ынчанмайн канчаар, оглум, кан-кадык кижини тырааккырлап турбайн канчаар. Мен бо аарыг-аржык, да-выйлээнем эвес болза, уруг-дарыымны суурга чүге өртеп алган олурар ийик мен шанактаар, тергелээр аът-хөл эвес. Уё-уё, ооргам. Эки тырааккырла шүве, оглум. (Чижик, сергек маңнап үне бээр.)

Д а ш-о о л (Ширижикке). Мындыг-дыр аа, эш кол механик. Долуманы ажилга хүлээп алгаш, амдыы божуур дээн уругнуң тракторун хүлээдип бээр-дир. Амдыызында демги чаа хүлээп алганывыс чолаачы оолдуң, кым ийик. Дүрген-оолдуң бажыңыңга чедирип каг. Түр, кады чурттаайлар аан, тарылга дооступ, ажыл шыкпарлы бээрге, көөр бис.

Д о л у м а. Чок, дарга... Мен черле... Хоржок... Азы мен...

Ш и р и ж и к. Ындыг-дыр, Севил Серенович.

Долуманы Ширижик барык-ла сөөртүп алгаш үне бээр.

Д а ш-о о л (чааскаан ырлаар):

Түр-даа кады болур болза,
Түрлүг дарга мен-не-дир мен.

Ажыл моондаа чүвслерге
Алдырбас-даа эр-дир мен.

Чыл-даа четпес болур болза,
Шыңгы дарга мен-дир мен.
Орук моондаа чүвелерни
Ожаавас-даа эр-дир мен.

Техника — эрлер херээ —
Дээн кижиги мен-дир мен.
Херээженнер дегбезин деп,
Кезе сөглээн эр-дир мен.

Чаңгыс сөстүг дарганар
Чаныңарда мен-дир мен.
Эткен аксын хажытпас,
Ээлеп шыдаар эр-дир мен.

Көжөгөс

ИРИГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжөгө баарыңа Ширижик биле Долума чугаалажып үнүп келир.

Ш и р и ж и к. Ол-ла-дыр, Долума Дондупович. Силерни ажылга хүлээп алдывыс. Ам бодундан хамааржыр-дыр. Севил Сереновичиниң чагыын утпа. Бо колхоз даргазының тывыы-биле херээженнер деп кижилер ажылга хүлээп алгаш, үүле-вис барап, үш түрээвис көрүп, шаг болганывыс ол-дур ийин. Ам-на ажылывыс шуудаар боор. Тарылганы чеди хонуктан эрттирбес бис.

Д о л у м а. Херээжен кижилерден кончуг-ла хөңнүнер калган улус-тур силер аа? Кадайларыңа база ындыг даргалар боор бе бо?

Ш и р и ж и к. Кадайларыңа канчап ындыг боорлан, Долума Дондупович. Хөй-ниитиниң херээ, ажыл-агый дээш ындыг чүве ышкажыл. Оон башка херээжен чоннуң багы бар эвес.

Д о л у м а. Херээжен чонну хөй-ниитиниң амыдыралыңа дидими-биле хаара тудар дугайында ажыл кайда-даа хайнып турар болгай. Солун-сеткүүлдерни номчуvas улус силер бе, дарга? «Кыстар — тракторже!» дээн кыйгырыг чер болганда калбарган ышкажыл.

Ш и р и ж и к (*холдарын дүрбүгүлээш*). Солуннар чүү деп-даа кыйгы салып тургайлар аан, оларның херээ-дир. Ажыл-херек аңгы болдур ийин, олар ону кайын билер ийик, Долума Дондупович.

Долума. «Кыстар — тракторже!» деп кыйгыны херекке албайн барып болбас, дарга. Ол дээрге аныяк чүректерниң, бедик харыысалгалыг чоруктуң кыйгызы-дыр. Ындыг кыйгыны Төрээн чуртунга кызыгаар чок бердинген кижилер үндүрүп шыдаар.

Ширижик. Долума Дондулович, бир эвес силер кыскижи турган болзунарза, база-ла тракторже чүктээш турар эвес силер ыйнаан.

Долума. Шын чугааладыңар. Механизатор болуру мээн изиг күзелим, чүткүлүм, амыдыралымның оруу-дур.

Оларга уткуштур Тараачы көстүп келир. Ону көрүп кааш, Ширижик амырай бээр.

Ширижик. Тараачы Севилович, чаа тракторист хүлээп алдывыс. Таныжып ап көр, ырлаар-шоорлаар, сеңээ ажыктыг-даа кижжи болуп чадавас.

Тараачы. Девин-не ужураштым, черле таныш улус бис.

Ширижик (*холдарын дүрбүштүргөш*). Ынчаарга улам эки болдур ам, Тараачы Севилович. Эжиңни чаа чолаачывыс Дүрген-оол сугга чедире тыртып каап көр. Түр када ооң-биле чаңгыс черге чурттазын деп Севил Серенович чугаалады.

Тараачы (*кайган*). Долума Дүрген-оол-биле кады чурттаары ол бе?! Черле хоржок... (*Долума бүдүү соксадын турар.*)

Ширижик. Ында кижжи кайгаар чүү боор, чаңгыс пашка сынмас ийи кошкар бажы эвес, чаңгыс бажыңга ийи эр кижжи чурттавайн канчаар, Тараачы Севилович. Эжиңни бажыңыңга чедирип каап көр, мен далажып тур мен. (*Чоруй баар.*)

Тараачы. Шынап-ла бе, Долум? Дүрген-оол-биле кады чуртта дидирлер бе?

Долума. Шынап болбайн канчаар. Чүге элдепсиңер сен?

Тараачы. Элдепсинерден эпчоксунуп тур мен. Эр кижжи-биле канчап кады чурттаар сен?

Долума (*эктин кыскаш*). Ам канчаар, чурттаар апаар. Ам кыс эвес, эр кижжи ышкажыл мен. Боттарывыс ынчаар бо-дап алдывыс ышкажыл.

Тараачы. Чок, Долум, сени эр кижжи-биле черле кады чуртатпас мен. Чоруулу че.

Долума. Кайнаар?

Тараачы. Ачам-авам сугже.

Долума. Баар шаанда баар мен. Дүрген-оолдун бажыңы кайы чүвөл?

Тараачы (*айыткаш*). Дөө турган бичии бажың ол-ла чүве.

Долума. Сен мени чедиргеш чоор сен. Мен бодум чоруй барайн. (*Чоруур деп баар.*)

Тараачы (*доктаадын*). Ажылың чүү болду? Оода ону чугаалап көрөм.

Долума (*далажып*). Ажылда чүү боор, эр кижиге болурумга, дораан хүлээп алдылар. Мында аныктарның «Хамнаарак» деп хову бригадазынга кирер болдум. Даарта тракторну хүлээп алыр мен. Ажылдап эгелээр мен.

Тараачы. «Хамнааракка» кирер болзунца, тускай белеткенмес болза хоржок. Ында база кончуг эрлер бар. Чангыс-даа херээжен кижиге чок бригада. Хөөнү база ыңдыг эрлер чүве.

Долума. Оларның хөөнү-биле болуп турар чүве кайда боор. Арзылаңны арга-биле догааштырар деп дугурушкан ийик бис чоп. Суурга чурттаар, моон үнүп барып чер чарар болдум.

Тараачы. Ол эки-дир. Ынчалза-даа черле тускай белеткел эртпес болза хоржок ийин. Даарта эртен 6 шакта чедип кээр мен. Ажылче үнөр мурнунда белеткенир бис. Оон ыңай сени черле Дүрген-оол биле кады чурттатпас мен. Уйгум келбес, эрий-хинчек көргеним ол.

Долума (*каттырып*). Па, дораан-чаяан хүннеп эгелээниң ол-ла бе? Меңээ бүзүрөвезиң ол бе. Тараа?

Тараачы. Бүзүрөвес боор бе? Ынчалза-даа черле аяң чок-тур. Сагыш-сеткилим орта чорбас. Арып-доруптар мен, сарык деп чүвем аттыг төл боор мен. Түр-даа када бол, сеңээ чурттаар аңгы өрээл тып бээр мен. Кедерезе, клубта-даа ыңдыг өрээл бар.

Долума (*баштактанып*). Мен механизатор кижиге болгай мен, техникага ынак кижиге болгай мен, Тараа. Ынчанга мээң эжим болза, бодум ышкаш, ыңдыг болзун деп күзеп чоруур мен. Бир тээ сен чайгыла берген болганында, мээң база думчуум дыртыя бээр ийне дээш, бодумдан сестир кижиге-дир мен, Тараа. Мен чоруптайн. Аалдап келген эвес мен, ажылдаар дээш келген кижиге-дир мен. Мени үдөвейн көр, Тараа, даштыкы элчин эвес-тир мен. (*Үнүп чоруй баар.*)

Тараачы (*ооң соонче алгырар*). Долум, Долума! Мени соора бодай бербей! Удавас чаа техника келир деп, сеңээ чугааладым чоп. Ынчан көөр сен. Сеңээ-даа ынакшыыр мен, тракторга-даа ынакшыыр мен. Дыңнадың бе! (*Үнө бээр.*)

Көжөгө ажыттынар. Чолаачы Дүрген-оолдуң чурттап турар бичии өрээли. Чангыс орун, стол. Көжээ. Дүрген-оол бир-ле чер баар дээш, белеткенип, химиренип ырлаан турар. Эжик соктаары дыңналыр.

Долума (*кирип келгеш*). Болур ирги бе? Экии.

Дүрген-оол (*мендилевшишаан*). Салам, салам. Моорла-

нар, моорлаңар, нөхөр. Кижн ашпас эжнк, кнжн кнрбес бажың кайда боор. Бнтте, бнтте.

Долума (*салын этнншаан*). Дүрген-оол дээрзн силер иргн силер бе?

Дүрген-оол. Ийе, чолаачы Дүрген-оол дээрзн мен мен ийн. Эштнң ат-шолозы кайзы иргн? Кандыг херек ужурунда кайнаар сунуп бар чор иргн? Бээр саадап көрүнер, прошу. (*Столче чалаар.*)

Долума (*сандайга олурбушаан*). Чажырар чүвем чок, ак сеткнлнм-бнле, ажык хөңнүм-бнле келднм. Бо колхозка ажылдаар дээш, бөгүн чаа келгеним бо. Даргалар тургаш, сзэн-бнле кады чурттазын дээрге, адап-сурап кнрнп келднм. Арага-дарыга-даа сундум чок, алызындан бот-борзун кнжн мен. Бажыңның эззн сен-днр сен, мени хүлээп алыр, албазыңны бодуң бнл. Ат-шоламны тракторнст Долума днжнр чүве.

Дүрген-оол (*чүрээниң дужун сегнрнп алгаш*). Ойт! Ол канчаарың ол, оол?

Долума (*корга бергеш*). Чүү болду, эш? Эмчи чалап эккээйн бе?

Дүрген-оол (*суг барып ижнпкеш*). Ничего, ничего, брат. Ам ажа бердн.

Долума. Чүң ажа бердн?

Дүрген-оол. Чүм боор ийнк, чүрээм ышкажыл, аксым-га келген, деднр ажырыптым.

Долума (*оожурган*). Бөмбүк ышкаш, чуглуп чоруур бош чүректнг, халап кнжн-днр сен аа, эш. Ындыг кнжн канчап машина чолаачылаар боор.

Дүрген-оол. Машинада чүү боор, аныак кыс ады эвес ышкажыл. Ол канчаарың ол, хенертен адың адап? «Долума» дептернңе, моорап каар частым ышкажыл?

Долума. Кыс кнжн ады дыңнап кааш, моораар чазар, чоғум кыстар көрүп кагзыңза, канчаар кнжн боор сен?

Дүрген-оол. Ындыг аттыг кнжн ылаңгыя аныак эрлер аразынга адын оваарымчалыг адаар болбас ийнкпе.

Долума. Кнжн болганы, кайын-на сен дег, бош чүректнг болзунам.

Дүрген-оол. Ээй, май френд, мээң чүрээмнн ыак деп бнл. Кыстар-даа көөрге, кыймыш днвес чүрек боор, оол.

Долума. Чолаачы кнжнннң чүрээ ындыг болур ужурулуг.

Дүрген-оол (*чаңгыс орнунче айыткаш*). Пожалуйста, кады чурттаай-ла бнс. Орнувус чаңгыс болдур ийнн. Ындыг-даа болза ийн кнжн хостуг удуп болур орун бо, оол. (*Орнуну чындыңнадыр нткнлээр.*) Ыржаанактары арай кошкай берген эт-тнр ийнн, ийн кнжннн уур ийнкпе.

Долума (*далаш-биле*). Чок, чок! Кады удувас бис! Мен шала кырынга чыдып аар мен!

Дүрген-оол. Ынчаарга кайын боор. Тракторист кижиге эки дыш херек. Тоң дора дизе, кадын биле хаа дег, бутчалажып алгаш удуур бис.

Долума (*улам дүвүрөп*). Чок, чок! Бутчалажып-даа удувас мен! Ооң орнунга моон чорууйн, эш.

Дүрген-оол (*элдепсинип*). Кара кайгамчык кижидир сен ала, оол. Менден чүгө эгенир кижидир сен? Азы мен кыс кижидир мен бе? Азы сен кыс кижидир сен бе? Ындыг бе дээрге артында-ла эрин салдыг эр-дир сен. Сээң адың хамаан бе. Мен борта келгеш, Севил дарганы база кадай кижидең болбаан болбас ийик мен бе. Чоруур кижидир мен деп, элекке кажабербесе. Кады чурттаар бис. Мында артык сыгар-орун база бар.

Долума (*амырап*). Шагда-ла ынча дээр болгай, Дүрген!

Дүрген-оол. Ындыг бе, Долум. Кончуумну аар, бо кара баштың кончуу ол-дур ийин. Келгеш, чемнендиң бе, Долум?

Долума. Мен столоваяга чордум. Аыш-чем кылыры багай эвес улус-тур.

Дүрген-оол. Ынчалза-даа столовазын эрте хаар улус болдур ийин. Оода тарылганың мындыг изиг үезинде та чүгө ындыг улус чүвө? Даргалар чедир көрбөйк турар-дыр ийин. (*Столга аыш-чем, шил дүвүндө арага эккеп салып турар.*) Үрезин чедирип кааш, шырбайтып олурумда-ла, столовая шагы эрте бергени ол-дур.

Долума (*килең-биле*). Кымның-даа эвес, даргаларнын четпес ажылы-дыр. Мында бот-борзун кижилер база ажылдап турар болгай. Орук-чирикке чүү-даа таваржып болгай. Столоваыны тарылга үезинде дүн-хүн чок ажылдадыр болза эки-дир.

Дүрген-оол. Сээң ооң шын, Долум. (*Арагазын ийи станкага кудар.*) Көвей чүвө деп бодай бербесе, моон ыңай сыр-гам-даа чок. Совсем нема. Дүүн эжим эр чорду, оон арткан чүвө-дир ийин. Мени соора биле бербөйк көр, руль артынга ынчанмас кижидир боор мен, крест салып каар. Че, Долум, танышканымыс дээш, сээң тракторуң дээш «хоп» дээр бис бе! Давай, вансуй! Честь праце!

Долума. Мен чүү дээр кижидир боор мен? Сээң чычааның дээш!

Дүрген-оол. Эки чемненип көр, эжим. Битте, битте. Чычаанны-даа, тракторну-даа дарган кижилер кылган болгай. Кады ажылдаар бис, кады чурттаар бис. Багай эвес ажылдаар бис. Элең-халаң, эрзивес кижилерге хөңнүм чок.

Долума. (бичини амзааш, чөдүрө бергеш, стаканын салып каар). Мен база ындыг кижини мен, эжим.

Дүрген-оол. Bravo, bravo, нөхөр. Мээң чолаачы бажым база чүглө шак ынчаар бодап чоруур. Чемнени шаап алгаш, клубтан бээр баскылаар бис бе моң?

Долума. Ол кай баарывыс ол, эжим?

Дүрген-оол (хөглүг). Чаа келген улус бо черниң аныктарының аажы-чаңын шинчилеп көргөй бис. Танцылаай-даа бис. Мен сеңээ көөрдө, чүвениң ужу-бажын шору биле берген болдур мен ийин. Анай-Хаак деп саанчы кыс бар-дыр. Прекрасная фрейлен. Арын-шырайлыг-даа, аас-сөстүг-даа, черле шымбай кыс. Ийи кежээ танцыладым-даа. Тракторга өөренир мен дээр кыс чорду.

Долума. Ёзулуг кыс-тыр оң, Дүрген.

Дүрген-оол (айтыр салаазын сораңнадып). Ээ, Долум, сен мээниинче шыгаай бербө. Боду тып алыр херек.

Долума. Кайын ынчап баар ийик мен, Дүрген.

Дүрген-оол. Дурт-сынын, алыс бүдүжүң кайгамчык көрүштүг кижини-дир сен, Долум, аныяк кыстар-ла. Ындыг кижини кыстар кончуг сонуургаар боор чүве, ынчангаш баш улур сагындырып турарым ол-дур ийин.

Долума. Менден каразааш чоор сен, эжим.

Дүрген-оол. Че, ол-даа канчаар, эжим, бөгүн клубта танцы болуп турар. Кыстардан каш бөөлөпкөш, келиилем.

Долума. Эжиң танцылап билир эвес.

Дүрген-оол. Ында чүү боор. Бээр турам, өөреди шаап каайн. Бистиң үевисте, чээрби векте, танцы билбеске черле тоң багай. (Баштактанып.) Прошу, мадам.

Долуманын холундан алгаш, Дүрген-оол ырлавышаан, ону танцыга өөредип эгелээр. Ол душта сөңга караандан Тараачы баккылап кээр.

Танцылаан ийи кижини көргөш, ол аайын тывынмай-па турар.

Дүрген-оол ырлавышаан:

Танцылаарда берге чүү боор,
Таан дыка чүрексинмс.
Бир-ле кысты чалап алган,
Бижииргезейн кириптер сен.

Бирээ, ийи, үш-и, дөрт-и,
Билектериң бээр сунам.
Салааларың чаражын аа,
Часгып оар чиирбей-ле.

Улуг дыка ундарава,
Ужур бар-дыр, ээлгир-дир сен.
Чараш кыстар чаптаар кылдыр,
Чаңың үндүр хүлүмзүрү.

Бирээ, ийи, үш-и, дөрт-и,
Бичии-даа бол, соксаш диве.
Музыканы эки дыңна,
Буттарыңны аяныг бас.

Бо-ла-дыр, эш, кичээливиc
Мооң-биле доозаалы.
Эрте-дээре клубтува
Эжишкилер базаптаалы.

Бирээ, ийи, үш-и, дөрт-и,
Билириң-даа шору-дур оо.
Кымдан-даа бол, пөрүктенме,
Кыстар чалаар үең арты.

Дүрген-оол (*эгиштевишаан*). Данке, данке, мадам. Танцылап билбес мен деп чүү дээриң ол, билир кижн ышка-жың чүл? Зер гут! Эки-дир!

Долума. Бөгүн чааскаан барып көр, эжим. Орукка чо-раан кижн, мен дыштанып алыйн. Соонда кады барып тургай бис аан.

Дүрген-оол (*сыгар-орунну салбышаан*). Шын-дыр, бөгүн дыштанып ал. Орунче чыт, буттарың бээр сун. (Идикте-рин уштуп турар.) Чүге хос идиктер буттарында суп алга-ның ол? Аа! Буттарың бичизин аа, чууртууштар-ла! (*Үне бээр.*)

Ынчага дээр сонга караанга турган Тараачы маңнап кирип кээр. Долума кайгап, уткуштур тура халыыр.

Долума (*идиин кетпишаан*). Эртен 6 шакта кээр бол-гаш, ам чүге маңнап келдиң?

Тараачы. Силерни сонга караандан көрүп турдум. Чүрээм чарлып чаштай бээр часты.

Долума. Канчап барган бош чүректиг улус боор силер. Бичин чүве болза-ла, чарлып чаштаар деп баар азы ааска келир.

Тараачы. Менден өске кым ынча дидир?

Долума. Дүрген-оол-ла.

Тараачы. Дүрген-оол база сеңээ чүрөөн чугаалап тур-ду бе?

Долума. Та, чүрээм бош кижн мен дээр-ле чорду.

Тараачы. Элдептиин аа, сени көрүп кааш, ынчаары ол бе?

Долума. Мени көрүп кааш, чүге ынчап баар ийик Адымны дыңнап кааш, ынчап барганы ол-дур ийин.

Тараачы. Ол болза ажырбас.

Эжик ажиттыгган соонда Дүрген-оол кирип келир.

Дүрген-оол (*ийи кижини көрүп кааш*). Бордон, джельдмены... Сайн байна.

Долума. Па, танцылап каапканың ол-ла бе?

Дүрген-оол. Ол-ла. Таарышпас болдум.

Тараачы. Ол канчап таарышпайн барганың ол? Клубта кижилер арбын болчук. Мен база мырыңай чаа оон келдим.

Дүрген-оол. Орук ара бир кыска ужураштым.

Долума. Анай-Хаакка эвес ыйнаан?

Дүрген-оол. Ийе, болчашкан-биле дөмей, аңаа ужуражы бердим ышказыл.

Тараачы. Амырааның ол ыйнаан.

Дүрген-оол. Амыраар чүве кайда боор. Аксың чыттыгдыр, дедир чору, сээң-биле танцылапас мен деп бо ыйнаан.

Долума. Анай-Хаак дээрге эр-ле хей аа. Мен болзумза, база ынча дээр ийик мен.

Дүрген-оол. Ой, элдеп, чугааң кыссын аа, Долума?

Долума. «Бир эвес кыс кижн болзумза» дээрим ол-дур.

Тараачы. Оон канчалдың ынчаш?

Дүрген-оол. «Бардон, мадам» дээш, чанып келдим-не. А бо силерниң чиктиңерни але, оолдар. Кожа олуруп алган, ынакшышкан аныяктар дег, куспактажыр чеде берген.

Тараачы. Бо мээң кады өөренип чораан эжим-дир. Сактыжа-даа бердивис ыйнаан.

Дүрген-оол. Эрте удуур-дур, оолдар. Даарта сыгыр даң бажында чоруур дээн кижн мен. (*Долумага.*) Девин-не удуур мен дидиң чоп, оол, ам чүге шуут туруп келген сен моң? Хевин ужул, уду! Девин бичии чүве бажымга үне халып келген, ынчангаш хөөрээш, сээң идик-хевин уштуп берип, бараан бооп турдум. Ам сээң идиин-даа уштуп бербес мен. Бодуң бодуңну бил, эш. (*Орунга чыда дүжер.*)

Тараачы. Эки дыштанып алыңар. Байырлыг, нөхөрлөр.

Долума биле Тараачы имнежип алгаш, бүдүү үнүп чоруй баарлар.

Көжеге

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңа Чычыы Чыргаловна мөгүдөп маңнап үнүп келир.

Чычыы Чыргаловна. Ой, Чинчиваа! Бээр келем! Дүрген! Чүге чиде бердиң, көрүнчүк?

Ч и н ч и в а а (*маңнап үнүп келгеш*). Чүү болду, азай? Чүгө даң бажында тывылап туруп бердиң?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Тывылап туруп бердиң... Тараачы кай барды?

Ч и н ч и в а а. Акымны мен канчап билир кижинен. Девин даң бажында-ла туруп алган турар кижинен чорду.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Дүүн кежээ Чолдак-Чогуур ашак сугдан демир-орун атчылап апарган дидир. Ону канчаар дээн көрүнчүгүл?

Ч и н ч и в а а. Эр кижинин кылып турар херээн мен канчап билир кижинен, авай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Эр кижинен, эр кижинен... Дүүн дүн ортузу эрте бергенде, чанып келди. Чүрээм одуг, удуvain, дыңнап чыттым.

Ч и н ч и в а а. Утгупканың ол бе, авай. Акым черле кежээ ажылдаар, орай кээр кижинен ийик чоп.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Орай кээр деп алган. Ындыг орайтап, дүн ортузу-даа чедип чорбас чүвө. Мени билбес деп бодаар сен бе, көрүнчүк.

Ч и н ч и в а а (*ажынып*). Чамдыкта суббота, улуг-хүн кежээлеринде орай кээр-ле кижинен чүвө.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Чамдыкта, чамдыкта. Дүүн суббота, улуг-хүн болду бе? Тараачынын сыртынын бирээзи кайыл? Орта турган улуг көрүнчүк канчап барды?

Ч и н ч и в а а. Мен канчап билир кижинен.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Канчап билбес чүвөл? Кыс кижинен бажын иштинин эт-севин ончалап, четчелеп, карактап турар ышкажыгай, көрүнчүк.

Ч и н ч и в а а. Оор апарган эвес, чүү канчап баар боор. Акым дедир эккээр-ле ыйнаан.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Оор, оор. Өгленир-баштаныр дээни ол бе, кончуг көрүнчүктүн? Азы сени өглээри ол бе? Демги сырбык салдыг тырааккрис оолду көрүп каан соонда, үнү безин өскерлип калган чорду.

Ч и н ч и в а а. Кады өөренип чораан эжи ышкажыл, авай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Эжи, эжи. Ам сенээ эжеп бээр дээни ол-дур аа! Сен база тырааккырлаар, ол база тырааккырлаар, Тараачы база тырааккырлаар! Магалыг-ла тырааккристир-дир. Силер үштүн тырааккырга олурганынаны мен көрейин шүвө, көрүнчүктер!

Ч и н ч и в а а. Эжинге чурттаар өрээл, орун-дөжек салып бээр дээш ынчап турары ол-дур. Ону доорада меңээ шамнаан херээн чүл, авай?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*чүрээн, бажын, быктын тут-тунгулааш*). Ой, чүрээм! Ой, ээрбем! Ой, давайлээнем! Ол кончуг сырбык салдыг чүвезин сенээ дөгээр дээни ол-дур,

кончуг көрүнчүктүн. Тырааккырлаар черинге тырааккырлап чытпайн, бо оранче чүге тояап келчик ирги? Сыртың, көрүнчүүң эккел деп, Тараачыга бо дораан барып чугаала. Ханды-рар болза, колхоз боду хандырзын. Кижиниң хуудга эт-севин малдап ап турган херээ чүл? Уё, давыйлэнем көдүрлүп тур. *(Харык чок турар.)*

Чинчиваа *(чөптүү-биле авазын оожургадып)*. Ойт, ам чаа сактып келдим, авай.

Чычыы Чыргаловна. Чүнү сактып келдиң? Демги тыраакриис оолду бе?

Чинчиваа. Чок аан, ону боор ийикпе. Шинге ойнаарда херек орун-дөжек, хер-херексел суранып, акым мындаадан бээр халып келбедиве. Демги чүвелерни ынчангаш апарганы ол-дур.

Чычыы Чыргаловна *(хенертен дирли бээр)*. Кончуг көрүнчүкпейимни аарай. Хей черге ээрбеленип каар частым. Бээр кел, уруум, чассыдып каайн.

Чинчиваа. Ча, анчыг моң. *(Маңнап үне бээр.)*

Чычыы Чыргаловна *(алгырып чыдып каар)*. Бээр кел, Чинчи. Бичии чаш кижжи ажынчак болбас чоор.

Чычыы Чыргаловна чааскаан арткаш, дүште чок ырлап, танщылап турар:

Ашаам дээрге дарга кижжи,
Ажы-төлүм база өскен.
Ында-мында эргелекчи,
Ынай-даа бол, даргалар-дыр.

Чычыы кадай
Чыргап орбайн.
Кайзы чыргаар,
Канчаар чыргаар.

Куда дүжер үе келзе,
Клубту мен ээлеп аар мен.
Коржаа-садын шоочалаш,
Кончуг чемни делген аар мен.

Чычыы кадай
Чыргап орбайн.
Хей-ле чүве,
Хертеш чүве.

Даргалар кээп ажылда дээр,
Давыйлэнем бедик дээр мен.
Шынчы кудам, эмчи кудам
Шынзылганы бижий шаап бээр.

Чычыы кадай
Чыргап орбайн,
Уё, ооргам,
Уё, быктым.

Көжеге ажиттынар. Бичи өрээл. Агартыр эдип каан орун. Көрүнчүк
Долума биле Тараачы кирип келир.

Т а р а а ч ы (*долгандыр айыткаш*). Ай-хүн чайнаан алдын
дангынаның чурттаар алды каыт шил бажыңы бо-ла-дыр.

Д о л у м а (*кайган*). Шынап-ла мени чурттазын дээш бе-
леткеп кагдың бе, Тараа.

Т а р а а ч ы. Ам богу чурттаар мен бе ынчаш?

Д о л у м а. Ынчаарга канчап тааржыр боор, барып-ба-
рып хөй ниити чериниң— клубтуң бир өрээлин эжелеп алыр-
га окта болбас. Дүрген-оол-биле кады чурттаайн, ажырбас.

Т а р а а (*харыы тыппайн*). Бодап көрден, Долум. Чижээ-
лээрге, мен дижик мен. Бир эвес мен кыс кижги болуп алгаш,
бир кыс-биле чаңгыс өрээлге чурттаар уjurлуг апарган ди-
жик мен. Канчаар сен чээ? Шыдажыр сен бе?

Д о л у м а. Канчаар боор. Кады чурттаай-ла силер.

Т а р а а ч ы. Көк дээр бо, Долум. Мен-не хоржок мен.

Д о л у м а (*улам баштактанып*). Хоржок, канчап баар
сен? Дүрген-оол-биле сен кады чурттаар эвес сен, мен-не ка-
ды чурттаар мен ыйнаан.

Т а р а а ч ы (*улам ханылан*). Бо дээрге амдыызында ар-
тык өрээл-дир. Түр када чурттаар сен. Тарылга дораан доос-
тур болгай, ооң соонда байдалды көргей бис...

Д о л у м а. Черле арай эпчок боор.

Т а р а а ч ы. Ажырбас, Долум, чамдык эштер-биле база
чугаалаштым. Чөпшээрештилер. Сээң ажылың дүн-хүн чок
болгай, сенээ эки дыш херек.

Д о л у м а. Сагыш човааның дээш четтирдим, ынчалза-
даа...

Т а р а а ч ы. «Ынчалза-даа» дивейн көрем, Долум. Бир
эвес хөй-ниити чериниң бир өрээлин хостааш, херэежен кижги
тургузуп алган болзумза, эпчок-ла ыйнаан.

Д о л у м а. А мен кандыг кижги-дир мен? Кыс кижги-
дир мен.

Т а р а а ч ы. Эр кижги-дир сен...

Д о л у м а. Кыс кижги-дир мен.

Т а р а а ч ы. Оюн-баштак эвес, шыным ол ийин. Че, ам бе-
леткеливисче кирээли. Удавас ажылче үнер болгай сен.

Д о л у м а. Белеткел чок үнүп болбас, чүү ындыг кончуг
бригада апарды ол? Эрлер-даа аразынга ажылдап-ла чордум,
херэеженнер-даа аразынга ажылдап-ла чордум. Чаңгыс эвес
чыл трактористеп келдим.

Т а р а а ч ы (*тайылбырлаар*). Бээр таптыг дыңна, Долум.
«Хамнаарак» дээрге аныяктар бригадазы болгай. Адын безин
көрден. Ында ам шупту-ла оолдар ажылдап турар. Кыстар
баргаш, орта ызырынмас бригада-дыр ийин. Черле солун улус
чүве, хомудаваас боор сен, Долум. Тускай аттыг, тускай дү-

рүмнүг, артында тускай гимнилиг — йөрээл ырлыг бригада чүве. Чаа кижиг хүлээп алырда, база тускай чурумнуг улус чүве.

Д о л у м а. Ындыг шынгы улус болза, оларның шылгалдазын тудуп шыдаар кижиг боор мен бе?

Т а р а а ч ы. Харын ам, белеткенир деп кызыдып турарымның ужуру ол-ла болгай. Баштай баарыңга, бригаданы чыскааптар улус. Оон сени чыскаал мурнунга тургузуптар. Адың-шолаң кымыл, аал-чурттуң кайдал, өглүг-баштыг сен бе, ынакшаан кызың бар бе суг-суг дээш баштай элдеп-эзин айтырыглар салгылаар эвеспе. Таарыштыр харылагылап каар сен. Дараазында бригадир эр «Хамнаарактың» кежигүннериниң байырлыг даңгыраан чүүлдер аайы-биле чаңгыстап номчуурга, ону катаптаар сен.

Д о л у м а. Берге даңгырак бе ынчаш?

Т а р а а ч ы. Берге эвес, күүседир берге болбайн аан. Чамдык чүүлдерин дуун дүжүрүп бижип эккелдим. Дыңнадаан: «Хамнааракка» харам чокка ынакшыыр мен. Чүге дээрге төрөөн колхозум, Төрөөн чуртум моон эгелөөн. «Ажылышке эрес болур мен». Оон ыңай: «Тракторумга, душтуум кыска дег, ынакшыыр мен...»

Д о л у м а. Па, бир эвес эр кижиг болза, канчаарыл? Тракторунга ынакшывас бе?

Т а р а а ч ы. Мында чедир бодаваан эрлер-дир ийин. «Душтуум оолга дег, ынакшыыр мен» деп эдер анаар чүведир-ле. Оон ыңай дыңна: «Тараа шөлүн даржылгалыг арага-биле суггарбас мен...»

Д о л у м а. Эки чугаалаан-дыр.

Т а р а а ч ы (уламчылан). «Черге-даа хонзумза, черле чалгааравас мен. Эртеңги зарядканы кылыр мен»...

Д о л у м а. Шын-дыр, шын-дыр.

Т а р а а ч ы (уламчылан). «Клубка, кинога — хөй-ниити черлеринге үстүг-чарлыг хептиг чорбас мен. Механизатор — эң культурулуг кижиг...»

Д о л у м а. Багай эвес чугаалаан аа, Тараа! Ындыг даңгыракты сагывайн, ам кандыг даңгыракты сагыыр боор!

Т а р а а ч ы (уламчылан). Эң сөөлүнде: «Хамнаарак» — дөспес чалымы назыным, кара чер — төрөөн ынак ием.

Д о л у м а. Эр-хейлер! «Хамнаарактың» механизаторлары угаанныг оолдар-дыр. Ындыг улус-биле ажылдаарга, хол туттунгур, сеткил сергек болгай.

Т а р а а ч ы. Ооң соонда «Хамнаарактың» гимнизин өөренип алыр сен.

Д о л у м а. Өөренип алыр мен.

Т а р а а ч ы. Ырлаар сен.

Д о л у м а. Ырлаар мен.

Т а р а а ч ы. Бригадага чаа кежигүн хүлээп алырынын байырлыг даңгыраа ооң-биле доостур.

Д о л у м а. Сеткилимге тааржыр-дыр. Дөгөрезин хүлээп алыр мен.

Т а р а а ч ы. Ам-даа элек, далашпа, Долум. Че, моон ыңайгызы үүрмек чүвелер ийин. Оолдарның даап бодап алганы: «Чаа эштин эрин, кызын хынаар» дээн баштак үүлгедиглер-дир ийин.

Д о л у м а (*девиден*). Эрин, кызын канчаар хынаар чүвези ирги?

Т а р а а ч ы. Ол-даа барыктыг. Баштай көдүрер-даш чанынга аппаар оолдар чүве.

Д о л у м а. Ону кижичи канчап уур боор?

Т а р а а ч ы. Ажырбас. Шимчедип-ле кагзыңза, санап каарлар оң. (*Сургай аарак.*) Аар даш көдүрө бердин халак.

Д о л у м а. Ынчап мени хилинчектээр улус-тур аа.

Т а р а а ч ы. Ооң соонда, адазының чазап берген кадыг кара чазы-биле көржүрүн көөр-дүр дишкеш, ча-согун эккээрлер эвеспе. Үш согун, чээрби беш базым, кижичи хөрээ хире кара. Ону чайлыг адар сен. Ча-согун адар маргылдааларга киржип туржук сен чоп, Долум.

Д о л у м а. Бо-даа чайлыг шылгалда-дыр. Бо-ла бе, Тараа?

Т а р а а ч ы. Ам бирээ бар. Ам иезиниң төрүп берген ийи кызыл чудуруун көөр-дүр дишкеш хүрежир деп баарлар эвеспе.

Д о л у м а (*аңгалап каар*). Орта черле хоржок мен. Ооң орнунга өскээр ажылдаайн. Ындыг-мындыг чылдагаан тып турга, «Хамнаарактан» ойталап кааптайн, Тараа.

Т а р а а ч ы. Ынчап болбас, Долум. Хүрежири соонда болзун, хүндүлелдин хүннеринде болзун дээш, оода девип каар сен. Ол-ла, ооң-биле шылгалда төнер, тракторунга олуруптар сен.

Д о л у м а. Девип черле шыдавас мен.

Т а р а а ч ы. Ында чүү боор. Өөредип каайн. Дүрген бээр тур, Долум.

Д о л у м а (*ынавайн*). Черле хоржок мен, Тараа.

Долуманың холундан алгаш, Тараачы айтып эгелээр. «Дөгө-Баарының» аялгазын ырлавышаан, баштай боду девип, айтып турар.

Т а р а а ч ы. Бистин амгы аныяк мөгелеривистин чамдыктары девип билбес-тир. Ол шын эвес. Оон кедерезе, ындыг ийи-чаңгыс кижилер аяңныг, чараш девиир дээш, янзы-бүрү, элдеп-эзин шимчээшкиннер кылып, харын-даа рок-н-рол, твист, шейктен безин үзүндүлөр киире бергилээр-дир. Девиг

дээрге, спортчу кижиниң эрес аажы-чаңын көргүзөр, тиилел-геже тура-соруун көдүрөр чүүл болур. Девип үнөр мурнунда куйга баш адыннаар чалым-хая кырында олулар эзир-дир мен деп бодап аар сен, Долум. Оон күжүр эрес, ала эзир ужуп үнөрдө кандыг ийик: баштай үзөш дигеш, чалгыннарын чоорту карбап чоруй, кылайтып үнүптөр ышкажыгай. Сээн холдарың эзирниң чалгыннары ол-дур. Эгелээли че!

Долума (*дидинмейн*). Хоржок-ла боор мен, Тараа.

Тараачы (*кыйгырбышаан*) «Алдан-дөрткө ады үнген, Дондуп уруу... (*эдер*) Дондуп оглу мөге Долуманың онаан үндүрүңе-ээр! Мөге шылады-оо! Шодак-судаа сынышпайн туу-ру! (*Долума девип чадап турда, ырлавышаан.*)

Дөртөн аътты чарыштырган,
Дөңгеликтиг Дөге-Баары.
Дөртөн шерин чыскаап сургаан,
Төн-ле черде дөрт-ле яамы.

Үнөрдө далашпа, ужуп үнген эзирни бода! Эки-дир, эки-дир! Холдарың чай! Иштиң тырттын!

Алдан аътты чарыштырган,
Агылыг-ла Дөге-Баары.
Алдан шерин чыскаап сургаан,
Албан черде алды яамы.

Балдырың ырбаннатпа, буттарың ылап бас! Чоорту төндүргөш, дөңмектерин часкагылааш, черни тепсе! Күштүг, күштүг!..

Эжик соктааны дыңналыр. Ийилээ сырбаш дээрлер. Долума костюмун кедиптер. Оон көрүнүк баарыңа баар.

Тараачы (*Ширижик кирип келирге, алаактырып*). Экии, дарга, моорлаңар, моорлаңар. Дарга мындыг сыгыр даң бажында кайы сунуп чедери ол ирги?

Ширижик. Сыгыр даң бажы боор бе, Тараачы Севилович? (*холдарын дүрбүштүрүп*). Долума Дондупович мында бе бо?

Тараачы. Ийе, харын мында... Бис эртен дургу...

Ширижик. Кылаң-дыр оо! Эртен дургу чүнү кылып турганыңар ол, Тараачы Севилович?

Тараачы (*будалдырып*). Ийе, ийе, дарга. Долума борта түр чурттаайн дээрге... Кады өөренип чораан эжим боорга...

Долума (*кылаштап келгеш*). Оо! Экии, дарга. Бичии белеткел ажылы кылып турдувус.

Ширижик. Ол кандаай белегкел ажылы чүвөл, Долума Дондупович!

Т а р а а ч ы. «Хамнаарак» дээрге кадыг бригада болгай, дарга, бодунар билир-ле болгай силер. Даңгырак база бээр, даш база көдүрер, ча аттырар, хүрештирери база бар. Долума кончуг хүрештиг эр бо, дарга. Ынчалза-даа девири хирелиг эр-дир ийин. Ону айтып берип турдум.

Ш и р и ж и к (холун дүрбээш). Кылаң-дыр, кылаң. Ох, мөгелер хүрежи бээрге, чүрээм дөстүнмес. Чоокка дээр тутчуп келдим ийин. Ам хоржок болган-дыр мен, бут баксыраан. (Долумаже көргөш.) Эки-дир, колхозта чаа мөге база немешкен. Каям, Долума Дондупович, девий каавыдам, көрейн. Эжен көк дээр бо, эки мөгени девириинден-не эндевес мен ийин.

Д о л у м а (дедирленип). Сөөлүндө көргөй силер аан, дарга.

Т а р а а ч ы (албадап). Деви, деви, даргаң көөр дээн-дир. «Дөртен аътты чарыштырган...»

Долума девип кириптер. Ширижик аңаа чоокшулап кээр.

Ш и р и ж и к (айытпышаан). Кылаң-дыр! Чиик, чиик! Буттарыңны көдүр! Дыка доңгайба, Долума Дондупович! (Долуманың балдырларың часкаар деп чорда, Тараачы ооң холундан сегирип алыр.)

Долума девип дооскаш, дөңмектерин часкагылааш, черни тепсеп-тепсеп каар.

Ш и р и ж и к (холдарын дүрбээш). Ындыг-дыр, Долума Дондупович, чоруп олурар бис бе? Удавас сес шак.

Д о л у м а. Мен белен мен, дарга.

Т а р а а ч ы (Ширижикке). Долуманың девири кандыг-дыр, дарга?

Ш и р и ж и к (Долумага). Мөге кижини, девириин чаңгыс көргөш-ле, эндевес мен дидим чоп. Девириң кылаң-дыр, Долума Дондупович. Ёзулуг мөге-дир сен. Тарылга соонда колхозтуң маёвказыңга черле шүүр боор сен. Девириинден эндевейн тур мен, көөр бис, ыяап-ла шүүр сен, Долума Дондупович. Ыяап-ла шүүр сен! (Үнүптерлер.)

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Даш-оол биле Чычыы Чыргаловна изиг-изиг чугаалажып үнүп келир.

Чычыы Чыргаловна. Чүвениң ужурун билип тур сен ыйнаан?

Д а ш-о о л (холдарын чада туткаш). Чүнүң ужурун?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Чүнүң ужурун? Колхозту уштап-баштап турар дарга-даа болзунза, черле чүве угаап билбес-тир сен.

Д а ш-о о л. Черле чүнү чугаалап турар кижиге сен? Билбейн тур мен, кадай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Билбейн, билбейн. Долума деп чүү ындыг оол тып алдыңар? Кым чалап эккелди?

Д а ш-о о л. Кым чалап эккээр боор, дарга кижиге эвес. А чүү болду ынчаш?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Чүү болду, чүү болду деп алган. Бо кончуг Чинчиваа деп көрүнчүк кежээниң-не ынаар маңнаар апарган-дыр, көрбөс кижиге-дир сен бе?

Д а ш-о о л. Тараачының кады өөренип чораан эки оол-дур. Чинчиваага ол хамаан чүве бе?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Хамаан чок боор бе? Мында ужур-ла бар. Бо дүне багай дүш көрүп, харам бастыгып тура хондум. Ийи кара кускун ужуп келгеш, бистиң бажыңывысты өскелиг дескинип турдулар. Оон телепуун чагыларының кырынга олуруп алгаш, анаа эвес шаккыржап олурулар. Чүрээм черле эндевейн-дир.

Д а ш-о о л. Хей чүве чугаалавайн көр, кадай. Мен барып ажылдаайн дээш. Колхозтуң хамык ажылы дээш, уйгум безин келбес, аъш-чемни безин тура чиир, чай чок кижиге-дир мен.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Тура чиир, тура чиир. Магалыг-ла чай чок ажыл тып алган-дыр сен. Уруг-дарыгны эки кижизидер деп ында-мында хүннүң чыгыгы хурал-суглаа болуп турарын дарга кижиге канчап билбес чүвел.

Д а ш-о о л. Бистиң уругларывыс улуг апарган кижилер ышкажыл, кадай. Ам канчаар кижизидер бис...

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (үзе кирип) Улуг апарган кижилер. Сен бодун улуг сен ыйнаан. Кижиниң уруглары незинге чаш болбайн канчаар. Оода сен ол Тараачы деп көрүнчүктү ай деп көр.

Д а ш-о о л. Ооң херээ чүү боорул аан. Соксап көр, кадай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Сокса диве. Хамык ужур -- Тараачыда. Чинчивааны ол Долума деп тыраакрис чүвеге кадай кылып бээр дээш тып эккелгени ол-дур. Албанбиле чагаалап эккелди, мен көрүп турдум. «Долума» деп ат салган чагаа кээп турарга, мен келин тыпты берген-дир деп амырап турдум. Эртемиң, эмчи, башкы кыс тып алган болза, өглензиннер харын деп манап турдум. Келзе-келзе, оозу

тыраакриис эр болган ышкажыл. Чок! Мээң Чинчиваам ындыг тыраакриистерден ядараан бе? Уё, быктым!

Д а ш - о о л. Ол-дур, ам база быктымайлай бердин, Хей черге хөлзевейн көрем, кадай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*чанында сандайга шагжок олургаш*). Боларны кижы кылып каар дээш канчаар хинчектенип чоржук мен. Кызып-кылайтып тургаш, тырааккыр деп чүведен чарып каарымга, ол ышкажыл. Чинчиваа деп көрүнчүк база бир тыраакриис көрүнчүк соондан маңнап туруп берген. Уё, ээрбем. Бо кончуг көрүнчүктерниң ам база мээң давыйлээнем көдүрерлери ол-дур. (*Бажын тудуп олурар.*)

Д а ш - о о л (*кадайыңга кожа олургаш*). Сен далашпадан. Тарылга доозулзун. Ам беш-алды-ла хонук арты ышкажыл. Ынчан көргей бис. Бот-борзун эрде чүү боор, кедерезе ындыгмындыг чылдагааннап тургаш, Долуманы моон чорудупкай бис. Далашпа, кадай, мен хемчээн апкай мен аан. Сен ам бажыңга чааскаан олурбайн, кудаң-кадай сугдан бээр кылаштап чорааш кел, кылыың чазылзын шүве, авазы. Мен хемчегден апкай мен аан, ындыг чаш оолда чүү боор. (*Көжеге артынче кире бээр.*)

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*дуп-тура халааш, ийи быктын даянгаш*). Ай, көрүнчүктер, ой, көрүнчүктер! Силерни мен көрүп турзун, канчаар эвес мен. Ыдым кежин андара кедер мен, мен бодум хемчээн алып мен. (*Ырлавышаан, чиик-чиик маңнап үне бээр*):

Шаным-кадай, куда-кадай,
Канчап бардын, чооп бардың?
Саразлыг-ла сырбык-салды
Канчаптар бис, чооптар бис.

Кудам-кадай, шаным-кадай,
Чооп бардын, канчап бардың?
Куюмнуг-ла сырбык-салды
Чооптар бис, канчаптар бис.

Көжеге ажыттынар. Кабинетинде Даш-оол чааскаан ажылдап олурар.
Телефон эдер.

Д а ш - о о л (*телефонну алгаш*). Алло! Эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. (*Хенертен чавызааш дээр.*) Экии, дарга, экии, дарга. Шак-ла ындыг, хажык чокка күүседир бис. Тараа культураларын ам беш-алды хонукта доозар бис. Ийе, ийе, дарга, ногаа аймаанга үр болбас бис, план база улуг эвес болгай. Чайгы чер андарылгазынче улаштыр кирер бис. Эки-дир, дарга, келген техниканы дөгerezин алып бис. Тарылга шөлүн калбартырывыс албан апаар. Ийе, ол берге айтырыг харын, дарга. Ам безин механизатор кадрлар чедиш-

пейн, техника анаа турар чыгыы турду. Бодунар күжүңер-биле че, дарга? Ол-даа нарын херек-тир, дарга. Бисте ам чаңгыс-даа артык механизатор чок. Бар-ла турган кижилеривис дөгөрезид трактор кырында. Өөредилге? Ийе, харын, чарлал кылган улус бис, амдыызында чаңгыс-даа ёзулуг билдириишкин кирбеди. Анаа-ла, дарга, бир саанчы уругнуң кириген билдириишкини-дир ийин. Ынчангаш ынчаар адап турарым ол-дур ийин. Ооң механизаторга өөренир харыы кайда боор. Инек саап турар, артында-ла мурнакчы саанчыларывыс бирээзи болгай. Ону кайын өөредип чоруда аар бис. Ийе, ийе, дарга, билир мен. «Кыстар — тракторже!» деп кыйгырыгны колхозчулар шупту билир. Херэежен улус ынашпас боор чүве-дир, дарга. Бир болза даанган ажилдыг боор, бир болза ажы-төлдүг боор. Ындыг-ындыг, дарга, күзелдиг кыстар болза албан чорудар бис. Байырлыг, дарга. (*Телефонун салып каар.*) Эки-ле кыйгырыг тыпты берген-дир: «Кыстар — тракторже!» Кижиди болганы-ла чычаанга чындыннадыр мен, тракторга дыргырадыр мен дээр болза, кым мал кадарарыл, кым инек саарыл? Чер-черде ажилдың байдалын билбес эштерниң бажындан үүлгедип турар херээ-дир ийин. Кыстарның тракторга олурупкаш, чүнү кылганын бис билир бис.

Ширижик кирип келир.

Ширижик (*кирип олура-ла*). Экии, Севил Серенович.

Даш-оол. Кириңер, кириңер, эш кол механик. Чүгө каш хондур көзүлбейн бардың моң? Ажыл-агыйын, техникаң кандыг чоруп тур? Бээр олургаш, хөөрөп көрөм.

Ширижик (*холдарын нугугулааш*). Эки чоруп тур, Севил Серенович. Негелде, хомудалым чок. Тарылганы удавас, беш-алды хонуктан доозар бис. Бригадир база ынчаар санап турар кижидир.

Даш-оол. «Хамнаарак» канчаар хамнап тур бо?

Ширижик. Кылаң, кылаң, Севил Серенович. Оолдар-даа уйгу чыдын чок ажилдап турлар.

Даш-оол. Амдыы оол чаа тракторизин — Долума кандыг ажилдап тур?

Ширижик. Долума дээрге трактористеп турда, кылаң эр-дир, Севил Серенович. «Хамнааракты» шуут-ла кырлап эгелээн болдур ийин.

Даш-оол (*идээрген*). Ол-дур, ылап тракторист тыпкандыр мен бе, эш кол механик?

Ширижик. Ылап-ла эр тыпкандыр силер, Севил Серенович.

Даш-оол (*быктын даянгаш*). Кадрларны ынчаар ши-

лиир херек. Силер дээрге каш хонук сүмележип, чөвүлежип келчик силер мон, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Элээн-не хонуктар эрткен чүве ийин, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Биске ындыг, Долума ышкаш, дайынчы эрлер херек. Чаа техника алгаш, база ындыг эрес эрлер хүлээп алыр бис.

Ш и р и ж и к. Долуманың трактору дээрге бисте эң эрги трактор-ла болгай, Севил Серенович. Бо божуур дээн уругнун мурнунда бир уруг шуут холуп каапкаш баржык чоп. Ам Долуманың холунга барган соонда тура дүшпес, өө тынмас болган-дыр, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Ол-ол-ол, эш кол механик! Ол чүнүң күжү деп бодаар сен?

Ш и р и ж и к. Долуманың күжү болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш-о о л (*ийи холун чудуруктангаш*). Эр холдарнын күжү-дүр! Ынчаар чугаалаар херек, эш кол механик!

Эжик сокгааны дыңналган соонда Анай-Хаак кирип келир. Даш-оол столдун артынга олуруп алыр.

А н а й-Х а а к (*дидим эвес*). Болур ирги бе, даргалар?

Д а ш-о о л (*кочуурган*). Кирип келген соонда, болур-бол-базын айтырган херээ чүү боор.

А н а й-Х а а к. Буруулуг болдум, даргалар.

Д а ш-о о л. Бис тарылга медээзи белеткеп, чай чок олур бис. Чүнүң дугайында келдинер, чугаалаңар, че.

А н а й-Х а а к. Колхоз баштаар черинге билдиришкни киирген кижиги болгай мен, даргалар. Өөренип чоруур сен дей, демги дарга чоруурда чөпшээрээн болгай. Ам силер келген соондарда, харыы-даа чок, каткы-даа чок барды-ла.

Д а ш-о о л. Колхоз баштаар чери болза, силерни өөредип чорутпас деп, шийтпирлээн. Харыы-даа, каткы-даа ол-дур, эш Анай-Хаак.

А н а й-Х а а к. Чүге, Севил Серенович?

Д а ш-о о л. Чүге дээрге инекти кым саарыл?

А н а й-Х а а к. Инек саар кижилер тыпты бээр. Ам безин колхозтуң ортумак школазының доозукчуларының аразында саанчылаксап турар кыстар бар-дыр, дарга.

Д а ш-о о л. Олар ам-даа дооспаан, чиг улус-тур, чүгле кажан бышкан деп бижиктерин ап алырга, ынчан шийтпирлээр айтырыг-дыр.

А н а й-Х а а к. Школа доозулгуже каш-ла хонук арткан-дыр, дарга.

Д а ш-о о л. Азы саанчылаары багай ажыл-дыр бе? Бис-

тин үевисте «багай ажил», «кара ажил» деп чүве чок болдур ийин. Ону комсомолчу кижиге билер уjurлуг сен.

А н а й-Х а а к. Саанчылаары багай эвес ажил, аңаа ынак мен. Ынчалза-да механизатор болуксап турар кижиге-дир мен. Кижиниң изиг күзели база турар болгай, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Изиг күзел барымдаалап турар болзувусса, херек бүтпес, эш Анай-Хаак. Бодап көрден, комсомолчу кижиге-дир сен: күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус мал ажылынга барган дижик бис, чер ажылын канчаар бис, азы күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус чер ажылынга барган дижик бис, мал ажылын канчаар бис? Борта баш херек, боданыр херек. Удуртур, баштаар кижилерни олуртуп каан херээ-даа ол.

А н а й-Х а а к. Қайын ынчап баар бис, дарга. Дүүн хат кээрге, шуптузу бээр бүлгүрлү бээр, моон хат боорга, шуптузу ынаар бүлгүрлү бээр, канмыыл эвес, кижилер ышка-жыл бис.

Д а ш-о о л (тулуксап). Өөренип-даа алгаш, каяа ажил-даар сен, бодап көрөм? Бисте механизатор кадрлар четчир-дир.

А н а й-Х а а к. Қолхоз чаа техника немей алып, тарылга шөлүн чыл бүрү калбартыр деп, силер бодунар-ла хуралга чугаалап турдунар. (Улам шыңгыбы.) Шынап-даа болза, фермага тракторист кижиге база херек болгай. Силерниң бо аажынар дээрге, херээжен чонну хөй-ниитиниң херээнден оспаксыраткан буруу хөөн-дүр, Севил Серенович.

Д а ш-о о л (үзе кирип). Кайда олурарыңарны, чүнүн дугайын чугаалап турарыңарны бодаңар, эш Анай-Хаак. Сөзүңер уьжун харыылаар апаар силер. Херээженнерни хөй-ниити херээнден оспаксыраткан кижиге чок-тур, билдинер бе, ыңар. Баштай бодунарны безин көрүп көрүңер: силерниң саанчылап турарыңар хөй-ниитиниң херээ эвеспе? Силерни мурнакчы саанчы деп, шаңнап-мактап турары хөй-ниити херээнден оспаксыратканы ол бе? Клубка оюн-тоглаага киржиңиз, кудумчуга кожомыктай каггылап чорууруң чүл? Хөй-ниитиниң херээ эвеспе?

А н а й-Х а а к. Силерниң бодалдарыңар хажык чок-тур, удурланмас мен, дарга. Ынчалза-даа хөй-ниитиниң херээн оон-даа делгем кылдыр көрүп чоруур кижиге мен. Херээжен чонга оруктан беринер. Олар кандыг-даа ажилды кылып шыдаар. Солун-сеткүүлдерде чүге хүн-бүрүде «Қыстар — тракторже!» дээн кыйгырыгны деткээн чагааларны чүс-чүзү-биле чарлап турар чүвөл, дарга? Ол дээрге...

Д а ш-о о л (үзе кирип). Ону билип турар бис, эш Анай-Хаак. Қыйгырыг дээрге саазын кырында чугаа-дыр.

А н а й-Х а а к. Чүге саазын кырында болур чүвөл, дарга?

Д а ш-о о л. Хамык ажилды ук черниң онзагай байдалдарыңа дүүштүр боттарывыс шиитпирлеп турар бис.

А н а й-Х а а к. Ынчаарга билдиришкимин база саазын кырында артканы ол ышкажыл, дарга?

Д а ш-о о л (*чөгенип*). Ам канчаар тайылбырлаар кижн боор мен?

Ш и р и ж и к (*Анай-Хаакка*). Чүвенин ужур-чөвүн дарга чугаалап берди ышкажыл, дунмам. Барып ажылдаңар, саанчылаары база хүндүлүг херек-тир.

А н а й-Х а а к (*улуг тынгаш*). Ындыг-дыр, даргалар. Барып ажылдаайн.

Д а ш-о о л (*серген*). Шын-дыр. Ол дээрге көңгүс өске херек-тир.

А н а й-Х а а к (*саазын ужулгааш*). Бо база бир билдиришкин бар чүве ийин, Севил Серенович.

Д а ш-о о л (*көрбес-даа*). Ооңну дедир хойлап ап көр, дунмам.

А н а й-Х а а к (*сунгааш*). Оода номчуп көрзүнерзе.

Д а ш-о о л. Билир мен, билир мен. Мооң-биле чугаавыс доозуп көрээли.

А н а й-Х а а к. Мээнии эвес, өске кижинии-дир.

Д а ш-о о л. Каям, бээр эккелем. Чүнү дилеп турар кижил? База бажың-балгат ыйнаан. (*Кезек када номчуп чоруй слудундан тура халааш, кылаштап эгелээр.*) Ам база бир саанчы элзидип алганың ол бе?

А н а й-Х а а к (*база тура халааш*). Мен кижн элзетпээи мен, кижн көгүтпээн мен.

Д а ш-о о л. Ынчаарга ам ол уругнуң тракторга өөренир мен деп чүвени кайын тып алганы ол?

А н а й-Х а а к. Бодунуң күзели-дир.

Д а ш-о о л. Бодунуу эвес, сээң күзелин-дир.

А н а й-Х а а к. Мен күзелимни черле чедип алыр мен.

Д а ш-о о л. Бодуң чедип ал! Саанчылар бакка баштава!

А н а й-Х а а к. Көөр силер, Севил Серенович, хүнү кээрге, мээң өөренип чоруур шынзылгамга силер ат салыр силер.

Д а ш-о о л. Ат салбас мен, кош кырым сынаар. Харын колхозтан үнер дугайында билдиришкинден эккел. Бо дораан мулдурап берейн. Ак орууң оруктап чор.

А н а й-Х а а к. Бо дээрге мээң төрөөн колхозум-дур. Борта мен ажылдаар мен, мен трактористээр мен.

Д а ш-о о л. Көргей-ле бис!

А н а й-Х а а к. Көөр силер! Парторгга барып тургаш, чедип алыр мен. (*Үне маңнап чоруй баар.*)

Д а ш-о о л (*билдиришкинни үзе соп октапкаш*). Магалыг-ла Паша Ангелиналар, Дарья Гармаштар тыпты берген-дир. (*Ширижикче.*) Эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Дыңнап тур мен, Севил Серенович.

Д а ш-о о л. Билип тур сен ыйнаан. Бо кыстар дээрге бис-ти тудуп чиир деп баардылар. Оларны чавырар херек. Өске черлерден эр механизаторлардан дораан тыпкылаңар!

К ө ж е г е

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңа Долума улуг дүлгүүр тудуп алган үнүп келир. Оон Анай-Хаак уткуй маңнап кээр.

А н а й-Х а а к (*чазык-чаагай*). Тракторист бөгүн-не хостуг болган-дыр аа?

Д о л у м а. Баштай чай чок-ла турган кижги мен. Ам чаа келген тракторист оол кожуп берген, бичии чайлыг апаардым.

А н а й-Х а а к. Силерниң солукчу эжиңер мен турган бол-зумза аа? Ынчан дүн-даа, хүн-даа дивес ийик мен.

Д о л у м а. Ыяап болур сен, Анай, ёзулуг тракторист бо-лур сен.

А н а й-Х а а к. Мени ындыг механизатор кылып каар кижги кайда боорул аан.

Д о л у м а. Ындыг кижги тывылбас боор бе?

А н а й-Х а а к. Силер дидинмес силер ыйнаан.

Д о л у м а. Дидинмес боор бе.

А н а й-Х а а к. Хоржок-ла болдуңар бе.

Д о л у м а. Чүге хоржок боор чүвөл?

А н а й-Х а а к. Херээжен кижги дээш мени тракторга чоок-шулатпас даргалар ышкажыл.

Д о л у м а. Күзелиң-не күштүг болза, ыяап-ла чедип алыр сен. Кады чедип алыр бис.

А н а й-Х а а к (*өөрүп*). Кады чедип алыр бис бе?

Д о л у м а. Кады, кады!

А н а й-Х а а к. Силер-биле кады болза, чалым хаяны-даа тура соп алыр мен, шапкын хемни-даа дуй чыдыптар мен.

Д о л у м а (*далажыксап*). Дүъш соонда ажылдаар кижги мен.

А н а й-Х а а к. Ам чайыңар чогу ол-дур аа?

Д о л у м а. Чүнү чугаалаар деп бодадыңар. Дыңнап тур ышкажыл мен.

А н а й-Х а а к. Силерден сүме алыксаан кижги мен.

Д о л у м а. Ам берип шыдавас ышкаш-тыр мен бе?

А н а й-Х а а к. Шөлээн черге... Олуруп алгаш...

Д о л у м а. Нарын сүме ышкаш, шыдаар ирги мен бе.

А н а й-Х а а к. Силер ыяап шыдаар силер.

Оларның чаны-биле Дүрген-оол кылаштап эртер. Ол Анай-Хаак биле Долумаже хыйыртап кагылап кааш, докгаавас-даа, тоорук казып эртер.

Д о л у м а. Ээй, Дүрген-оол! Маңаа келе каавыдам. Бо Анай-Хаак сүме дилеп турар кижидир, дузалажып берээлем.

Д ү р г е н-о о л (*доктаавайн-даа*). Бардон, май френд. Далажып чор мен. Чайым чогул.

Д о л у м а. Үр тутпас бис.

Д ү р г е н-о о л. Силерге шаптык када бээр мен. (*Кылаштап эрге бээр*.) Чаш-ла хадың кеспес-ле мен, сагланнадыр кеспес-ле мен.

А н а й-Х а а к (*Ооң соонче көргөш*). Чиктиин але! Канчап тыртая бергени ол?

Д о л у м а. Ынчаарга мынчаалы аа? Мен ам ажылдап чоруптайн. Кежээ мээң өрээлимге чедип кел, ынчан хөөрешкейле бис. Кандыг деп бодаар сен?

А н а й-Х а а к. Ындыг-дыр. Мен база инектерим саап каапкаш, чедип кээр мен.

Долума кылаштап үнүптер. Чычыы Чыргаловна хенертен аңаа уткуй маңааш, ону чедип алгаш, Анай-Хаакка эккээр.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*Долумага*). Чүге далажы бердиң? Шагың ам-даа бар ышкажыл. Аът-биле аът киштежип ханмас чоор, кижиде кижиде иштежип ханмас чоор.

Д о л у м а. Тракторум туруп алыр.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Тургай-ла, чоор сен. Оъттарар, суггарар аът-хөл ийикпе ол.

Д о л у м а. Ажылым туруп бээр-дир ийин, Чычыы Чыргаловна.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*Анай-Хаакче айыткаш*). Бо дээрге колхозтун тергийн саанчызы кыс болгай. Оюн-баштак-даа, чечен-мерген-даа.

Д о л у м а. Билир мен, Чычыы Чыргаловна.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Билип алган, таныжып алган болзунза, улам эки-дир. (*Долумаже айыткаш, Анай-Хаакка*.) Бо дээрге колхозтун тулган тыраакризи оол-дур.

А н а й-Х а а к. Билир мен, угбам.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*амыран*). Ындыг болза кончуг эки-дир, Анай. Ол-ла болгай, харын аныяктар боттары-ла, таныжып алыр болгай.

Д о л у м а. Мен чоруптайн, Чычыы Чыргаловна. (*Үнү бээр*.)

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*ооң соонче*). Долума. Долума! Ой, оол! (*Кайгап туруп каар*.) Бо-даа оолдун кончуун аа,

турум-дарым деп чүвезин, *улу* угбазын-даа хүндүлөп көрбөс. (*Хенертен чымчай бээр.*) Чок, чок. Ажыл дээш ынчап турары ол-дур. Ээлдек-эвилени аттыг оол боор, Анай, Дүрген-оол ында-ла черде каар.

А н а й-Х а а к. (*шагынче көргөш*). Дүштеки саалда... Инектерим... (*Кылаштап үнүптөр.*)

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*эдере маңавышаан*). Долума дээрге тулган эр боор (*улу* эргээн көргүзөр), ам база көрдөн, колхозгун кырында барган. Тараачының кады өөрөнүп чораан кончуг эжи-дир. Чаражын көрбөс сен бе?

А н а й-Х а а к. Чинчивааның кончуг эжи эвес ыйнаан?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Чок, чо-оо-ок. Ол өске эштиг, кижинан чоруур уруг болбас ийикпе.

А н а й-Х а а к. Көөрге-ле, Чинчиваа бо-ла Долума-биле кады чоруур кижинан чорду чоп?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Ол дээрге акызының эжи-биле анаа найыралы-дыр. Ынаар хензиг-даа, дыргак каразы дег, сагыш салба. Мээң-биле харылзашсыңза, чазыг кылбас сен. Угбанда ужур-ла бар болдур ийин. Мээң бажыңымга кээп тур даан, Анай.

А н а й-Х а а к. Даргалар эжи калбаңнадырга эпчок ыйнаан.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а. Ол хей чүве-дир. Дарга кижинан даргалаар черинге, конторазыңа, столунга олуруп алганда, дарга ыйнаан, өг-бүлөзинге база дарга эвес.

А н а й-Х а а к. Ындыг-дыр, угбам. (*Үнүп чоруй баар.*)

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (*ооң соонче алгырар*) Угбан бажыңыңа кээп тур, дунмам. Дүрген-оол дээрге хей чүве-дир. Долума дег оол тыппас сен, Анай! (*Дедир халып келгеш, чугааланыр.*) Даш-оол чүнүн хемчээн ап алырыл, хамык хемчегни мен алыр мен. Долума биле Анай-Хаак өгленир дээндир деп чугаа үндүрүпсүмзе, Чинчивааның Долумадан хөңнү калбас хары кайдал? Уруумну ындыг тыраакриис көрүнчүктөргө бербес мен! (*Маңнап үнө бээр.*)

Көжеге ажыттынар. Кежээ Долума өрээлинде чааскаан олуруп. Көрүнчүккө көрүнүп, бажын дырап, салын эдип турар.

Д о л у м а (*чааскаан*). Адырам, кончуг кыс-биле болчаг кылган «эр» болгай мен. Канчаар ужуражыр чоор? Анай-Хаакка херээжен кижинан шинчизи черле көргүскөн херээ чок. (*Одеколон, духи, пудразын чажырып сун турар.*) Тулган эр, артында спортчу кижинан кылдыр көстүйн адырам. (*Көдүрөп шойну көскү черге сөөртүп эккеп салып алыр.*) Бо-ла Тараачыны аарай, мынча шойну көдүрүп турар, ындыг шыырак эр ол хирезинде клуб эргелекчилеп деп чүзү ирги? (*Бокс перчаткаларын көрүнчүк чаныңа азып алыр.*) Ам черле эр шинчим

бар ыйнаан. Папирозум кайда барды? (*Стол кырынга салып алыр.*) Таакпылап туруп, ужуражыр чүве. (*Өрээлиниң иштин хынамчалыг көөр.*)

Эжик соктааны дынналыр. Долума таакпызын кыпсы тыртып алгаш, эжикке маңнап чеде бээр.

Долума (*ыжын бурулатпышаан*). Моорлаңар моорлаңар. (*Тараачы кирип кээр.*) Па, сен-дир сен але?

Тараачы. Өске кижин манап турдуң бе? Ойт, чүге такпылай бердиң?

Долума (*ыжын үргеш*). Ийе, өске кижин манап турдум.

Тараачы. Кым боор ындыг?

Долума (*улам баштактанып*). Бир-ле кижин чүве. Ол дугайын сеңээ чугаалаары ындыг-ла чугула эвес боор...

Тараачы. Кым боор? Адырам-адырам... Дүрген-оол ыйнаан.

Долума. Ол-даа эвес. Чиктиинни аа, Дүрген-оол канчап сагыжыңга кирип келди. Оон-биле канчап болчажы бээр кижин мен.

Тараачы. Ойнадым ийин, Долум.

Долума. Оюн-баштак-даа болза, өңнүг болур болгай аан.

Тараачы. Ажынмайн көр, Долум, сени чалгаарап олур ирги бе дээш кирип келдим.

Долума. Кижин ажынар чүве ол боор бе? Анай-Хаак келир болган чүве, ону манап олур ышкажыл мен.

Тараачы. Черле эр шинчи кире берген болдуң ийин.

Долума. Кыс шынарым чажырап дээш, таакпы кыпсып алдым.

Тараачы. Ол арай таарышпас чаңчыл-дыр. Аныяк кыстан чөпшээредип алгаш, таакпылаар херек. Оон башка сени культуру чок кижин деп баар.

Долума. Ол-ла болгай. Эрлерниң аажы-чаңын кижин билдир эвес! Оон ыңай кандыг четпезим бар-дыр?

Тараачы (*көргүлээш*). Каям салың хоорлуксай бергендир. Чыпшырып берейн. Клубта оон ыңай сал чок болгай. Чаңгыс салывысты камнап көр.

Долума. Камнаардан, бөгүн-даа хоора тыртып бээринге белен мен.

Тараачы. Че, ындыг-дыр. Анай-Хаак келир четкен боор. Көрдүң бе, даарта репетиция болур эвеспе (*Үне бээр.*)

Долума столга келирге, эжик соктааны дынналыр. Дораан эжикке баар.

Долума. Кириңер, кириңер. (*Чинчиваа кирип келир.*) Ойт, Чинчи, сен сен бе?

Чинчиваа. Даарта репетиция болур дээн чүве-дир. Сээң-биле ону чугаалажыр дээш келдим.

Долума. Ийе, амдыы чаа Тараачыдан база дыңнадым.

Чинчичаа. Ол-ла харын.

Долума. Өршээп көр, Чинчи. Анай-Хаак келир болган чүве.

Чинчиваа. Ам кажан ужуражыр бис ынчаш?

Долума. Мындыг-дыр аа: даарта мен репетиция мур-нунда, эртежик чеде берейн. Чүнү канчаарывысты ынчан дугурушкай-ла бис. Саналывысты оон Тараачыга чугаалаай бис.

Чинчиваа. Ындыг-дыр, Долум. Анай-Хаагыңны-ла уткуп ап көр. Солун кыс болдур ийин. Сөөлгү үеде менче хыйыртап көөр, чиктии сүргей дивес сен бе?

Чинчиваа каттыргаш, чоруй баар. Долума столга келгеш, костюмун уштуп кааш, бажыңга кедер халадын кетгеш, өөктенип, куржанып алыр.

Долума (*чааскаан*). Анай-Хаак элдеп кыс аа? Адырам, мындаа чүү дижик оң? Мээң-биле кады чоруур болза, чалым-хаяны-даа тура соп кээр мен, шапкын хемни-даа дуй чыдыптар мен дээн болгай. Кыстарга ынакшаан эрлер-ле аа! Азы мени эр кижиде деп шуут бүзүрөөн кижиле-дир. Ындыг ынакшаан кижиде чүге чиде берди бо? Кандыг сүме айтырар дээн кыс боор, чүнү сөглөп ужуражыр кижиде боор мен.

Долума хая көрнүп келгеш, көрүнчүккө көрнүп турда, Анай-Хаак кире хонуп кээр. Долума эскербес, Анай-Хаак халаттыг кижиде көрүп кааш, кайгай бээр.

Анай-Хаак. Эжен-не бо, өске бажыңда кирип келдим бе?

Долума (*чоожуй бергеш*). Кир, кир, Анай-Хаак. (Халадын дүвү-далаш уштур.) Бо-бо... Чинчивааның халадын хемчээп турдум.

Анай-Хаак (*шала доңгун*). Силерге шаптык болур чакан-дыр мен аа, Долума Дондупович?

Долума. Кымнарга, Анай?

Анай-Хаак. Кымнарга боор ийик? Чинчиваа-биле сенээ ыйнаан. Ам чаа моон үнүп бар чытпадыве.

Долума. Кайын ындыг боорул аан. Анаа чорду-ла. Бээр олуру.

Анай-Хаак. Чүүлдештир кедип алгаш, таныттырбайн баар дээн эвес силер ыйнаан. Идик-хевинер безин чаңгыс аай. кады кожа улус-ла-дыр силер.

Долума. Па, дадайым. Шуут-ла хүннээриң ол бе, Анай?

Анай-Хаак. Хүннеп-даа эвес. Ынчалза-даа силер ыш-

каш, аныяк эрлерге Чинчиваа дээрге солун кыс болгай аан.

Д о л у м а (чөдүргүлээр). Ындыг харын. Ындыг-даа болза мен-не онза сонуургавас кижиги мен.

А н а й-Х а а к. Ынчаарга кайын боор. Ол дээрге механизатор-даа билиглиг, садыглап база турар. Баштыг кыс болдур эвеспе.

Д о л у м а. Баштыг болурда, оозу хирелиг ажылдап турар де.

А н а й-Х а а к. Ындыг боор харын, мен база ынчаар бо-дап турар мен. Мен-не ындыг механизатор билиглиг болзум-за, оон черле чарылбас ийик мен.

Д о л у м а. Сээң ооң шын, Анай. Дыңнаарымга, сен база механизатор болуксап турар болдуң але?

А н а й-Х а а к. Шын болдур ийин. Харын ам ол дугайында арга-сүмө айтырар дээш силерде келгеним бо.

Д о л у м а. Мен-не колхоз даргазы турган болзумза, күзелдиг-ле кыстарны дөгөрезин-даа бол, механизатор кылып каар ийик мен.

А н а й-Х а а к (уруг тынгааш). Хоржок даргалар-дыр бо.

Д о л у м а. Ылап-ла ындыг улус. Мен база арай боорда ажылга кирип алдым.

А н а й-Х а а к (кайган). Ой, силерде чүү боор, кыс кижиги эвес силер.

Д о л у м а. Ындыг-ындыг, (салын эткилээш) эр кижиги черле аргалыг боор чүве ийин.

А н а й-Х а а к. Ындыг-ла болгай, Долума Дондупович. Мен база силерни ёзулуг арыг сеткилдиг эр деп көргөш, кижиге дуза кадып шыдаар эш деп бодаар кижиги мен.

Д о л у м а. Чүнү барымдаалааш, Анай?

А н а й-Х а а к. Колхозтуң тергийн механизаторларынын бирээзи-дир силер.

Д о л у м а. Мени ынчаар мактаар болзунза, херек бүтпес деп бил. А дузалаар дугайында дузалаар мен, колхоз баштаар черинге-даа кирер мен. Херээжен механизаторларже кошкак кичээнгей салып турар даргалар-дыр бо. Черни ажыглап турарывыста четпестер хөй-дүр. Бо талазы-биле алырга, сураглыг «Хамнаарак» безин хирелиг бригада-дыр. Борта шүптүвус демнежип алгаш, бир баг бооп алгаш, четпестерни чайладып, сорулгаларывысты чедип алып бис.

А н а й-Х а а к. Мен, механизатор эвес кижиги, канчап силерниң ол сорулгачарга киржир мен, Долума Дондупович.

Д о л у м а. Күзелиң-не бар болза, механизатор болуп шыдаар сен. Колхоз баштаар черинге чедип, даргаларның кулактарын уюк кылдыр коңгалап тургаш, сээң өөренип чорууруңну чедип алып бис. Оон хоржок болза, колхозка механизатор

торлар бөлгүмүндөн ажыткаш, күзелдиг кижилерни боттары-
выс өөредип алгай бис.

Анай-Хаак (*Долумаже чыыра олургаш*). Четтирдим,
Долума Дондупович! Бистиң бо тракторист оолдардан чаң-
гыс-даа кижиден черле мындыг буянныг сөстөр дыңнаваан
мен. (*Көдүрер шойже, бокс перчаткаларынче көргүлээш*.)
Артында спортсмен кижидир силер аа, Долума Дондупович?

Долума. Тракторист кижиге ол эң ажыктыг болдур
ийин.

Анай-Хаак (*орун кырында гитараже көргөш*). Хөг-
жүмге база ынак-тыр силер аа, Долума Дондупович? Ырлаа-
рыңар база кончуг боор аа?

Долума (*ырадыр олургаш*). Бичии-бичии бадыргы-
лаар-ла. Ылаңгыя тракторга олургаштың суг аан. Үнүм чиң-
гези аргажок амытан-дыр мен ийин.

Анай-Хаак (*улам сонуурган*). Дыңнап көргөн болза аа!
Силерниң үнүнерни кайгамчык таалал-биле дыңнаар ийик
мен, Долума Дондупович.

Долума (*гитараны алгаш*). Сен ышкаш, аныяк кыс ди-
лээрге, көк хая дег оран эр кайда боор. (*Салын эткилээш,
ырлап эгелээр. Анай-Хаак таалап дыңнап, Долумаже улам
чыырлып, бажын чоокишүладып кээр*):

Частың хүнү үнүп кээрге,
Сагыш чүрээм оожургавас.
Тарылганы дооспаанда,
Тамчык-дыжым бодавас мен.

Кожумаа:

Тракторга ынакшаан дээш
Дыка мени чектевейн көр.
Сарыым оолак, чассыым оолак,
Сагыжынны саймааратпа.
Сеткилимниң сезен хуузу
Сенде дээрзин шээжилеп ал.

Күстүн хүнү үнүп кээрге,
Күжүр чүрээм оожургавас.
Чаагай дүжүт ажааваанда
Чаныксаарын сагынмас мен.

Кожумаа.

Анай-Хаак (*улуг тынгаш*). Кайгамчык-ла тааланчыг
үннүг кижидир силер, Долума Дондупович. Ырның сөзү ба-
за кыстарга таарышкан. Мен силер-биле кады трактористеп,
ындыг ырны силер-биле кады ырлап чораан болзумза.

Долума (*тура халааш*). Сагыш човава, Анай, черле ка-
ды ажылдаар бис, ыяавыла кады ырлажыр бис. Бо кежээ
мооң-биле доозаал аа? Даарта эртен эрте ажылдаар кижидир
мен.

Анай-Хаак (туруп келгеш). Четтирдим, Долума Дондупович. Сүмөнөр дээш... Ырыңар дээш... Чылыг-чымчак сеткилицер дээш... (Долуманың холундан тудуп алгаш, арнынче чоокшулап кээр.) Силерниң-биле моон соңгаар ужуражып, арга-сүмө айтырып болур мен бе, Долума Дондупович? (Долуманың хөрээнге бажын сала бээр.)

Долума (хоора баскаш). Дилээр чүү боор, Анай. Кезээде дузалаар мен.

Анай-Хаак (улам чыыра тургаш). Четтирдим. Силерни утпас мен. Сеткилим ындыг уян кижичи боор мен. Ох!

Анай-Хаак маңнап үнө бээр. Долума чааскаан: «Кыс база кыс-ла-дыр! Кижичи амыдыралыңга ындыг дидим болза, бир шуут ыйнаан. Анай-Хаак эрес хей-дир сен!» дээш, удурунга белеткени бээр. Салын хооруп чорда, эжик соктааны дынналар. Салын доп-дораан чыпшырып четтигиштер. Дүрген-оол буу-хаа кирип кээр.

Дүрген-оол. Изен бол, эш тракторист! Гудивнинг! Урле хөөрештиңер аа?

Долума. Анай-Хаак-биле чугаалажып болбас чүвө бе?

Дүрген-оол. Но пасаран, нөхөр!

Долума. Ол кандыг дылга чугаалап турарың ол? Франсузтап бе, итальяннап бе? Моолдап бе азы хакастап бе? Билбес-тир мен.

Дүрген-оол. Чок. Немецтеп, поляктап-даа эвес, чехтеп-даа эвес. Испан дылга чугаалап тур мен. Билдиңер бе, ыңар?

Долума. Ол чүү дээни ол ынчаш?

Дүрген-оол. «Хоржок!» дээн-дир. Ам билдиң бе?

Долума. А чүнү «хоржок» деп турарың ол?

Дүрген-оол. Эң баштай-ла чугааладым чоп. «Бодунтып ал» деп сагындырганымны уттукканың ол бе?

Долума. Утпаан-на мен, нөхөр.

Дүрген-оол (бокс перчаткаларын көрүп кааш). Оо! Тракторист артында-ла боксер ышкажыл. (Ап кедип алгаш, чудуруктарын шашкылаштырар.) Бокска ийиги разрядтыг чордум. Ам уттуп бар чор мен ийин. (Долума сестип, ырадыр туруп ап турар.) Сээң разрядың кажыл?

Долума. Разрядым кайда боор.

Дүрген-оол. Ынчаарга ам боларны чүгө азып алгаш олурар кижичи сен? Барааның көөр дээш бе?

Долума. Чаа өренип чоруур кижичи мен.

Дүрген-оол (Долумаже чудуруктарын углааш). Азып алгаш өөрөнмес, шашкылажып тургаш өренир чоор, эш камрад.

Долума (чалданып). Кижиче халдап канчаарың ол? Мен хол-хап чок кижичи ышкажыл мен.

Дүрген-оол (*халдавышаан*). Оозун мен билбес мен. Защищайся, мой мальчик! Хенде хох!

Долума (*орун кырында сырткыты алгаш, мурнунга дуй туттунмушаан*). Сокса, сокса! Кижиги эттеп кагдың?

Дүрген-оол (*перчаткаларын уштуп аспышаан*). Билдингир-дир, эш тракторист, хирелиг эр-ле-дир сен. Капут!

Долума (*хорадан*). Ол сецээ хамаан бе?

Дүрген-оол. Эки дыштанып удуп ап көр. Анай-Хаакты чүгле дүжүнге көөрүннү чөпшээредим. (*Эжикче бар чыткаш, дедир эеп кээр.*) Но пасаран, нөхөр! Хоржок эвеспе! Бодун тып ал! (*Холун көдүргөш.*) Байырлыг! Баяртай! Гуд бай! Аувидерзеен! (*Хертейтир кылаштап үнө бээр.*)

Долума (*ооң соонче кезек көрүп тургаш, салын хэора сон октапкаш*). Мени кым деп бодааны ол? Анай-Хаагын хүн-нээри ол бе? Чивийн хей боор

Көжеге

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баары-биле Анай-Хаак эртип чыдар. Ооң соондан Чычыы Чыргаловна эгинш-тыныш-биле каттыраңнап маңнап келир.

Чычыы Чыргаловна. Ой, Анай, бичин кады тура каавыдам.

Анай-Хаак (*доктаагаш*). Фермаже далажып бар чор ышкажыл мен, Чычыы Чыргаловна.

Чычыы Чыргаловна (*чылбаңайнып*). Дүүн кежээ келир болгаш, багай угбанчы чүге мегеледин, Анай?

Анай-Хаак. Черле чайым чок болду.

Чычыы Чыргаловна (*оптуг*). Чайың чок. Бир-ле чер чораан болгай аан бо.

Анай-Хаак. Чордум харын, Чычыы Чыргаловна.

Чычыы Чыргаловна. Багай угбандан чажыргаш чоор сен, чугааладан, Анай.

Анай-Хаак. Чажырар чүү боор, Чычыы Чыргаловна, Долума сугга-ла чордум.

Чычыы Чыргаловна (*амыран*). Ол-ла болгай, угбазынга ынчаар чугаалаар. Чүнү чугаалаштыңар ынчаш?

Анай-Хаак. Элээн хөөрештивис. Долума дээрге чугаа-сооттуг, кончуг оол ышкаш-тыр.

Чычыы Чыргаловна. Чугаа-сооттуг. Мен база билир мен, Анай. Ана аттыг төл боор, билбес чүвези чок. Көрбес сен бе, келген дораан-на колхозтуң мурнакчы тыраакриизи

апарган. Ооң чуруун кызыл самбырага азар деп турлар. Ону Тараачы кылып тур. Тарылга соонда Кызыл база баар кижидир. Мурнакчылар хуралынга баары ол-дур! Амдыы дарга акың ынча дидир.

А н а й-Х а а к. Ындыг чаагай мөзүлүг кижинчанмайн канчаар.

Чычыы Чыргаловна. Чаагай мөзүлүг. Сен база угаанныг сен ийин, Анай, эки эрлерни эндевес аан. Долума дээрге эр-ле болдур ийин, дунмам, бодуң безин чугаалап тур ышкажыл сен. Борун-сарың оолдар ында-ла черде каар. Чижээлээрге, Дүрген-оол ышкаш аан.

А н а й-Х а а к (шала шириин). Дүрген-оол база кижиле чүве, угбам.

Чычыы Чыргаловна. Кижин? Оозу ындыг болбайн аан. Долумага кайын чедер ийик.

А н а й-Х а а к. Ол-даа силерге эки билдингир боор, Чычыы Чыргаловна. Кежээки саалдаже озалдап бар чыдыр мен. (Кылаштап үне бээр.)

Чычыы Чыргаловна (эдере чүгүрбушаан). Амыдыралга далашкан херек чок, Анай. Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок угбаң-дыр мен, мээң чагыымны дыңна. Сеңээ кайын бак чүве күзээр ийик мен, кижин аныяк-чалы чорбаан эвес. Эрлерниң эки-багын, эрин-кызын шенеп көөр болгай аан, Анай. (Чааскаан артып калгаш.) Хамык херектиң хемчээн мен алыр мен. Дарга-даа болза Даш-оол чүнү таарыштырып алырыл ол. Көөр силер, көрүнчүктер, мээң Чинчиваам ындыг-андыг, Долума ышкаш, траакрис оолдарны эдерткен ыдым, дергилээн хойтпаам-даа дивес. Ана көөр силер, көрүнчүктер! (Көжеге артынче чоруй баар.)

Көжеге ажыттынар. Кежээ Долуманың чурттап турар өрээли. Сцена кезек ээн турар. Комбинезонуг Долума кирип келир. Чуггаш, кургадыр азып каан узун уктарын, аржыылдарын эткилээр. Оон көрүнчүк чанында азып каан, кожактыг бокс перчаткаларын тудуп көргүлээш, орун адаанче киир октаптар.

Д о л у м а (чааскаан чугааланыр). Ам база Дүрген-оол чедип кээр болду бе, моозу? Боксер кижин мен деп көөргеттинип тургаш, бодум ат боор частым. (Көрүнчүкке көрдүнгүлээр.) Ам кажанга-чеженге чедир кара сал хырбаланыр кижин боор мен. Ынчап тоол-домакка кирер кижиле-дир мен. Эрлер өттүнүп мени-даа ыңай. (Дыргак, духи, пудра, помада болгаш өске-даа хер-херекселдерин катап стол кырынга делгей салып турар.) Кыс кижин кыс болбайн канчаар. Мындыг орай ам кым кирип кээр боор.

Хенертен эжик соктаан соонда, Ширижик кире халып келир. Долума херээжен эт-севин чажырып четтикпейн баргаш, халадын дуй эжингеш, орунга чыдыптар. Ширижик херээжен хеп көрүн кааш аңгадап каар.

Ш и р и ж и к (*баштай көрүкчүлөрже*). Ой, ха-дунма, чо-нум! Уйгу-дүжүм бе бо? Мынча херээжен хеп-сын кайын тып-тып келди? (*Орталанып келгеш.*) Долума Дондупович, буруу-луг болдум. Мындыг орай силерниинче чаза таварып кирип кээр деп, бодум база бодаваан кижиге мен.

Д о л у м а (*ковайып*). Орай кирип кээрге, кандыг боор, дарга. Удуп-даа чыткан болзумза, хамаан эвес.

Ш и р и ж и к. Силерге чугула херектиг келдим.

Д о л у м а. Кандыг чугула херек ирги?

Ш и р и ж и к. Сээң чурууң херек.

Д о л у м а (*Ширижик көрбейн баар аразында азып каан уктарны дүжүр тырткаш, сырткы адаанче сунтар*). Чуруум бар эвес.

Ш и р и ж и к. Бичии-даа чурук болза ажырбас, районга улгаттырып алырлар.

Д о л у м а (*салын эдин*). Ол канчаарлары ол ирги?

Ш и р и ж и к. Хүндүлел самбыразынга херек чүве-дир. Ам дораан херек. Даарта чорудар деп тур бис.

Д о л у м а. Өршээп көр, дарга, кандыг-даа чуруум чок.

Ш и р и ж и к. Орта кижиге боор сен бе, ындыг деп чүве канчап турар? Район даргаларының мурнунга бисти ат кылдыртырың ол-дур аа, Долума Дондупович?

Д о л у м а. Чок чурукту канчаптар мен, дарга. Чоктан күштүг чүве бар эвес.

Ш и р и ж и к. Даарта чурук тырттырар кижиге чалап, база шүүт үндүреривис ол-дур ийин.

Д о л у м а. Хей черге шүүт үндүрбейн көрүңер. Эки трактористер хөй ышкажыл, оларның чуруктарындан чорудуптунар.

Ш и р и ж и к. Бо дээрге колхоз баштар черинин даалгазы-дыр. Ону хажыдып шыдавас мен.

Д о л у м а. Чок! Чурук тырттырар кижиге чалап эккелзирерзе-даа, бо хевээр чурукка тыртырбас мен.

Ш и р и ж и к (*удур көрүп*). Бо хевээр хоржок, ам канчаар чурукка тырттырар кижиге сен ынчаш?

Д о л у м а. Черле хоржок мен.

Ш и р и ж и к. Азы салың чүлүп алыр сен бе?

Д о л у м а. Арай деп үндүрүп алган салын кижиге канчап чүлүүр чүвөл? Анаа-ла хоржок мен.

Ш и р и ж и к (*стол кырында хер-херекселдерин көргөш*). Сал чүлүүр бижээң безин чок, хирелиг эр эвес сен бе? Па, бо кандыг аайлыг чүвелерил: херээжен дыргак, духи, пудра, помада? Долума Дондупович, силер кыс кижиге эвес силер ыйнаан?

Д о л у м а. Кайын аан, дарга. Баштааңар база кончуг ийин.

Ш и р и ж и к. Ынчаарга ам, бо хамык херээжен хер-херкеселдерниң сенээ херээ чүү чүвөл?

Д о л у м а. Аа, ол дээрге бо клубтуң ажил-агыйынга херек чүве ыйнаан. Шинге ойнаарда будуттунар, чагдынар...

Ш и р и ж и к. Қайгамчык солун аныяк эрлерниң бирээзи сен болдур сен ийин, Долума Дондупович. Чамдыкта сени окта-ла билбейн баар кижидир мен.

Д о л у м а. Ол-даа шала чандыр чугаалаттына берди ышкаш. Мени сонуургааш, мени билип алыксааш чоор силер, аныяк кыс эвес ышкажыл мен.

Ш и р и ж и к. Долума Дондупович, сени черле сонуурга-вас аргам чок ийин.

Д о л у м а. Менден чүнү сонуургаар силер?

Ш и р и ж и к. А бо силер чүге оолдар аразынче кириксес-вес, бригадандардан үргүлчү оспаксырал чоруур апардынар, эргим Долума Дондупович?

Д о л у м а. Оспаксыраан-даа чүве чок ийин, дарга.

Ш и р и ж и к. Ынчаарга ам чүге эш-өөрүң-биле кады чорбас, ажил төнерге-ле, суурже шимейтип каар апардынар?

Д о л у м а. Мен суурда чурттап турар кижиди ышкажыл мен. Оон ыңай тарып турар черивис база суурдан ырак эвес-тир.

Ш и р и ж и к. Хамык ужур ында эвес-тир ийин.

Д о л у м а. Ам чүде боор чүвөл ынчаш?

Ш и р и ж и к. «Хамнаарактың» кежигүннеринден чангыс сен суурда чурттап турар эвес-ле болгай сен. Оон туржук, алган кадайын, ажы-төлүн суурга каапкаш, барып ажилдап турар эштер бар. А сен дээрге...

Д о л у м а. А мен дээрге... Қандыг-дыр мен?

Ш и р и ж и к. А сен дээрге бот кижидир сен, билдиң бе?

Д о л у м а. Бот кижидир мен харын.

Ш и р и ж и к. Бот эр-дир сен.

Д о л у м а (салын эткеш). Бот эр мен харын.

Ш и р и ж и к. Долума Дондупович, силерниң ажил-херээр-герге, амыдырал-чуртталгаңарга киржири мээң херээм эвес. Мен чүгле механик кижидир мен. Мээң херээм — машина, трактор, комбайн... Ооң-биле кады бо колхозтуң кежигүнү кижидир мен, мурнунда хүрежип чораан мөге кижидир мен. Ынчангаш сагыжым аарып тур.

Д о л у м а. Қанчап хенертен аарый бергени ол?

Ш и р и ж и к. Удавас тарылга доостур, ынчан колхозтуң маевка байырлалы болур. Аът чарыштырар, мөге хүрештирер, ча адар, баг кагар, тебек тевер... Өскээртен база спортчулар кээп киржир. Буга өдээнге таан мөге ыйнаан, өске кижилерге аштырып алыр бис бе?

Д о л у м а. Аштырбас бис харын, дарга.

Ш и р и ж и к. «Хамнааракка» кирип турунда, сени шору спортсмен деп көргөн мен. Девириң безин кылаң кижн чораан сен, Долума Дондупович. Ам чүге хүрешке белеткен-мейн тур сен?

Д о л у м а. Чай чок-тур, дарга.

Ш и р и ж и к. Чай чок дээрге, кайын боор. Өске өөрүң бичи-ле чай аразында белеткенип турарлар-дыр. Олар-биле чүге хүрежип каап турбас сен?

Д о л у м а. Белеткенмес боор бе? Бо база дузалаар чүве болгай. *(Орун адаанда бокс перчаткалары уштуп көргүзүп турар, шойже айтыр.)*

Ш и р и ж и к. Кылаң-дыр оо. Ынчалза-даа хүрежир херек. Хүрешке хүреш дузалаар болдур ийин.

Д о л у м а *(оптуг)*. Мен дээрге үзүргедиг чокка хүрежир чаңныг кижн мен, дарга.

Ш и р и ж и к. Кайы, ындыг бе?

Д о л у м а. Ындыг, ындыг. Оолдар-биле хүрежиримге, олар мээң аргаларымны билип апкай-ла. Оон дораан октадып алгай-ла мен. Ээ, дарга, мен-не дораан октадыр хөң-нүм чок.

Ш и р и ж и к. Ол черле шын болдурам, эки белеткен.

Д о л у м а. Белеткенир мен.

Ш и р и ж и к. Эки тудар эвеспе.

Д о л у м а. Хоомай тутпас мен, дарга.

Ш и р и ж и к. *(караак баскаш)*. Ылаңгыя өскээртен келген мөгелерни суг аан.

Д о л у м а *(айтыр салаазын кожаңнаткаш)*. Ээ, дарга, чок, дарга! Ынчап баарга, чөпшээрешпес мен. Спортка черчурт, тала-дугай тыртыжар чорук турбас ужурлуг. Өскээртен-даа келген мөгелер-биле, бодум колхозум-даа мөгелери-биле бир дөмей тура тутчур мен...

Ш и р и ж и к *(Долумаже хенертен чоокшулай бергеш)*. Кылаң-дыр оо! Каям, мөге, шыңганнарың шенеп көрейн. *(Долума өштүнүң шыңганнарын үндүр, ыяк туттунгаш туруптар.)* Пат-тыр, мөге, хирелиг-дир, сыңыйда саржаг-ла. Ам-даа белеткен, тулдур белеткен. Оон башка кижн мактаныр хире эвес-тир, чөлдүр өшкү шыдалдыг кижн-дир сен. *(Эжикке үнүп бар чыткаш, дедир халып кээр.)* Мындыг-дыр, Долума Дондуповна... Ох, буруулуг болдум: Долума Дондупович. Даарга чурук тырттырар кижн келир эвеспе, белен тур. Салдыг тырттырар сен бе, азы сал чок бе, оозун бодуң бил. Чидиг бижек хереглээр болзунза, дузалаарыңга кезээде белен мен. *(Үнүп чоруй баар.)*

Д о л у м а *(чааскаан)*. «Овналап», «овичилеп» алган. Бир-ле чүве билип алган болгай аан бо. Ам черле канчаар, каяа сыңар кижн боор мен? Чинчиваага база хүннеттим.

Анай-Хаакка база. Оода чадаарда, Тараачының «Дүрген-оолдаары» база бар. А бо Ширижик дээрге база аңчы ыт дег, мээң соомдан халып туруп берген. Ам черле канчаар киж мен ынчаш? *(Ишкирнип ыглапкаш, орун кырынче арнын куду кылдыр халый бээр.)*

Көжеге

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

ЧЕДИГИ·КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баары-биле Долума улуг дүлгүүр тудуп алган эртип бар чыдар.
Ооң соондан Анай-хаак алгырып кээр.

Анай-Хаак. Долума Дондупович! Экии, Долума Дондупович! Кайнаар далажырың ол?

Долума *(тура дүшкеш)*. Аа, экии, Анай-Хаак. Кайнаар баар ийик? Ажылымче ыйнаан.

Анай-Хаак. Силерге ужуражыр дээш, каш-даа хондур чай тыппадым.

Долума. Ам чүнү бодап алдың? Тракторист болбас мен деп бо сен ыйнаан?

Анай-Хаак. Чок, чок, Долума Дондупович. Кадай уруу чаңгыс сөстүг-ле болгай.

Долума. Ам чүл ынчаш?

Анай-Хаак. Мындаа сенээ чугаалаар дээш дидинмедим.

Долума. Азы Дүрген-оол соора дуурайланы берди бе?

Анай-Хаак. Чок аан.

Долума. Кара хөк сен ийин, Анай.

Анай-Хаак. Элдеп кижидир мен ийин, Долума Дондупович.

Долума *(кайган)*. Чүү болду ынчаш?

Анай-Хаак. Мындаа сээң ырынны кедергей-ле сонуургадым. Сээң үнүң ам-даа кулаамда чаңгыланып чоруур-дур ийин. «Сеткилимнің сезен хуузу сенде дээрзин шээжилеп ал».

Долума. Ынчаарга ынчаар ырлап чорай-ла сен.

Анай-Хаак *(хандыр боданып)*. Ох, ындыг ыры мен бижип каан болзумза...

Долума. Шенеп көрзе, кандыг боор, Анай.

Анай-Хаак. Чевеним аргажок кижидир мен ийин, Долума Дондупович, чепти-даа бол, оон шевер эжип каар мен ыйнаан.

Долума. Ыр бижип алдың бе ынчаш?

А н а й-Х а а к. Аргажок чүве-дир ийин, кижиге-даа көргү-
зер хире эвес. Силер-ле бооруңарга, диттип тур мен.

Д о л у м а. Сөзүн чугаалап көрөм, Анай, дыңнай каап-
тайн.

А н а й-Х а а к (*шала эгенип*). Аялга база бодап алган
болгай мен.

Д о л у м а. Улам эки-дир, Анай.

А н а й-Х а а к. Кочулавас болзуңарза...

Д о л у м а. Оон ыңай чүү дээр сен?

А н а й-Х а а к. Ындыг-дыр че. Саанчының баштак ыры-
дыр ийин. (*Хөрээн хозаткылааш, кончуг аяңныг ырлаар*):

Каттырыңнаан шырайыңны
Катап-катап көрүксээм кээр.
Сагган сүдүм кылаыңга
Чараш арың көстүп кээр-дир.

Хүлүмзүрөөн шырайыңны
Хүниүң, даның көрүксээр мен.
Ынчалза-даа сени көргөш,
Ыдым чидер, элдеп-тир мен.

Шак-даа, хүн-даа эртип-ле тур,
Чажым сенден харыы-даа чок.
Чүлдү-чүрээм кыстыы дээрзин
Чүге черле кээр:эвес сен.

Кандыг-дыр, Долума Дондупович? Чүге ыттавайн барды-
ңар? Багай-дыр бе?

Д о л у м а. Оош! Шору-дур.

А н а й-Х а а к. Чүгле ол-ла бе? Чангыс-ла сөс.

Д о л у м а. Ол-ла, Анай. Оош!

А н а й-Х а а к. Силер меңээ хөйүнү чугаалап бээр деп иде-
гээн мен. Сөзү кандыгыл? Аялгазы кандыгыл? Четпестери
чүл? Канчаар эдерил?

Д о л у м а. Мен база сээң-биле дөмей кижидир мен,
Анай. Ылгалывыс-ла бо: сен саанчы, мен механизатор.

А н а й-Х а а к. Чок, ындыг эвес, Долума Дондупович, сен
шуптузун билир сен. Борта база меңээ арга-сүмөңни кадар
ужурлуг сен.

Д о л у м а. Чогаал, хөгжүм сайгарыптар билим четпес.
Ам-даа өөренир уjurлуг бис. Бистиң үевисте кижилерниң би-
лииниң кызыгаары он дугаар класс эвес-ле болгай (*Доңга-
йып алган турар.*)

А н а й-Х а а к. Долума Дондупович, бөгүн чүге черле арай
мунгак силер? Азы бир кижидилерни хомудадыпты бе? Азы...

Д о л у м а. Чок, Анай. Ол дээрге сээң сагыжың-дыр. Ырын
дугайында мынчаалы: ону Кызылче, «Тываның аныяктары»
солунче чорудуптаалы. Редакция чери чогаалчылар, компози-

торлар-биле харылзашкаш, сеңээ албан дузалажып бээр. *(Бир талазынче көргөш.)* Чычыы Чыргаловна кел чыдыр. Борта база тоолдап туруп бээр, чоруулу че.

А н а й-Х а а к. Четтирдим, Долума Дондупович.

Долума биле Анай-Хаак ийи тарай кылаштажып үнө бээр. Көжеге ажыттынар. Колхоз даргазынын кабинетиди. Даш-оол кылаштап кирип келир. Дораан телефон дагжаар. Даш-оол халывышаан барып сегирип алыр.

Д а ш-о о л *(телефонга)*. Эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. Экии, дарга. Часкы тарылганы че? Ында чүү боор, бөгүн сөөлгү хүн. Бүгү механизаторларны бут кырында тургусту-вус. Даарта рапорттаар бис. Ийе, дарга, бисче сургакчы чоруткан-даа херээ чок боор. Боттарывыс-ла күүседип каар бис. Агитас-массалыг ажылды эки чоруткан бис. Ынчангаш күрү-не мурнунга хүлээлгезин чон эки билип турар. *(Каттырар.)* Чөп-чөп, дарга. Бичии маёвкажыгаш эрттирер апаар. Часкы тарылганы бедик агротехниктиг кыска хуусаада эрттирген чонну хүндүлөп көрбөс болза таарышпас. Чон дыштанзын, спортчу маргылдаалар база организаस्ताар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чүү дээр ийик моң, дарга? «Ажылдың доос-туң, амыр хөглө» дижир але? *(Каттырып турар.)* Алло, алло, ийе, дарга. Мурнакчыларны илередир бис, шылгарааннарны шаңнаар бис. Кызылче, мурнакчы механизаторлар хуралынче бе, дарга? Ийе, ыяап-ла чорудар бис. Бисте тулган тракторист оол бар. Чаа кижини, ол хирезинде хамык трактористер-ниң мурнунда барган. Мээң бодумнуң шилип тыпканым кижини чүве, чаңгыс көргөш-ле эндевээн мен. Долума дээр. Чуруун дораан чорудар бис. *(Каттырар.)* Анаа ады ындыг кижини-дир ийин, мээңни ышкаш аан. Эр кижини чүве, артында-ла эрин салдыг. Чайлыг болзуңарза, колхозтуң байырлалынга кээп көрүңер, дарга. Чалап тур бис. Чаа, байырлыг дарга. *(Телефонун салып кааш, столга олуруп алыр.)*

Долуманың улгаттыр чураан чуруун тудуп алган Тараачы кирип келир.

Д а ш-о о л. Че, канчап тур силер, ажылыңар доостуңар бе? Т а р а а ч ы. Бөгүн доозар бис. Даарта маёвка эгелээр мурнунда Хүндүлөл самбыразын азыптар бис, ачай.

Д а ш-о о л. Амды мурнакчы тракторист эриңерниң — Долуманың чуруун тыптыңар бе?

Т а р а а ч ы. Чуруу чок кижини-дир.

Д а ш-о о л. Оон канчалдыңар ынчаш?

Т а р а а ч ы. Канчаар боор, бодум дүрзүлөп-ла алдым.

Д а ш-о о л. Көргүзем.

Т а р а а ч ы *(Долуманың чуруун көргүспүшаан)*. Бо-ла-дыр.

Д а ш-о о л (*топтап көрүп-көрүп*). Салы кайыл?

Т а р а а ч ы. Сал чок кылдыр чуруп көр деп дилээр кижичорду. Кижиниң дилээн канчап күүсетпес боор, барып-барып мурнакчы кижидир.

Д а ш-о о л. Дөмейи дөмейдир, эки чураан-дыр сен. Салы чокта кандыг кончуг кыссыг кижил моң?

Т а р а а ч ы. Черле шырайы ындыг, кыссыг кижичышкажыл, ачай.

Д а ш-о о л. Оода-ла бажының дүгү база узун.

Т а р а а ч ы (*кочуурган*). Ол дээрге амгы үеде чугула эвес айтырыг-дыр оң. Бо шагда бажының дүгү кыска кыстар-даа бар, бажының дүгү узун оолдар-даа бар. Хаажы херек чүве-дир ийин.

Д а ш-о о л (*чугулалап айтыр*). Көрдүң бе, Долуманың чуруун эң бажыңга азар эвеспе. Эрес эр, ынчаар ажылдаар херек. А амдыы концертинер канчап тур силер?

Т а р а а ч ы. Белеткеп-ле тур бис. Черле багай эвес концерт болур боор.

Д а ш-о о л. Эки белеткениңер. Багай ойнадыңар халак. Райондан-даа даргалар келир чадавас. Канчап билир, төп черден, Кызылдан-даа, чугула эштер моорлап кээр магат. Часкы тарылганы эрте дооскан дээш, чон бисти мактап турардыр. Эки база дыштанып билир улус-тур деп чүвени бүгүдеге көргүзөр ужурлуг бис.

Т а р а а ч ы. Ындыг-дыр. Бис черле багай ойнавас бис. (*Кезек бодангаш.*) Ачай, чаа техника алыр деп турарывыс чүү болду бо?

Д а ш-о о л (*атпаш дигеи*). Ам бо чай чок үеде ону чүге сонуургай бердиң?

Т а р а а ч ы. Мындаа дилег кылган болгай мен, ачай.

Д а ш-о о л. Үш-дөрт хонуктан чаа техника алыр бис. Тракторлар-даа бар, комбайннар-даа бар. А сен ынаар чем эреве. Клуб эргелекчизи шалынын чедер-дир, уран чүүл удуртур талантылыг-дыр сен, чурууруң база эки-дир. Оон эки ажылды кайын тывар сен.

Т а р а а ч ы. Колхоз даргазы өөренип чоруурда, чаа трактор алыр сен деп азаан чүве. Чинчивааны база трактористээр сен дээн чүве. Бодуң безин билир-ле болгай сен, ачай.

Д а ш-о о л. Мен бо колхозтуң бажыңга олурумда, мээң адыр кулактарым ындыг чугаа дыңнавазын. Сен Чинчиваага чывааң халдатпа, Анай-Хаакты көгүтпе. Долума кончуг эжим чүве деп тургаш, ол тракторист эриң-биле Чинчивааны доннаштырып кагдың. Ындыг чүве сураа дыңнап кааш, багай кырган иең сагыжы аарып, ханының базышкыны көдүрлүп турар-дыр. Эр кижичамак чүвени бодаар болгай.

Т а р а а ч ы. Ох, күжүр ачай! Механизатор болуксаан кыс-

тар оруу моондактаар деп тургаш, ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг атка үндүн. (*Үнүп чоруй баар.*)

Д а ш-о о л (*оглунуң соонче*). Кыстарга болчуп турар, маг алыг-ла кадын-маадыр тыпты берген-дир!

Кабинетке Ширижик далаш-биле маңнап кирип кээр. Эжиктен-не чугааланыр.

Ш и р и ж и к. Элдеп чүве, Севил Серенович!

Д а ш-о о л (*элдепсинип*). Чүү болду?

Ш и р и ж и к. Дириг чораан кижидоруг бөрү база көөр чүве-дир аа!

Д а ш-о о л. Ол кандыг аайлыг доруг бөрү апарды?

Ш и р и ж и к. Долума — кыс кижидир!

Д а ш-о о л (*аазадын*). Чүү дидир сен? Ам база чугаалам!

Ш и р и ж и к (*үзүктен*). До-лу-ма — кыс кижидир!

Д а ш-о о л. Орта кижиде сен бе? Угааның чана берди бе?

Ш и р и ж и к. Шынап, Севил Серенович. Көргөн суглуг карактарым бо-дур.

Д а ш-о о л. Каяа көрдүң? Сугга эштип турда бе? Чунар-бажыңга ойбак черден баккылап көрдүң бе?

Ш и р и ж и к. Чок аан. Бажыңыңга.

Д а ш-о о л. Кажан?

Ш и р и ж и к. Дүүн кежээ.

Д а ш-о о л. Орта чоор бе? Шынап-ла доруг бөрү деп чүвең ол эвес ыйнаан. Канчаар көрдүң, суугадып турбайн, тодаргай чугаала!

Ш и р и ж и к (*тайылбырлаар*). Район чорудар ооң чуруу херек дээриңерге, силерниң даалганар күүседип, дүүн кежээ Долуманың чурттап турар өрээлинге кире бердим.

Д а ш-о о л. Оон чүү болду?

Ш и р и ж и к. Салы-даа биеэ хевээр.

Д а ш-о о л. Ам канчап кыс кижиде билеп кагдың?

Ш и р и ж и к. Хенертен кире халый бээримге, чуп каан аржыылдар кургадып каан тур. Чажырыптар чай алынмайн барды.

Д а ш-о о л. Аржыылдар дээрге ыңдыг-ла чугула эвес барымдаа-дыр оң. Эске кижиде аржыылдары турду ыйнаан.

Ш и р и ж и к. Пудра, помада, духилер база көрдүм.

Д а ш-о о л (*улуг тынгааш*). Долуманы кыс кижиде дээриңге шынап-ла корга бердим. Чонга ыңчап кочуладып, тоол-домакка кирерим ол-дур деп бодадым. Пудра суглар дээрге хей чүве-дир. Клубта ыңдыг чүвелер-ле хөй.

Ш и р и ж и к (*дөңмээнче айыткаш*). Борта чедир тыртыл алыр узун уктар база көрдүм.

Д а ш-о о л. Оларны Долуманың уктары деп канчап бил-лир сен?

Ш и р и ж и к. Оон ыңай, Севил Серенович, херээженнер-
нин амдыы бир эдиниң ады чүү ийик?

Д а ш-о о л. Чүү эдиниң? Сумказы бе?

Ш и р и ж и к. Чок аан.

Д а ш-о о л. Ук-тыртары бе?

Ш и р и ж и к. Чок аан, ол эвес, Севил Серенович. (*Айыт-
каш.*) Хөндүргези аан!

Д а ш-о о л. Чүү хөндүргези? Шары-буга эвес?

Ш и р и ж и к (*айыткаш*). Борта иштингге хөрээн тыртып
алыр, өөктерлиг пөзүнүң ады аан? Бухгалтер дээр ийикпе?

Д а ш-о о л. Адын чоор ийик сен. Оон чүү болду?

Ш и р и ж и к. Ындыг пөзүн база азып кургадып каан тур-
ду. Оон бир көрнүп келиримге, ол хамык хеп-севин чажырып-
кан болду.

Д а ш-о о л. Кайын ындыг боорул! Карааң саңзарын көр-
дүң ыйнаан?

Ш и р и ж и к (*аашкынып*). Чок, караам саңзарын эвес,
Севил Серенович.

Д а ш-о о л (*девиден*). Долума шынап-ла кыс кижн болган
болза, тоол-домак болган-дыр. Хартыга-хамнаарак дег трак-
торист эрлеривисти барып-барып херээжен кижн ажып каа-
ны ол ышкажыл?

Ш и р и ж и к (*холдарын ууштагылааш*). Севил Серенович,
бир эвес чигзинер болзуңарза, бөгүн дораан бүзүредип бо-
лур мен.

Д а ш-о о л. Канчаар бүзүредир сен ынчаш?

Ш и р и ж и к. Аан кежээ Долуманың бажыңыңга хенер-
тен ийилээн кире берээл.

Д а ш-о о л (*эктинден часкааш*). Мөң-мөң, эш кол меха-
ник. Чамдыкта угааның база шору ийин. Ынчаар-дыр.

Ш и р и ж и к. Бо дугайын кымга-даа чугаалап болбас.

Д а ш-о о л. Мөң, мөң, ону кончуг нарын кылыр харын.

Көжеге

СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Долума биле Тараачы кылаштажып үнүп кээр. Долума
мунгараан чоруур

Т а р а а ч ы (*эргеледин*). Тарылга доозулган-дыр. Мурнак-
чы болган-дыр сен. Ам мунгараан херээ чүү боор, Долум.

Д о л у м а (*караан чотпушаан*). Чүгле тараа культурала-

рын тарыыры доозулган. Ногаа олуртуру, кукуруза тарыыры, чайгы чер андарары... Ажыл-ла хөй.

Т а р а а ч ы (*часкарып*). Орта база мурнакчы болур сен.

Д о л у м а. Мурнакчы, мурнакчы. Мурнакчы ажылдаары мээң анаа-ла колхозчу хүлээлгем-дир. Ажылды эки кылбайн, хол дашты-биле кылганының херээ чүү боор.

Т а р а а ч ы. Сээң ооң шын, Долум.

Д о л у м а (*улам ишкирний*). Моон сонгаар мынчаар ажылдап черле шыдавас мен.

Т а р а а ч ы. Ол үең ам эрте берген. Моон сонгаар кыс болуп ажылдаар сен. Сээң соондан Чинчиваа база чеде бээр. Анай-Хаак база чеде бээр. Тракторжу кыстар көвей апаар. Ажылдаарывыска солун-даа, хөглүг-даа болур.

Д о л у м а. Бөгүн мени бригадир ол-бо айтыргылааш хөлчөк.

Т а р а а ч ы. Чүү деп турду, Долум?

Д о л у м а. Ол черле бригадирниң эвес, Ширижиктин тывыы деп билдим. Ол кончуг механик дүүн мени шенеп турган чүве?

Т а р а а ч ы. Чүү дидир, чугааладаан.

Д о л у м а. Дүрген-оолдун ынакшылыңче холгаарлап, Анай-Хаактын бажын төөредип турар сен дидир. Ооң кадындан Чинчивааже база семеп турар сен-даа дидир-ле.

Т а р а а ч ы. Кижича каткызы кээр херек-тир оң, Долум.

Д о л у м а. Оон туржук мени эр кижича сен бе, херээжен кижича сен бе деп, хынаар чыгыгы турдулар. (*Ишкирни бээр*). Эремик кижича сен деп-даа турдулар. Ол та чүү дээн сөзү?

Т а р а а ч ы. Эремик дээрге, эр-даа эвес, херээжен-даа эвес кижича ынча дээр.

Д о л у м а. Ындыг кижича канчап чоруур чүвөл? Мен эремик эвес кижича мен. Кыс кижича-дир мен.

Т а р а а ч ы (*часкарып*). Ам хамык чүве эрткен, Долум. Кыстар тракторга ажылдап шыдаар деп чүвени көргүскен сен. Даарта концертке кыс бодун ырлап үнүп кээр сен. Кезээлеп турган кижилер ынчан боттары сотка олургайлар аан.

Д о л у м а (*улам ишкирний*). Үргүлчү сал чышпырар дээш, хырбага эрним безин хорлап кагды.

Т а р а а ч ы. Даартадан эгелээш, эрнич хорлатпас сен. Клубту өске кижича дужаап бээр бооп, культура килдизи-биле дугуржуп алган мен. Мен база трактористеп эгелээр мен. ийилээн чаңгыс тракторга ажылдаар бис. Колхозка эн-не баштайгы өг-бүлө агрегады тургузуп алыр бис, сен үргүлчү хүндүс ажылдаар сен, мен дүне ажылдаар мен.

Д о л у м а. Элекке-ле «өг-бүлө агрегады» деп чүнүл, Тараа? Ынча дээринден ыятпас кижича сен бе? Бээр көрөм кай, арның көрейн.

Т а р а а ч ы. Шынап-шынап, Долум, өг-бүлө агрегады болуп ажылдаар бис. Ооң соонда черни бедик культурлуг, камныг ажыглаары дээш чарыш эгелээр бис. Төрээн черивисти ажыглап турарывыста четпестер хөй-дүр. Бистин оолдар дээрле, хөй гектар, хөй хуулар сүргеш, ооргалап, чалдап турарлар-дыр. Чүглө ажыл-агыйжы херээжен холдар дээр болза, чүглө ынчан төрөөн ие-черивис камныг ажыглаттынып болур.

Д о л у м а (*бажын ооң хоюнга салгаш*). Эки-ле бодалдыр, Тараа. Шынап-ла, төрөөн черивисти камнаар ужурлуг бис.

Т а р а а ч ы. Ынчаарга ам ыглап турбайн, ырлап турарла болгай.

Д о л у м а (*ырлаар*):

Тракторга ынакшаан дээш,
Дыка мени чектевейн көр.
Сарым оолак, чассым оолак,
Сагыжыңны саймааратпа.
Сеткилимниң сезен хуузу
Сенде дээрзин шээжилеп ал.

Т а р а а ч ы. Ам бир чээрби хуузу кайда барганы ол, Долум?

Д о л у м а. Кижиниң эш-өөрү, ха-дунмазы, ада-иези-даа тургай-ла.

Т а р а а ч ы. Шын, шын. Менээ чүмү-биле бериптеринге таарышпас.

Д о л у м а. Бо кежээниң экизин! Сээң үнүң немежи берзе, улам магалыг боор ийин оң.

Т а р а а ч ы. Ынчаарга мен сеңээ хоочун тыва ырдан бадырып берейн аа?

Д о л у м а. Дыңнаайн, Тараа.

Т а р а а ч ы (*хөрөөн хозаткаш*):

Эзир куштуң ээлгири
Эңмектелген чалгынында.
Эрес эрниң эндевели
Эжинейге шынчызында.

Хартыганың кашпагайы
Хачыланган чалгынында.
Кайгал эрниң хажывазы
Каразынга шынчызында.

Д о л у м а. Кайгамчык-ла ыр-дыр, Тараа. Чон дег буяныг, чон дег уран угаан чок аа? Аңаа бараан болуру дег ааскежик кайда-даа чок тур, Тараа!

Т а р а а ч ы. Мен ам чорууйн, Долум. Концертке билетке-вир улузум чыглы берген боор. Сен бажыңыңга бар. Чаас-

каан чалгаарай бээр сен. Чинчивааны чорудуптар мен. (*Тургаи, кылаштажыптарлар.*) Көрдүнер бе, анаа-ла олурдунар халак. Концертке күүседир ырларыңарны база белеткениңер. (*Үнө бээрлер.*)

Кежээ. Долуманың өрээли. Ында Долума биле Чинчиваа ийилээ турар.

Долума (көрүнчүккө көрүнгөш, салын хоора тыртып алгаш). Бо кончуг кара салдың сөөлгү хүнү келди ыйнаан бо.

Чинчиваа (доктаадын). Хевин ужулба. Канчап билир сен, улус кирип кээр чадавас.

Долума. Ой, шынап-ла, Чинчи. (*Ында платьелерни бодунга хемчээй тудуп турар.*) Аттыг кижидир мен ийин: сен база хүннедир, Анай-Хаакка база шамнадыр. Дүрген-оол дээрге мындаа мени чыттыр бокстап каар часкан-дыр. Тараачыдан дыңнаарымга, ам дораан тракторга ажылдаар ышкажыл сен, Чинчи?

Чинчиваа. Мындаа база сенээ чугаалаан мен, чаңгыс сөзүм ол. Өөренип алган херээм чүл, трактористээр мен.

Долума. Аванны канчаар сен?

Чинчиваа. Авам ынаар «давыйлээнелеп», «ээрбеленип» олулар ыйнаан. Шынында хан базыышкыны-даа бедик эвес кижидир. Тараачы биле мени ыңай-бээр салбас дээш баажылаптыр турары ол болбас ийикпе.

Долума. А бөрбек садыңны канчаар сен?

Чинчиваа. Бөрбек садыңны чүү боор, бөрбеш кылдыр октапкай мен аан.

Долума. Шын-дыр, Чинчи. Бисти эдерип, тракторга олулар кыстар база тыпты бээр. Удавас механизаторлар бөлгүмү база ажыдар бис. Тараачының бодалы база ындыг кижидир.

Чинчиваа. Ол черле шын бодал. Күзелдиг кижилерни боттарывыс өөредип алыр бис. Шылгалданы эрттирери-биле райондан тускай комиссияны чалап-ла алгай бис.

Долума. Ол-ла. Механизатор кадрлар айтырынын ыңчаар шиитпирлеп ап болурунун аргазы бар-дыр. А бистин даргаларывыс дээрге өскээртен кижилер кээрин манап олулар-дырлар.

Чинчиваа. Төрөөн колхозувуска бистер боттарывыс ээ болур бис. Төрөөн колхозувуска бистер боттарывыс ажылдаар бис, бистиң орнуvusка кым-даа ажылдап бербес.

Долума. Ойт, чугаалажып олуруп бердивис. Даарта концертке белен сен ыйнаан? Ырын өөренип алдың бе, Чинчи?

Чинчиваа. Өөренирин өөренип алган мен. Черле ам

база ырлажып алзывысса дээрe боор. Көрүкчүлөр мурнунга шак дүшсүвүссe бят ыйнаан. А сен белен сен бе, Долум?

Долум а. «Тракторист кыстың ырын» черле билир болгай мен. Чаа кожамыктарывыстың сөзүн шээжилеп-ле алган мен. Шынап-ла, ам база ырлажып алзывысса эки ийин.

Чинчиваа. Ынчаар-дыр, Долум. Бээр тур че.

Долум а. Эгези чүү ийик моң?

Чинчиваа. Адыр-адыр. Чарлакчы үнүп-ле келген джик. (*Быткыр чарлаар*): «Каттырынчыын, кара баарым». Колхозчу кыстарның кожумактары. Күүселдеде колхозтуң мурнакчы тракторизи Долума Түлүш болгаш бөрбек садыг эргелекчизи Чинчиваа Даш-оол!

Долум а. Ынчаар делгеренгей чарлавадан. (*Каттырар.*)

Чинчиваа. Ол-даа мээң баштаам-дыр. Бисти канчаар адаарын чарлакчы билир ыйнаан. Че, эгелээли. (*Ийилээ ырлажыр*):

Колхоз оолдар кончуг-даа бол,
Кожамыкка хорлуг-даа бол,
Колхоз кыстар ырлай бээрге,
Хоруй-ла бээр хомуданчыг,—
Каттырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха-ха-хаа!

Байырлаанда кыстар көргөш,
Маңнажып кээр хөктүг оолдар.
Машиназын долгаар дээрге,
Бажыг дырбаар элдеп оолдар,—
Каттырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха-ха-хаа!

Дыштанганда кыстар көргөш,
Дывыржып кээр хөктүг оолдар.
Тракторун долгаар дээрге,
Дылы ээлбес элдеп оолдар,—
Каттырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха-ха-хаа!

Оймак черниң байлак шөлүн
Ожаамчалыг камнап көрбөс,
Ооргалай тарып каапкаш,
Ойзуп ораар хоомай оолдар,—
Каттырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха! Ха-хаа!

Кыйыг черниң байлак шөлүн
Хынамчалыг камнап көрбөс.
Кыдыралай тарып каапкаш,
Кыйзып ораар хоомай оолдар,—
Каттырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха-ха-хаа!

Колхоз оолдар кончуг-даа бол,
Кожамыкка хорлуг-даа бол,

Колхоз кыстар ырлай бээрге,
Хоруй-ла бээр хомуданчыг,—
Катгырынчыын! Ха-ха-хаа!
Кара баарым! Ха-ха-хаа!

Долума. Че, кандыг деп бодаар сен, Чинчи?
Чинчиваа. Мен-не билбес мен. Таан багай эвес боор оң.

Долума. Ойт, Чинчи, даштын азып каан хептеривис шагда-ла кургаан боор. (Унеринге чаптай бээр.)

Чинчиваа (ону соксадыл). Мен эккээйн, хөй чүве эвес. (Үне маңнаар.)

Үр болбаанда Чинчиваа чуп каан хеп бөле-хаара тудуп алгаш, эгиныштыныш-биле маңнап кирип кээр.

Чинчиваа (мөгүдөп). Дүрген-дүрген, Долум!

Долума (аайын тыппайн). Чүү болду, Чинчи, чүү болду?

Чинчиваа (чугган хепти орун кырынче октапкаш). Ат болду! Ачам биле Ширижик кел чыдырлар!

Долума. Бээр бе?

Чинчиваа. Бээр! Дорт-ла бээр!

Долума. Кайда келдилер?

Чинчиваа. Мырыңай мында!

Долума (костюмун кетпишаан). Салым кайыл? (Ол-бо карманнарын үжөп, диленип-ле турар.)

Чинчиваа. Мен көрбээн мен.

Долума. Өлдүм-не! Кайнаар кире берейн? (Тон-даа эштир, орун адаанче-даа кирер.)

Чинчиваа. Ынаар кирбе! Дөмей-ле көрүп каарлар.

Долума. Ам канчаар мен ынчаш?

Чинчиваа (ону сегирип алгаш). Бээр тур! Мени ошка! Хая көрбе!

Чинчивааны Долума куспактааш, хая көрнүп алгаш, ошкаан турар. Даш-оол биле Ширижик кирип келгеш, аңгадай бээрлер. Долума биле Чинчиваа оларны тоовас-даа, ошкашлышаан турарлар. Кирип келген ийи кижиге, көжээлер дег, туруп-туруп үне бээрлер.

Көжөгө.

ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

Көжөгө баары-биле Даш-оол, Ширижик ийилээ чугаалажып эртерлер.

Даш-оол. Долума эр кижиге-дир. Ындыг-ла кыс кижиге болза, эрлер дег, кыс кижиге ошкап-чыттап турар деппе? Ону

кыс кижн кылдыр уйгу-дүжүндө көргөн-дир сен, эш кол механик!

Ш и р и ж и к (*холдарын ууштааш*). Бо дүне карак шиммедим, Севил Серенович. Бичии кум кынны бээримге-ле, мени чүге херэежен кижн деп турган сен дээш, бокс хол-хаптары кедип алган улуг чудуруун Долума бо-ла менче арнып кээрдир. Улаарап, харам бастыгып, сырбаңайны бээримге-ле, кадайым оттур шелип тура хонду.

Д а ш - о о л. Долуманы эр кижн деп билдин бе?

Ш и р и ж и к. Ындыг болдур ам, Севил Серенович. Артында-ла силерниң Чинчиваанарга ынакшып турар. (*Хөглүг.*) Харын кончуг мурнакчы тракторист күдээлиг болуруңар олду, Севил Серенович!

Д а ш - о о л (*алгырып*). Сокса! Бөгүн он бир шакта маевка эгелээр болгай. Ооң бетинде айтырыгны шиитпирлевес болза хоржок. Қыйгырткан кижилеривис шуптузу дыңнадылар ыйнаан.

Ш и р и ж и к (*үзеш дигеш*). Анай-Хаакка дүүн кежээ-ле дыңнаттым. Дүрген-оол оруктан дүне келген, бертен дыңнаттым. Долумага эртен сес шакта конторага кел деп, бертен база чугааладым.

Д а ш - о о л. Тараачы биле Чинчиваага мен чугаалап каан мен.

Ш и р и ж и к. Ынчаарга ол-ла-дыр, Севил Серенович. Келдирткен улустарывыс ам дораан чыгып келир. (*Шагынче көргеш.*) Ам чаа-ла чеди чартык хире-дир.

Д а ш - о о л. Долуманың чаа-ла көстү хонуп келгеш, каш-ла хонук эки ажилдапканы хамаан бе. Мурнакчы кижилерни илередирде, бүгү талазын көөр херек: хөй-ниитиге, өг-бүлезинге чурум-сагылгазы кандыг кижил?

Ш и р и ж и к. Шын болдур ам, Севил Серенович. Мен ону мындаа-ла силерге чугаалаар бодап турдум. Мурнакчыларны илередирде, чаңгыс талалап, чүгле сан-чурагайлар сүрер болза, ~~о~~кта таарышпас.

Д а ш - о о л. Долуманы баштай кончуг эр деп бодаан мен. Сыйбың эр-дир оң, сиилең баштыг. Каш хонуктан-на чес-холазы көстү берди. Дүрген-оолдарның ынакшылын бузуп, Чинчивааның бажын төөредип турган херээ чүл? Ооң кадындан «Қыстар — тракторже!» деп хоозун кыйгы салып турган херээ чүл? Тос уралыг эр-дир. Ол дээрге аныяк кыстар бышкаа үрер дээн арга-мегези-дир. Чок, мен ону ынчаар амдажытпас мен. Хүндүлел самбыразындан ооң чуруун дүжүртүр мен! Қызылда хуралче чорутпас мен! Азы моон үнүп, ак оруун оруктап чорзун. Азы каң суглуктуг чүген сугар мен, демир дээктиг кижен-биле кижиннээр мен!

Даш-оол биле Ширижик көжеге артынче кире бээр. Көжеге ажыттынар. Колхоз даргазының кабинетиди. Оларның кыйгырткан кижилери чыглып эгелээр. Баштай Тараачы, Чинчиваа алышкылар келир.

Чинчиваа. Ачамның хеп-хенертен бисти чүге чый бергени ол? Бөгүн артында байырлал хүнү ышкажыл?

Тараачы. Ужурун черле билбедим.

Чинчиваа. Чүге айтырбадың?

Тараачы. Сен чүге айтырбадың, кыс кижиди?

Чинчиваа (*холун чаңгааш*). Чаа, хей чүве. Авам-ачам менче чүгле хыйыр-кылчаң көөр улус-тур.

Тараачы (*амыран*). Эки-ле ынчап турзуннар харын. Шак чоокшулаан болдур ийин, санажыр бис.

Анай-Хаак ырактан-на химиренип ырлап кирип кээр.

Анай-Хаак (*кирип ора-ла*). Па, алышкылар база мында силер бе? Ачаңар келди бе? Артында-ла маевка хүнүнде, артында-ла эртенгиниң сес шакта мени келдиргеннер-дир. Кел дээн эки. Ам-на мени трактористер курузунче чорудар дээннер боор. Адаңар чүү дидир, чүнү билдирер, чүнү туйдунар?

Чинчиваа. Мен-не чүве билбедим.

Анай-Хаак. Кончуг-ла хомуданчыг-дыр.

Тараачы. Бисти база кыйгырткан. Сес шак чедерин манап тур бис.

Анай-Хаак. Көк-ле дээр бо!

Ол аразында Дүрген-оол маннап кээр.

Дүрген-оол (*кирип ора холун көдүргөш*). Салам олейкум, нөхөрлөр. Даргалар келдилер бе? Чалаан дээрге келдим.

Тараачы. Бисти база келдирткен. Шак чедерин манап тур бис.

Дүрген-оол (*каттыргылааш*). Мерси, мерси, граждане пассажиры. Мени чүге кыйгырткан чоор, чүнү канчап каан кижиди боор мен деп, кайгап-даа, харап-даа маннап ордум. Чааскаан эвес, өөрлүг, ажырбас-тыр мен че. О кэй, о кэй! Эки-дир!

Тараачы. Дүүн репетицияга чүге келбедин?

Дүрген-оол. Кел чыдырымда, орукка машина чөдүргөш, сылданы берген боор, озалдап калдым ышкажыл.

Чинчиваа. Ырлаар ырың белен ыйнаан? Азы куруг сен бе?

Дүрген-оол. Пожалуйста, мадам. Ам-даа күүседип болур мен.

Анай-Хаак. Бадыра кааптас сен бе, Дүрген.

Дүрген-оол. Битте, битте. Дыңнаксай берген болзунза.
Хөгжүмжүлөр, эгелеңер! (*Ырлап эгелээр*):

Бажыннарның арты чары
Мажалыкка үне берген,
Баштайгы-ла кежээвисти
База катап сактып келем.

Чазын садка чодураалар
Сагланайнып турда чүвс.
Шак-ла ынчан сээң караан
Чалы чүрээм шонувуткан.

Өртемчейни эргий ушкаш,
Өөрүшкүнү эккел, салгын.
Ында-бирек кызыжакка
Ынакшылым дамчыт, салгын.

Чүгле сенээ шыны-биле
Чүүден артык ынакшыдым.
Салымывыс кадып алгаш,
Чангыс черге чурттаар бис бе?

Улуг чаагай чуртталганы
Бадыладып алыыл, эжим.
Улус чоннуң өңчү селиин
Бадылгалыг хөгжүдээли.

Дүрген-оол ырлап тура, Анай-Хаакка чеде бергеш, ону куспактаар деп баар. Анай-Хаак стол долгандыр дезип мацнаптар. Тараачы биле Чинчиваа сну доза халыырлар. Дүрген-оол Анай-Хаакка дорттап чедер дээш, дарганың столунуң кырыңче үне халыыр. Ол өйде Даш-оол биле Ширижик кирип келирлер. Ында кижилер аңгадай берген, кезек ыт чок турарлар.

Ш и р и ж и к (*даргаже мөгеш дээш*). Келдирткен кижилеривис барык шупту чедип келгеннер-дир. Чангыс Долума келбээн-дир, Севил Серенович.

Д а ш - о о л (*чоогунче айыткаш*). Бээр, чоок-чоок олургулап алыңар, эштер. (*Оожум туруп келгеш*). Эң кол хереглээн киживис келбээн-дир аа?

Т а р а а ч ы. Мен мырыңай чаа чордум. Дораан чеде бээр мен дээр эр чорду.

Д а ш - о о л. Бис чугаавысты эгелеп тураалыңар. Чангыс кижилер манап турар чайывыс чок. Он бир шакта маевка эгелээр. Чон бисти манапас болгай. (*Хөрээн хозаткылаар.*) Мындыг-дыр бо, эштер. Бистиң колхозту төп черлер мактап турар чүвс-дир. Часкы тарылга талазы-биле районга шылгарап үнген улус-тур бис. Аныяктарның «Хамнаарак» бригадазын ниитизи-биле мурнакчы деп санааш, районнуң хүндүлел самбыразыңче саналдаар деп санадывыс. Тарылгага онза шылгараан механизаторувус Долуманы Кызылга болур мурнакчы механизаторлар хуралыңче чорудар деп тур бис. (*Олурганнар*

шимээргежир.) Элекке шуугап, байырлап, уралаан херек чок, эштер. (*Улусту намдадып хол көдүрер.*) Байырлап эгелээр мурнунда үзе шиитпирлеп, бажы ковайбас кылдыр хөөп алза чугула херек бар-дыр. Ол херек мурнакчы деп турар «Хамнаараавыстан», эң ылангыя бо олуруп турар эштерниң иштинден үнүп турар. (*Чугула үн-биле.*) Тодаргай чугаалаарын чөпшээреп көрүнер, эштер. Амдыы чаа-ла кудай-дээрге үндүр мактаанывыс Долума деп эш бар-дыр. Бо колхозка киргеш, он хонук безин четпеди. Бя кыска үеде эң мурнакчы механизатор болуп, колхозка байтыгай районга, бүгү республикага ат-сураа диңмиреп үнер деп тур. Ажылдаары эки эш-тир, тас эр-дир. Ынчалза-даа чурум-сагылгазы? Ам безин көрүнерден, колхоз баштаар чери келдирерге, озалдап чыдар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Долуманың чурум-сагылгазы четпес эш-тир. (*Улус шимээргежир.*)

Дүрген-оол (*тура халааш*). Тодаргайлаарга, пөхөр дарга?

Даш-оол. Тодаргайлаарга, Анай-Хаак-биле сээң ынакшылыңның аразынче кирип турар эр-дир!

Анай-Хаак (*тура халыыр*). Мере хоп-тур!

Даш-оол (*улусту оожургадып*). Чурум, чурум, эштер. Бо болза силерниң бажың-балгадыңар эвес, колхоз баштаар чериниң албан кылыр кабинеди-дир. Дүрген-оол, Анай-Хаак, силер олуруңар. Силерге кым-даа сөс бербээн, бир эвес чүве чугаалаксаар болзуңарза, холуңар көдүргеш, чөпшээредип алыңар...

Ол өйде Чычыы Чыргаловна шөлээ-чөпшээрел-даа чок, өө тынып маңнап кирип келир. Олурган улусту-даа тоовас, шуут-ла Даш-оолдун баарыңга баар.

Чычыы Чыргаловна. Мында чүнү мегелеп хуралдаалап олур силер, көрүнчүктөр? Хемчег алыр, хемчег алыр деп, бо-ла силер ыйнаан. Мынчага апкан хемчээңер кайыл?

Даш-оол (*столду шашкаш алгырар*). Бо болза албан чери-дир, колхоз баштаар чери-дир. Чонну хүндүлөп көрүңер!

Чычыы Чыргаловна. «Чонну хүндүлөп көрүңер». Эки-дир харын. (*Олурганнарны эргилдир көргөш.*) Бо көрүнчүктөрни дөгerezин билир мен. Болар канчаарыл, иелери ыш-каш, кадай-ла-дыр мен.

Даш-оол. Сен болза колхозчу кижидир сен. Колхоз баштаар черин хүндүлөп көр.

Чычыы Чыргаловна. Колхозчу мен харын. Ынчалза-даа мээң ашаам-дыр сен. Уруг-дарыың чүгө орта көрбес сен.

Даш-оол. Мен болза албан хаар черимде олур мен.

Кажан ажылга тургаш, алган кадай, ажы-төл деп, төрөл-дөргүл тыртар чорукту болдурбас мен.

Чычыы Чыргаловна. Уё, давийлээнем. Ындыг-ла төрөл-дөргүл барымдаалавас дарга болзунза, чүге уруунну тыраакриис чүвеге көгүттүрүп алган сен! (*Хая көрүнгөш. Чинчиваага халып чеде бээр.*) А сен чүге мында чымаарара берген олур сен, көрүнчүк. Сен мында чүү херектиг апарган кижин сен?

Чинчиваа. Мени база келдирткен-дир. Колхоз баштаар черинге чагыртыр кижин мен.

Чычыы Чыргаловна. Колхоз баштаар чери сенээ хамаан чүве бе? Сен болза аңаа чагыртпас, аңгы ажылдыг, бөрбек садыг эргелекчизи кижин-дир сен. Сээң даргаларың өске, сээң даргаларың районда кижин-дир сен. Бөгүн найыр-наадым болур деп тур, чон дээрге коржаа-садыңарны үглөп алган тур. Девин-не, даң бажында-ла ажылдаар, хөй акша-мөнгүн кирип алыр болгай. Билдин бе, көрүнчүк. (*Улусту эргилдир көөр.*) Амды сырбык салдыг көрүнчүктү кыйгыртпаан силер бе?

Ширжик (кылаштан келгеш). Силер улуг дыка дүвүревейн көрүнер, Чычыы Чыргаловна. Сандайга олуруңар, бичин манаңар, улустуң чугаазын дыңнаңар. Мында бис Долуманың дугайын чугаалажыр дээш чыгып келдивис. Удавас ол чедип келир, чүү дээр эвес бис, дыңнаар силер. Ажылдаары эки-даа болза, чурум-сагылгазы четпес эр-дир. Бир болза чурумун этсин, бир болза моон үнүп чорзун деп чугаалаар деп тур бис. Ам оожургаңар, олуруңар. Чычыы Чыргаловна.

Чычыы Чыргаловна (олурбушаан). Ол-ла. Моон үнүп чорзун. Мен-даа санал-оналым бээр мен. Давийлээнем улуг болгаш ажылдавайн орзумза-даа, колхозтуң ажыл-херээ дээш сагыжым аарып орар кадай боор мен. (*Олуруп алыр.*) Уё-уё, ээрбем хайнып тур. (*Улус оожургай бээр.*)

Дашоол (туруп келгеш, уламчылаар). Долума болза, эл үскен эмдик буга дег, түр када шырбайыпкаш, оозунга шырдымаланып, кончуг эр мен деп, оон улам «кыстар — тракторже!» деп хоозун чугаа үндүрүп тургаш, чамдык хат-салгың дег, сиилең эштерни бодунче элзидип ап турган кижин-дир. Ындыг кижилерге Анай-Хаакты киир санаар херек деп, девин-не чугааладым. (*Холун чаңгыыр.*) Анай-Хаак, быт чок олуруп көр. Оон сөс бээр мен. Ам мырыңай кедерээш, кайдачүде садыг эргелекчизи Чинчивааның бажын төөредип эгелээн-дир.

Чинчиваа (тура халыыр). Көк меге чугаа-дыр! Соксаңар! Күзээр болзуңарза, ажыы-биле чугаалап берейн. Долума болза силерниң соора билип турарыңар ышкаш...

Тарачы (тура халааш). Чинчиваа, бичин манап көр.

Менде мындыг санал бар, эштер. Долуманың четпестерин сойгалап илередири шын-дыр. Ынчалза-даа ооң чок черинге шуугап турган херээвис чүл? Кижиниң артынга эвес, арныга чугаалаар херек. Ол эрни мен сүрүп эккэйн. Колхоз баштаар черин хүндүлөп көрбөс, чүү ыңдыг дүжүмедил?

Ш и р и ж и к. Шын-дыр, Тараачы Севилович.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а (өнөмчип) Ынчал-ынчал, Тараа, доп-дораан сүрүп эккел, таптыг тургузуптаалыңар, көңчүг көрүнчүктү.

Д а ш - о о л (Тараачы үнө бээрге уламчылаар). Долума кээрге, мурнакчы тракторист деп арын-нүүр барымдаалавайн ажыы-биле салба шүгүмчүлөнөр. Эң ылаңгыя, Анай-Хаак биле Чинчиваа. (Телефон дагжаар, Ширижик ала тыртып бээр.) Алло, эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. Экии, дарга. Ийе, он бир шакта эгелээр бис. Мында бе? Бир механизаторувус дугайында чугула айтырыг шиитпирлеп тур бис. Бир-ле силерге чугаалаан ийик мен, дарга. Долума дээр. Чурум-сагылгазы четпес эр-дир ийин. Ооң орнунга Кызылче өске кижичо-рудар боор бис. Келзиннер харын, манаар бис. Байырлыг, дарга. (Телефонун салып кааш.) Даргалар база келир-дир. Бо айтырыгны дүрген шиитпирлээр-дир. (Улам шыңгыы.) Шынап-даа болза, бистиң колхозувус Долума ышкаш эрлерден ядаравас...

Шак ол өйде кыс кылдыр кетгинип алган Долуманы чедип алган Тараачы кирип келир. Долума баштай Тараачының артынга чаштынып туруптар. Даш-оол Долуманы көрбөйн, Тараачының мурнунга халып чеде бээр.

Д а ш - о о л (изигленип). Эккелген дүжүмедиң кайыл?!

Т а р а а ч ы (Долуманы мурнунче үндүрүпкеш). Бо-дур... Мээң душтуум... Долума Дондуповна дээр!

Даш-оолдун үнү чидип, көжээленип, дедирлени бээр. Улус шупту кайгай бээр. Долума улустуң мурнунче эртип кээр. Даш-оол ону кайгап сүрө кылаштаптар. Улус база шууштур ону эдериптер.

Д а ш - о о л (келдирлеп). Кандыг-чүү-даа болза, мээң тыпкан тракторизим ышкажыл... Кыстарга кайын-на шуут удурланы бээр ийик мен... Камнап турганым ол ышкажыл.

Долума эдерттир кылаштаан улустан дескеш, столду дескинип кээр. Улус шууштур сүрбүшаан келгеш, Долумага денге мөгөйгөш, хары угда мөңдилээр: «Экии, хуулгаазын кыс!»

Көжөгө хаар. Төнөр.

Алдын-оол ДАРЖАА

ИИИ ОРАН ТӨЛДЕРИ

1

Аалдың хоюн кажаалааштын,
Анай-хенче үзүп каанда,
Кыштаг черде имир дүшкен
Кышкы кежээ уттундурбас.

Ыт-даа ээрбес, ыр-даа үнмес
Ыржым-шыпшың тургулаарын
Сарбаа биле энир чаа-ла
Сактып хөөрөп олурдувус.

Көржең одаан ожуктарда
Мизиргей от көгереңнээр,
Көзүр дүлген пашта быдаа
Мидиредир хайныгылаар.

Кырган-ачам тоол ыдып,
Кышкы дүннү кыскаладыр,
Эреге дег, дискен домаа
Элдеп солун дыңналгылаар.

Өндүр улуг маадырлар
Өг дег бедик сиген сүзер,
Бичии чаштың сеткилинге
Бир-ле хуулгаан, хөөрөм чүве.

Чеди хар-даа четкелекте
Дыңнаваан-даа чүвевис чок,

Черниц, дээрний шаштынчаан-даа
Дыка билир апарган бис.

— Изиг оран, соок оран
Ийн чүкте турар чоор — деп,
Ынчан Сарбаа, көргөн-даа дег,
Ылаптыг-ла хөөрээр чувейн.

Кырган-ачам шагаа уткуй
Кожа аалга четкеш келгеш,
Кырлаң куду сыыладыр
Хоорун челзип орган ийик.

Хола айлыг чүгөн, суглук
Коңгулуур дег шыгырткайнып,
Доң хар шыыры, чоога сайы
Тогдурадыр дагжап чытчык...

2

Автобуска бөгүн бистер
Олут ээлеп, ойталапкаш,
Аландылаан орук-биле
Опаңнадыр халдып ор бис

Кожагарның артыы бели
Артчыгаштан харап кээрге,
Кобальтылыг Хову-Аксы
Адышта дег көстүп келир.

Кедээр көөрге — кадыр каъттар,
Хек-даваннар шымырарган,
Көрүнчүк дег чайнап чыдар
Хөөлбектер — ишкээр алзы.

Часкы агаар тыныжынга,
Чайнаан хүннүн чассыдынга
Улуг тудуг, улуг үүле
Улам шуудап турбадые.

Комбинаттың булуң санай
Шалыпчылар эңме-тик чок,
Корреспондент Сарбаа суглар
Сагыш хандыр хөөрештивис.

Амытан чон аразында
Аккыр диштиг чазадак эр,
Эрес чаңныг шилгедек кыс
Эптин-биле ылгалып тур.

Ийи бажын үстүргештин,
Изиг-изиг сымыражыр,
Каттырышкаш, удур көржүр
Кандыг кончуг төлдер ыйнаан!

Чассыг домак чандыр этпес
Сарбаа дораан кыска четти:
— Кайыын келдин, дуңмакым? — дээш,
Кайгап тура, хүлүмзүрдү.

Чалы дуңмай салааларын
Чажын орта эжиндиргеш,
Кыдырыктыг карактарын
Кыланнадыр чымчак көрдү:

— Ташкентиден үнгенден бээр
Айва чечээн көрбестедим.
Тайга черге чурттаандан бээр
Аалым дег танып алдым.

Солунчунуң чаңы боор бе,
Элдептиг-ле болур-дур ам:
Соодун ара каавыткаш,
Эрже Сарбаа көрнү берди.

— Соок хаттыг тундранын —
Соңгу чүктүң оглу мен — деп,
Чолдавыргай амды дуңмай
Чоргаар сөглээш, өрү көрдү.

Ээремчик дузаа ышкаш
Араан-шараан арматура
Ак-көк дээрниц делгеминде
Эштип чоруур чүве боор бе?

Сарбаадыва көөрүмге,
Ийи быктын даяныпкан,
Шаңнал алган шалыпчы дег,
Идээргексеп чугаалай-дыр:

— Изиг оран, соок оран
Ийи чүкте чорбадыве.

Чассыг сеткил, эриг сеткил
Чангыс чүве болбадыве.

3

Тос-тос соогу киткеп кээрге,
Догландыр куу шан, бус турар,
Дыттар будуу шыдашпайн
Дызырткайнып сынгылай бээр.

Шала дүъште хүннүң караа
Шаңны, бусту оя чиптер,
Соңгу чүктүң херели дег,
Солаңгылай чырып турар.

Цеуль биле Зухра ийи
Селгүүселеп ойнап чорда
Ховулдарлыг чинге хаактар
Хову кежир кылайтырлар.

— Бинаамны — дээш, Цеулькут
Эжин чыыра куспактап кээр,
Эзин-биле доюлган дег,
Ырның хөөнү киискип үнер.

Зухраhonнуң сеткилинге
Эрээн бодал дойлуп үнер,
Эжи оолдуң хөөрөп берген
Чурумалы дирлип келир.

Мөңге дүңнүң имиртини
Мөндүңнедир хөлегелээн
Кыдыг-дээр чок тундрада
Кырлаң харлар чалгыглар-ла!

Каъттаңгылыг аңчыларның
Карааның уун часпаан ышкаш,
Ак-көк дилги, песец суглар
Аай-дедир маңнажып кээр.

Өртемчейниң соңгу тейи
Ак хар, ак дош көзүлзежок,
Өлүк, балык байлак чыгган
Анмаар ышкаш сагындырар...

Чү-даа оран шинчилерин
Чүзүн-бүрүн көргүскү дег,
Тыва черниц бойдузунда
Дыка солун демдектер бар.

Чечен кара Зухрахон
Челээш болуп боду чайнаар,
Ховулдарлыг чиңге хаактар
Хову кежир кылайтырлар.

Сонгу чүктүн херели дег,
Солаңгылап чырып чоруй,
Чайынныг хүн караан баскаш,
Шаңга, буска шымнып кирер.

Мөңгө дүннүн имиртиңи
Мөндүңейнип турган ышкаш,
Цеулькуттун сеткилинге
Чери-чурту таныттынар.

4

Ала частан бээр эткен
Хектиң боску дунуп чорда,
Кедек шаттың чиргилчини
Аржыыл чайып хөлбеңнээн дег.

Хендергеге эштип алган
Зухра биле Цеуль ийи
Хемниц эрии элезинге
Сула херлип дадыгарлар.

Долгандыр көк, бүрү, чечек,
Торгу чадып кагган ышкаш,
Хөвөң үнер солун үнүш
Хөлбеңейнип турган-даа дег.

Оргулаашта хелескелер
Кыйбыңнадыр соястаарлар.
Оътка кирген элик оглу
Кыйыг черге девээлей бээр.

— Ынаамны — дээш, Зухрахон
Оолдуң чаагын ошкаптарга,
Оюнзак хат эзиннээн дег,
Ырның хөөнү киискип үнер.

Цеулькуттун сеткилинге
Чечен бодал дойлуп келир:
Изиг оран шириин тепсеп,
Илдик чокка базып оран.

Ээрем дег үнүш-дүжүт
Эрээн-шокар чалгып чыдар
Фергананың шынаазынга
Менди сунуп чораан-даа дег.

Челээш, херел адаан орта,
Чечек-сиген олбуун орта
Амыр чыргаар эвин тыппайн,
Аймай берген турган-даа дег.

Соок оран айбычызын —
Солун эрни магадаан дег,
Айва, гранат, хөвөң чечээ
Айдыс өргүп чытталгылаар.

Сугдан каккан сериин салгын
Чымчаннадыр сыйбагылаар,
Сулагай тал бүрүлери
Сымыранып ырагылаар...

Таңды сынның бойдус байлаа
Таан кончуг элбек болгаш,
Зухраhonнуң чугаалаанын
Чуруй бодап деннепкен боор.

Ийи чалыы кускапашкаш,
Изиңнедир ошкакжырга,
Эгенчек хек бажын чайгаш,
Эгел өскээр көрнү бээрийн.

Кижилерниң ынакшылын,
Адырылбас салым-чолун
Гитараның киткээн үнү
Аян тудуп алдаржыдар.

Эргим эштиң чугаазынга
Эргеленип эстип оран
Зухраhonнуң сеткилинге
Чурту-чери сагындырар.

Ажыл-ишти дооскаштың,
 Чанар эвин чугаалажып,
 Аалчылар бажыңынга
 Сарбаа-биле кады ор бис.

Кызыл-кызыл хаяларлыг
 Кожаярлар аразында
 Кырган-ачам эрги кыштаан
 Кончуг таптыг сактып кээр бис.

Соок оран дошкун хадын,
 Изиг оран чимис, кадын
 Сооттажып чорбаанывыс
 Ийилээн-не коптаржыр бис.

«Эрткен-барган чүве бодааш,
 Эргеленчип чаңнап оар
 Кончууңарны!» диген ышкаш,
 Коргунчуг дааш дынналы-дыр.

Удуп чыткан Таңды сынын
 Читкелепкен оттурган дег,
 Улуг тудуг, улуг үүле
 Шимээн-дааштыг чогул туру.

Тоолдааным ораннарның
 Салым каткан ийи төлү
 Шалыпчылар аразында
 Топтуг чоргаар чоруп турлар.

Эрестерниц чуруктарын
 Солуннарга үндүрүп каар,
 Чогудушкан үүлези
 Эгиир шагда бедип турар.

ЭМНЕЛГЕ ӨРЭЭЛИНГЕ

(Чечен чугаа)

I

Канчыыр-оол миннип келген. Шимчеттинер ужур-даа чок: так шарааш, херип каан-даа ышкаш. Караан арай боорда чыртып ажыдарга, мурнунда бүгү-ле чүве каштагар ак, чылчырыктадып келир. Ында чаңгыс-ла карарар чер бар. Кичээнгейин мөөңнөп, магадылап көргөш, дээвиирден куду бадырган сайгылгаан дөзү дээрзин дөңгүп билип каан. Чер дүвүндө улус чугаалажып турар хевирлиг, ынчалза-даа оларның чаңгыс-даа сөзү аңаа таптыг дыңналбаан болгаш харын үннер улам-на ырап чоруй баргылаан. База катап чындырап калганын боду билбейн барган. Чеже удаа мынчаар шала-була миннип, оон удатпайн-дүдетпейн-даа катап-ла даамчырап калгылаанын ол санаваан, санаар, бодаар харык-шинээ-даа чок болган.

Оон бир-ле муңгаранчыг кагап-суксап, ханы кадар чыгыы оттуп келгеш, караан-даа ашпайн, шириленчек эрнин эрбениг, кургаг дылы-биле бүдүү чылгагылаан. Ол-ла дораан эрнинге ийи-үш соок дамдылар дүшкүлээн.

Канчыыр-оол сыгыраартыр көрүп кээрге, олче ийи улуг кара карак үзе кайгап орган. Олар улай-улай чивеннегилээн соонда, мырыңай чоокшулап келгилээн. Сактырга, карактар амырап, каттыржып, оон бир-ле черден үн дыңналган ышкаш болган.

Канчыыр-оол дылы-биле эрнин база катап өйдүктүргүлээн. Соок суг болза, доскаар-даа иштин чайлыг пактаптар чыгыы хире. Ынчалза-даа аңаа суксунну өйлөп берип турарын-даа, ам катап хамык чүвени уштуп, чындыравас хире апарганын-

даа билип чыткан. Эът-кештин тыртышкак, аарышкылы кончуг, буттуң салаазын безин кыймыш кылырга, бүгү мага-ботту дургаар чым сырт кынныр.

Кайыын сөктүп келгеннери ол ийик, ооң чанынга хөй-ле кижилер шаараңайны берген. Шүптүзу-ла хүлүмзүржүп, Канчыыр-оолду хей-аът киирген-даа ышкаш, магадаан-даа ышкаш, баштарын согаңнаткылаар болган. Олар дөгерези ак чептир, оода бөрттери безин ак-ак боорга, Канчыыр-оол кайда чыдарын билип каан.

Қараан шийипкеш, чүү болганын, боду канчап мында келгенин коптарып бодангаш, төнчүзүнге кээп будалып калган.

...Сентябрьның эгезинде бирги курстун сургуулдарын тараа ажаап алыышкынынга дузалаштырары-биле колхоз-совхозтарже аъткаргылапкан. Канчыыр-оол өөрү-биле «Кызыл сылдыс» колхозтуң Ооругда шөлдеринге барган. Оларга амдыызында картошка казар даалга бергеш, дөрткү бригаданың хову турлаанга чедире берген.

Бригадир хенертен ындыг хөй кижии келирин билбээни ол ийикпе, азы каксы дыңназа-даа, херекке албааны ол ийикпе, картошка казарының бөдүүн чепсээ болур хүүректер болгаш демир-хууңнар белеткеп кагбаан апарган.

Бригадир-биле элээн изиг чугаалашканының түңнелинде, мынчап олар болза, ажил-херек чылбас-тыр дээрзи билдине берген. Ынчангаш колхозтуң төп складындан хер-херекселдеп эскээрин Канчыыр-оолга даасканнар.

Бригадирниң мотоциклинге ушкажыпкаш, колхоз суурунун эң артыкы онгул-чингил кудумчузу-биле опаңадыр тутсуп органнар. Ийи чартыктан ызыртыр сүрген ыттар хончудан алсоора алгылап турда, мотоцикл үзүк-соксаал чок мөөп чорда, девиденчиг-ле болган. Ынчалза-даа солагай талазында бир бажыңның соңгазындан болгаш сарапчазының адаандан ыш бургуткайнып турганын Канчыыр-оол баштай эскерип каан. Улуг улустар ыңай-бээр ажилдап, өөреникчилер школаже өөренип чоруй барган, ынчангаш суурда аргаан-иргээн кижилер көзүлбес болган.

Мотоциклдиг улус өрттенген бажың чанынга хап кээрге, чалбыыштың чылбаңнаа кара-сарыг дылдары манза сарапчаның дыдыктарындан сүрүңейнип, дааш-шимээни кежээлеп турган. Кайы оранчоктан артында чалынныг болгаш сүрээденчиг.

Канчыыр-оол дораан-на херимни арта халааш, илчирбеде казыра дег калдар ытты токпак-биле ыңай сындыр сывырыпкаш, эжикке маңнай бээрге, улуг кара шооча халаңнадып каан болган. Соңгага баар дээш, бир хажыызынче дап берип чыда, кудумчуда херээжен кижиниң кыпсынчыг алгы-

зын дыннап каан. Солагай буду-биле эргинден тепкеш, ийи холдап тудадан шелерге, эжик чиигеш дээн.

Ажыг, хоюг кара ыш аттыккан уг-биле Канчыыр-оолду албыктыр шаапкан. Ынчалзажок ол күдүк база чыдыпкаш, бажыңче союп кирипкен. Дээвиирде от сыдырткайнып, хөмүр-ленчек изиг чаштанчылар чаап, ыш дүргектелип турган.

Бир эжикти ажыда тыртыптарга, мырынай эргин үдүнде бичии кижии ооң бодунче баштандыр доңгайып алган чыткан. Даштын маңнап орган аваның: «Уругларым!»— дээн үнү сагышка кирип, мында чаңгыс эвес, оон хөй кижии бар деп бода-вышаан, дуй-дунма ыш аразы-биле союп тургаш, өрээлди долгандыр дилээн. Демир орун адаан суйбаарга, холга бичии буттар туттунуп келген. Чаш уругну колдуктапкаш, дораан-на дедирленипкен. Кирип келген эжиин болгаш демги шала кырында бичии кижини алдак-онак тып алган. Оон ыңай тынар арга чок апаргаш, уругларны чаңгыс колдуунга катай кызыпкаш, ыш өттүр саргарып чырып турар эжикче күдүе аарак маңнаплаткан. Чушкуузуңче оттуг кезек-биле улдапкан ыш-каш болган соонда, Канчыыр-оолдуң тыныжы боглуп, кара караңгылаш дээн болгаш оон ыңай чүү болганын билбейн барган. Ам бөгүн харын эмнелге өрээлинде келгенин чаа биллип, боданып чыдары бо-дур.

II

Оларның өрээлинге халаттыг уругнуң кажан, канчаар кирип келгенин Канчыыр-оол эскербейн барган. Канчангаш-ла көөр дээрге, таныыры улуг кара карактар база катап олче кезе кайгап алган турган. Канчыыр-оол бодунга бүзүрөвейн караан шийипкен. Ам-даа билинмейн, дембээреп чыдарым бо чоор бе деп боданган. Ынчалза-даа холдарының, оорга, мойнунуң ажып, саргыыры билдирип, угаанының орталанып келгенин бодааш, дүжөвейн-даа, дембээрөвейн-даа чыдарыңга бүзүрөп алган. Караан чоорту ажыдыптагга, ооң мурнунда шынап-ла харын Чысыңмаа. Ол хүлүмзүрүэш, мендилешкениниң демдээ кылдыр бажын согаш кылган.

Оон Канчыыр-оолдуң чанында тумбочка кырыңга солунда ораап каан чүвелер салгаш, чазып эгелээн. Янзы-бүрү өң-чүзүннүүн шилип чыгган боодал чечектерни сөглөңнедир силгипкеш, чыткан кижиниң арныңга чоокшуладып келген. Бышкан сигензиг, эмзиг чыт думчукка кагарга, Канчыыр-оол харамдыгып хандыр тыңгылапкан. Ооң сагыжыңга училище хериминиң иштинде олурткан айыраң шокар чечектер, оларны ара-лай ушкан дүктүг-арылар олчаан чуруттунуп келген. Даштын күстүң чылыг хүнү, ыяштарның шала саргарып бар чыдар бүрүлериниң аяр шылыраажы, ойнап-хөглээн аныяктарның

каткы-шимээни чаягаар-ла сагындырып кээрге, Канчыыр-оол-дун эът-кежиниң аарышкылыы намдап, ковайып туруптар чыгы апарган.

Чысыңмаа азыгда крандан стаканга суг куткаш, чечектерни орта олурткаш, тумбочканы орунче улам чыгай иткеш, аңаа тургузуп каан. Ажык соңгадан хадымарлаан салгын чечектерниң чаагай чыдын өрээл иштин долдур тарадып турган.

Канчыыр-оол хүлүмзүрээш, чүгле:

— Четтирдим! — деп сымырангаш, оон ыңай чугаалаар чүве тыппайн, амыраанын илередир кара чаңгыс аргазын ажыглап, караан аяр шийип каан. Өске аргалыг болза, биргээр чугаалаарга, мындаагызы ышкаш кадык-шыырак хевээр турган болза, ол дуп-тура халааш, Чысыңмааның аккыр чинге салааларын ийи холдап тудар ийик! Камны-биле куспактааштын, өрээл иштин долгандыр бөөлдеп-даа болгай-ла! Эх, човалаңга туттуруп деп чүве бо-дур ийин: чүгле ийи караан борбаннадыр. Ол карактар оода анаа болза, база чүү дзэй эртик.

Чысыңмаа саазын хаптан яблоко ужулгаш, сунуп кел чыда, белиңнээн дег дедир тырта каапкан. Дораан-на чаактарындан эгелээш, кулактарыңга чедир кызып, бертсинип калган. Канчыыр-оол база ийи холунуң чүве туда албазын уттупкаш, дап бээр сагыштыг чытканын бодааш, иштинде човап, ыяды берген. Салааларының баштарындан саргып, чымырааш, мырыңай чүрээнге чедип турар ышкаш болган. «Холдарым-на экирий берзе, чүү-даа канчаар» деп боданмышаан, чүге-ле ийик, шаанда кырган-ачазының: «Буду чок кижичыда семираир, холу чок кижичы дора өлүр» деп чугаалап органын сактып келген.

Ол аразында Чысыңмаа ыңай-бээр көрдүнүп, бичии бодангаш, дашкаар үне халаан. Сестрадан ачылап алган-на боор оң, хензигие бижекчигеш эккелген. Оозу-биле яблокозун диле кескилеп, картын чоңгулааш, Канчыыр-оолдун аксынче каап бээрге, кыйтыладыр дайнагылааш, амданнанып ажыргылапкан.

Чонаада-ла чемге хөөн чок Канчыыр-оол улуг-ла яблокону удаткан-дүдеткен чок арылдырыпкан. Харын хөөремик кижилерниң ыры-даа сагышка кире хонган:

Кызыр бениң кыдазындан
Кыйтыладыр дайнап орза...

Ооң сеткилин чазамыктап, сонуургадыр-ла дээн боор он. Чысыңмаа оожум чугаалап орган. Суурга болган өрттүн, Канчыыр-оолду эмнелгеже аппараттарының дугайы ол-ла кежээ «Кызыл сылдыс» колхозтун дөрткү бригаданының хову тур-

лаанга дыңналы берген чүве-дир. Чысыңмаа удуртукчу башкызындан шөлээ дилеп алгаш, чорумал машина-биле дүне када Кызылга чедип келген. Даартазында бо кезип эмнээр салбырга келгеш, Канчыыр-оолдуң кайда, кандыг чыдарын билип алган. Эмнелгеде кижиниң чанынга кээп турарын Чысыңмаага кол эмчи чөпшээрээн, а өске ажылдакчылар харын эш тыртып, доктаамал халатты безин берип каан. Училище директору база Чысыңмааны чөпсүнүп, кандыг-бир дуза херек апарза, дүне, хүндүс дивейн, дыннадырын дилээш, кабинетинде болгаш бажыңында телефоннарының дугаарын бижип берген. «Ам чүвениң бергези эрткен. Училище библиотеказындан өөредилге номнарын бижидип, чаа солуннарны эккеп турар мен. Кады кичээлдеп турзувусса, сен дөмей-лэ өөредилгеден дудакас сен» деп, Чысыңмаа чугаазын дооскан.

Оон бир-бир борбак яблоколарны Канчыыр-оолдуң кожоларыңга үлегилээш, халадын эде тырткылааш, Канчыыр-оолче хүлүмзүрээш, эжикче арай хөөн чок кылаштапкан. Үне бергеш, база катап хая көрнүп, бажын согаш кылган.

Чысыңмаа ам кажан келирин чугаалаваан. Ынчалза-даа ооң даарта ыяап келиринге Канчыыр-оол хензиг-даа чигзинмээн. Чысыңмааның олче көргөн карактары, хүлүмзүрөөн арны кандыг-даа даңгырактыг сөстен артык тодаргай сөглөп турганын Канчыыр-оол эскерген-не болгай. Оон Чысыңмааны, ооң-биле танышканының төөгүзүн сактып эгелээн.

...Июльдуң төнчүзүндө башкы училищезинге киреринин шылгалдазын дужаар дээш, Канчыыр-оол Кызылга чедип келген. Акызы Арган-оол: «Он ажыг чыл өөренип, өзүп алдын. Чеже-даа сургуулдаарыңга, сенден чел, кудурук, чес мыйыс үнер бе? Кара бижиктиг мен канчап амыдырап чоруур-дур мен. Иевис кыраан-дыр. Ону азыраш, каракташ. Чангыс менээ чарбыктыг эвес» дээш ынатпайн турбуже, Канчыыр-оол авазы-биле сүмелешкеш, хапкан. «Колхозум, хоор чонум чок эвес. Мен кайын ажыраар мен. Ам-даа шору ышкажым чүл. Аныяк кижиге эртем-сургуулдан кедилиг чүү боор» деп, авазы деткип, Канчыыр-оолдуң божаңайны берген бодалын быжыглапкан.

Санга хыналда ажыл бижиир дээш, училищенин улуг залын долдур олурупканнар. Мурнунда столда дужааштыр орган хүрең платьелиг уруг Канчыыр-оолче хая көрнүп келгеш, шагдан бээр таныжар-даа ышкаш, дидими-биле:

— Бөлгүмнежир бис бе?— дээш, каттыра каапкан:

Дем чаа-ла даштыгаа хол бөмбүү ойнаан улус аразыңга эрестии кончуг маңнап, аваангыр, кашпагайы-биле онзаланып турган уруг ол болган. Өөрүнүң ону Чысыңмаа деп кыйгырып турганын Канчыыр-оол сакты хонуп келген. А чамдык сургуулдар бот-боттарыңга дузалажыр, деткижер сорулга-биле шыл-

галдаларга бөлүү-биле белеткенип, оозун «бөлгүм» кылдыр адап турганын Канчыыр-оол билир. Бо удаада, эн-не шиит-пирлиг шылгалданы дужаары-биле стол артынга олурупканда, бөлгүмнешкениниң ажык-дузазын билбейн орза-даа, эрес-омак кыстың ыяап-ла аңаа санал кылганынга бүдүү чоргаараан Канчыыр-оол:

— Билдиришишкин бижиир мен бе — деп сөс эреп айтырган.

— Амдызында биживезиңерзе-даа ажырбас-ла — дээш, Чысыңмаа чанында эжинче караан базып каан.

Канчыыр-оол оларның оозун эскербээчеднеп:

— Бир тээ эвилелге кирер чүве төлээде, быжырымчалыы эки ыйнаан. Кымның адынга бижиир мен — дээш, кыдыраажындан бир калбак саазынны үзе тырткаш, мурнунга эптей салып алган.

— Дораан-на доңнай баглаптар ышкажыл — дээш. Чысыңмаа база каттырыпкан.

— Ынчалза идегелдиг болгай аан... — деп бар чыда, Канчыыр-оол хенертен шак дүшкен.

Шылгалда хүлээп алыр башкылар залга кирип келгилээн. Шиңейничип, үрүнейнип турган улус ыржым апарган. Канчыыр-оол, Чысыңмаа сугларның одуруу ийиги вариантының онаалгаларын бодаар ужурлуг болган. Залда чүгле ашкан саазыннарның шылыраажы, бижээн демир-үжүктөрнүн даштыг кыйыраары, ында-мында кижилерниң улуг тынганы дынналыр.

Канчыыр-оол дооскаш, арыг саазынга дүжүрүп бижиириниң мурнунда база катап бажындан куду хынап эгелээн. Чысыңмаа карак чивеш аразында хая көрүңгеш, эктин ажыр сереңги бажы дег борбак саазын октай каапкан.

Канчыыр-оол так дүрүп каан саазынны камныг часкаш, ында бизирертир бижээн саннарны чүгүртү көргөш, ужурун угаапкан: бодалганың болгаш чижектерниң харыылары ол болган.

Столунга баартакталы аарак бурунгаар үзейгеш, чүгле Чысыңмаага дыңналдыр сымыранган:

— Шын-дыр. Мээңи база ындыг.

Канчыыр-оол оон катап хынавайн-даа, ажылын бүзүрелди-биле дүжүрүп бижээш, башкыларга дужаап берген.

Ону баштай үңгөш, даштын аай-дедир базып турган Чысыңмаага маңнай берген. Канчаар-канчаар бодаанын ылавылап айтыржып кээрге, кайызының-даа кара олчаан — мындыг болган.

— Бөлгүмүвүс багай эвес эгеледи аа — деп, Канчыыр-оол сеткили ханып чугаалаан.

— Ийе. Моон соңгаар та канчаар чүве — дээн Чысыңмааның үнүнде демгизи ышкаш хөглүг аян чок болган. Дараа-

зында келир шылгалдалар дугайында бодалче бүрүнү-биле дүннү бергени-ле ол боор оң.

Канчыыр-оол ону чазамыктаан ышкаш:

— Бөлгүмүвүс-ле быжыг турза, артканнары-даа чайлыг оң — деп серте чок чугаалаан.

Шынап-ла, ол хүнден эгелээш, олар даады кады кичээлдеп, удур-дедир дузалажып тургаш, шылгалдаларны доозазын дужаап, училищеге кирип алганнар.

Аныяк кижилерниң бөлгүмү чүгле ооң-биле өйлөшпейн, харын оларны улам чоокшулаштырып, каракка көзүлбес сантүң чок быжыг удазыннар-биле доңнаштырыпкан дээрзин каксы сөглеп каалы.

III

Эът-кештин хире-хире ажыбырын чүү дээр ону. Суугуда кызыл көс аразынга андаштанып чораан эвес, ооң кандызын кижини кайын билер — моортан дээр-даа турган чадавас деп сагындырып келгилээр болган.

Дүш эрте берген. Чанында улус ыттажырга, Канчыыр-оол караан көрүпкен.

— Оттуп келдиң бе. оол? — дээн кончуг-ла таныры үн дыңналган.

Оон акызы Арган-оолдун чиктии идегет хүлүмзүрүглүг, шириин арны кыйындан харап келген. Канчыыр-оол амырап, чүнү-даа харыылабайн, карактарын чивецнеткилээн.

— Кандыг-дыр сен? Аарыыр-дыр бе? — деп, акызы улам чоокшулап айтырган.

— «Көстүп чыткан кижиден ону чоп айтырар ирги» деп бодавышаан, Канчыыр-оол:

— Ам чүгээр-ле-дир — деп аяр харыылаан.

— Бодавыже, ооң ажыбыры, саргыбыры ана өзек өдүп турар чүве-ле ыйнаан, ыңар — деп кожазында кижини кидирээш үн-биле чугаалаан. Канчыыр-оол ол кожазын көөр хамаан чок, үнүн безин ам чаа дыннаан. База орнундан шимчевес ашак-ла-дыр ийин деп иштинде бодап кагган.

Дунмазының харызынга Арган-оол өөрүп, айыылдың бергези эрткен дээш, менээргенири ол ийикпе, азы мынча оранчок черге ону шүүдедип, бээр келдирген оолду кортпактап, сургаары ол ийикпе, анчыгзынган шинчилиг чугаалаан:

— Бодал чок боорга, ыңдыг-ла болгай. Отче, сугже-даа шурап чоруур.

Кезек када өрээл ишти ыржым-на апарган.

— Боданыр дээш канчаар. Халапка таварышканда — деп, демги-ле кидирээш үн удурланган.

— Кайда, чүде кым болганын Канчыыр-оол халапка тава-

рыштырыпкан эвес, отка, пашка дүжүп, бачыыргаан, маадыржаан херээ чүл, мооң — деп, Арган-оол алдырар хире эвес ажынып чугаалаан.

Кидирээш үннүг кижиге хөрөөн ажыда каккыргаш, орнун шыгыратпышаан шимээн чок барган.

Канчыыр-оол ыятканындан деридип калган. «Акым ындыг өрткө таварышса, канчаар ирги? Чүнү кылырыл, кымның бажыңыл деп деңзилеп орар ирги бе? А минута бүрүзү-ле өртектиг-ле болгай. Боданзын дээш, өрт манаар эвес. Мен шынында минутаның өртектиин-даа, амы-тынга айыылды-даа сагынмаан мен. Бичий уругларны оттан уштур деп, башка кирген бодал-ла бо» кылдыр сактып, акызының арнынче кайгап чыткан.

— Экиригээш, чедип алган чүвөң бо-дур. Идик-хепте-даа чок, өөрөдилгеде-даа чок. Өртең кижиге дек экириир эвес, та кажан үнер сен. Отка хөлчок чирткен кижиге диведиве сени. Дудуу-четпес амытан боорун ол-дур ийин. Кырган иенге дуза кадардан дужамык боорун ол ыйнаан — деп, Арган-оол хүлүредир хыйланып-ла орган.

Аалынга Арган-оолдуң ялымыр чок чүвөгө-ле шаанга чедир чаңчаттынар чадын билер болза-даа, Канчыыр-оол кулактарын дуй тудар арга чогуңга мугуртап, барып-барып кады төрөөн акызындан ындыг сөстөр дыңнап чыдарыңга аажок-ла хомуудаан.

Сеткилин хандыр кичигиреп-кичигиреп, Арган-оол чугаазын дооскан:

— Эмчи холунда кижиге ам ужурлуг-ла ыйнаан. Бистиң ынча дыка аргыжып турар харыывыс кайда боор. Сеңээ идик-хеп база садар-дыр... Аваң барып көөр мен дээш, тепкиленип орар кижиге болгай. Анаа-дыр деп сөглөп четкей мен аан. Байырлыг! — дээш, өскээр-даа көрбейн үнүпкен.

— Адырам. Өрт өжүрүшкөш, каражадаан кижиниң когаралын төлөп бээр чүвө дээн ийин, ыңар — деп, кидирээш үннүг кожазы чугаалаан.

Эжикти мырыңай ажыдып алган Арган-оол катап эргилип келгеш:

— Үндыг чүвө-дир аа. Каяа барза чогуур чүвези ирги? — деп, идегээн аянынгы ылавылап айтырган.

— Оозун орта билбес мен. Улустан айтырып чорааш, өрт черинге барып көрүңерем ала, ыңар.

— Ужурлуг-ла чүвө-дир. Канчап билер, бээр, бербес-даа чүвө болза, барып көөр-дүр харын — дээш, Арган-оол далаш-биле чорупкан.

Акызын дүрген-не үнзүн дээш, четтикпейн чыткан Канчыыр-оол хостуг тынган. «Үндыг ыянчыг, чованчыг сөстөр

сөглээри-биле мынча ырак черден чүге-ле кел чытчык ирги? Ооң орнунга авам кээри кайыл?» деп, ол чөгенип боданган.

Арган-оолдуң борта ынчаар ёражок көстүрүүн Канчыыр-оол дүжөвөөн-даа. Ооң сагыжында акызы харын мурнакчы кижилерниң санынга-даа кирип болур хире турган. «Чаа орук» колхозка учётчик, бригадир, ревизия комиссиязының даргазы дээш кандыг ажылга турбады дээр. Бо чылын артында эш шүүгүзүнүң даргазы дижик. Кандыг-бир чүвө үүлгеткен кижилерниң херээн көөрдө, чылдагаанын коптарары чөп болбайн аан. А көсү чылдагаан чокка, чүгле чүректің кыйгызы-биле кылдына бээр чүүлдер база турар ышкажыл.

Акызы келгеш, анчыг, хоранныг сөстөрүн тө каапкаш, чоруткан соонда, хомудап, чөгөнгенинден Канчыыр-оолдуң балыг черлери улам саргып чыдар ышкаш болган.

IV

Эмнелгеде улус-биле ол хүн ужуражылга шагы төнмээн-не чоор оң. Сестра база бир херээжен кижидерттип эккелгеш. Канчыыр-оолче айыткаш:

— Бо-дур. Дыка саадавас силер аа — деп дилээш, үнө берген.

Ак шырайлыг, сыгырзымаар карактыг, кырлаң думчуктуг, дөртөн хар үези херээжен кижиде Канчыыр-оолче үзе кайгап, дыка үр ыт чок орган. Ооң бодун туттунар дээш кызып ора-ры илдең: кылын эриннерин так шыпкан, билдирер-билдирбес дырышкактарлыг хаваандан болгаш думчуунуң бажындан дерлер бызырарган, бажының кара дүктөрүн суйбаар дээш. холун көдүрүп кээрге, салаалары сириңейнип орган. Ынчаар шыдажып ора, хенертен карааның чаштары бүлдеңейнип, иш-кирни каапкаш, хая көрнүп, бүдүү чодуп алган.

Оон шуудунга кире-ле берген боор оң, тудуп чораан ак хавын шиитпирлии-биле тумбочка кырынга салгаш, чугаалаан:

— Сеңээ ужуражыр дээш келдим, дунмам. «Кызыл сылдыс» колхозта мындаа бажыңы өрттенген хайлыг кадай мен болбас ийик мен бе... Адымны Чанчыкпаа дээр-ле болгай.

Канчыыр-оолдуң сагыжынга ыш-буска хөмө алысқан бажың, «Уругларымны! Уругларымны!» деп кускуннап маңнап орган херээжен кижиде олчаан көстүп келген.

— Сээң оода адыңны дыңнаан эвес мен. Бодуңну көргөн эвес мен. Даштын бир уруг харын таныр кижиде болган, кончуг ылавылап айтып берди ийин. Кады өөренип турар бис диди... Мен бичии эът дүлүп каан мен, чиир сен көрөм, дунмам. Уругларның адазы бо чагаа бижип берген чүвө, ынчаш номчуур сен ыйнаан...

Херээжен кижиниң бөдүүнү, чазык чугаакыры Канчыыр-оолду чаягаар-ла сергедип, бүзүредипкен.

— Сээң мындыг чыдарыңны көргөш, сагыжым караңгылап, ыглаксаам келди, дунмам. Қончуг амытан-дыр мен ийин. Даштын уруг сени мындаагызыңга көөрдө, анаа болган кижидээр-дир. Кайын удаар деп, экирий бергөш, ырак эвес, аалы-выска чеде бергей сен аан. Демги тынын алган дунмаларың-биле таныжып алыр силер харын.

Чанчыкпааның чалалгазыңга өөрээнин илереткөш, Канчыыр-оол өрттүң канчап үнгенин, бичии уруглар кандыг болганын айтырган.

— Уругларым көңгүс каң кадык, шыймак-даа чок болган болбас ийикпе, дунмам — дээш, Чанчыкпаа сандайга эптештир олурбушаан, чугаалап эгелээн.

Бажының кырыңга чаглаан ышкынып, эт-севинден кога-раан ол херээженниң ам-даа арай үндүрүк-кириик чугаазыңдан ооң өг-бүлезинге таварышкан халаптың дугайын Канчыыр-оол элээн тода билип алган.

Чанчыкпаа ийи болгаш дөрт харлыг уругларын бажыныңга шоочалап кааш, хлеб садып чоруй барган. Өөнүң ээзи — комбайнер кижиде болгаш ховуга, а элээди уруглары школага турган. Чайны өттүр от салып көрбээн плита-суугузун ол эртен бир-ле дугаарында одаан улус иргин. Садыгга кижилер көвей болганыңдан элээн үр ээлчег манаар ужурга таварышкан. Оон кел чыда, төрелиниң бажыңыңга кире дүшкөш, аар-саар чүвө хөөрежиң, шайлап ора база саадаан. Бажыңыңда уругларыңга сагышсырааш, хөнөкте шайны чүгле орту кииргөш, чаныпкан. Кудумчу белдиринге чорааш, бажыңыңың чаныңда улусту болгаш сарапчада өскелиг кара ышты эскере соп каан.

Чанчыкпаа орта далып каар часкан. Оон ыңай чүү болганын дүш-түлдө ышкыш мөлдүк-калдык билир. «Уругларым! Уругларым амы-тынын ап көрүңер!» деп кускуннапкаш, сыр кара маң-биле салып-ла каан. Үнүңүң үнгөн, үнмээнин-даа, кайы хире дүргөн маңнааның-даа орта билбээн.

Мотоциклдиг улустуң бирээзи ооң алгы-кышкызын дыңнап каан-на боор оң, ол-ла дораан шоочалыг эжикти тура соккаш, ыш аразынче шимеш дээн. Чанчыкпаа база ынаар ужа-тура салып бар чорда, бир-ле кижиде холундан туткаш, салбайн барган. Бажыңың хөмө ап турар кара ышты, чылбаңнааш чалбыштарны көргөш, ооң иштинде уругларын сактып кээрге, Чанчыкпааның угааны оскундуруп, оон катап деткерлип каап турган. Ол чүгле: «Уругларымны! Уругларымны!» деп алгырып, туткан улустан ушта чүткүүрүн оралдашса-даа, чадап каан.

Ооң бир-ле сеткил-сагыжы, чаңгыс-ла идегели бажыңче кирген кижиде апарган. Бурган чогуң билир хирезинде-ле, ар-

га чадаарда сүзүглөп тейлегилээн-даа. Бо назынының иштинде ол шак ындыг төнмес-батпас үе-шак-даа эрттирип, шак ындыг бүзүрел-биле чүнү-даа манап чорбаан.

Бир-ле көөрге, бир чартыында борбак чүве колдуктаан, бир холу-биле караан чажыра туткан кижиги эргин чадазының кырынга элеңейнип үнүп келген. Ооң бажында бөргү-даа, иштиги хөйлөңи-даа чалбыышталып чораан. Кижиниң колдуунда уругларымының бирээзи-дир дээрзин аваның чүрээ эндевейи барган.

«Бирээзи кайыл?» деп алгырыпкаш, эжикче дап берген чорда, бажың иштинде бир-ле чүве дааш-диңмиди-биле кизирт дээн соонда хуюксуг, ажыг ыш Чаңчыкпааны бузурнуктур шаапкан.

Миннип кээрге, өрт машиналары болгаш хөй улус бажының арткан-калган ора-сомазын оттан мүн-не камгалап четтигипкен болган. Уругларының кайызы-даа дириг деп көрүп кааш Чаңчыкпааның амырап-өөрээни аттыг. Оларның тының алган оолдуң дугайын улустан айтырарга, суурнуң эмчизи колхозтуң чиик машиназынга каггаш, Кызылче кирире бергендишкеннер.

Айыыл-халаптын соонда аймааралдан үнүп, аал-ораның, ажыл-ижин аайлап турбуже, каш хонук эрте берген. Ооң уругларынга чырык хүн болган оолдуң эмчиде кандыг чыдарын ол аразында аргышкан чондан үргүлчү айтырып турган. Бөгүн харын мында кээп, ооң боду-биле таныжып, чугаалажып ооры бо-дур.

— Ам кайын тоор мен, ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг улус бээр кээп, шүүдеп канчаар силер дээрге-даа, каш хонгаш, боду ийикпе, өөнүң ээзи тегерип кээрин аазааш, Чанчыкпаа чорупкан.

— Сен бодуң-даа тайыстыг үнген, мээң уругларым-даа анаа болган — аас-кежи дийин, дуңмам. «Өлден артар, өрттен артпас» дижир болгай. Бажың-балгат, эт-септи чоор ийик бис. Олар дээрге, чүгле кижиги чорда бажың-балгат, эт-сеп болур болгай. Изиг түлүк ажыл үези-даа болза, колхозувустун, кожа-хелбээ чонувустун дузалааны хөлчөк. Даарта ийикпе сонгузу хүн чаа бажыңыыс белен апаар боор харын — деп, Чанчыкпаа үнериниң кайызы чорааш, каксы чугаалаан.

V

Кежээликтей апарган. Хүндүскүзүнге көөрдө, өрттен черлериниң аарыры, ажыры чоорту кедереп оорар ышкаш болган.

Канчыр-оол бөгүн аңаа ужурашкан кижилерни, оларның чугаазын катап сактып, бодуңуң келир үезин база бодагы-

лаан. Акызының «Дудуу-четпес амытан боорун ол-дур ийин. Кырган иенге дуза кадардан дужамык боорун ол ыйнаан» дээн сөстери ооң сагыжындан ыравастан. Хюзуп, үргүдерге-даа, чииренчиг кылдыр үглөп кээр ыргак ымыраа шак ынчаар ыңайнып салдыкпастай бээр болгай.

«Холдар бүдүн кылдыр экирзе-ле, ужур бар» деп, ол каш-даа удаа бодун сергедип бодангылаан. Мурнунда, анаа чоруур шагда, холдарының ажык-дузазын орта оваарбайн чораанын, олар чокта ааска аыш-чем тудуп чирттинмес, ном-дептер-даа аштынмас, оода карак-даа чоттунмас болганын чүглө бөгүн билип чыткан. Шаанда кырган-ачазының «Буду чок кижичы-да семирир, холу чок кижичы дора өлүр» деп чугаазын база катан сагынгаш, бутту эмин эртир куду көргөн болза-даа, ында хол дугайын өттүр сөглээн-дир деп үнелээн.

Бак бодалдардан алаагып, келир үе дугайын күзөп эгелээр-ле, Чысыңмаа сагындырып кээр болган. Экирий берзе-даа, холаң бырышкак-дырышкак кижичы боорун, ынчан Чысыңмааның ону канчаар көөрүн баш удур угаазылап бодаарын оралдашкылаан. Ооң бажынга янзы-бүрү чөрүшкек бодалдар тырлып келгилээр, а оларның кайызының шынныын шилип алыр дээш, Канчыыр-оол чадажып каан.

Бир болза, Чысыңмаа дараазында кээрде, бодум-даа шору, ажаалда-тежээлде-даа эки-дир, сагыш човааш чоор сен дээш, тооваачаннап эрттирер бодаан. Боду мындыг байдалга тава-рышкаш, моон кандыг үнеринге бүзүрөл чок тургаш, аныяк кысты качыгдадып хилинчектээр, өске өөрүнден, өөредилгекичээлинден бичии-даа бол чартыктырар, чүглө боттун думчуун бодаар эрге чогуун ылап тодарадып алган.

Ынчалза-даа аай-дедир шүгдүнгүлээш, бирээде, Чысыңмааның мурнунга баажыланып, ынчаар аажылап шыдавазын миннип-даа, ийиде, эпчок, кандай чаң-биле ийикпе сөс-биле ооң сеткилин хомудадыптарындан коргуп-даа чыткан.

Чогум канчаарыл деп айтырыгга ынчаалдыр дорт хары тыппайн, дээвиірден халайтыр бадырган сайгылгаан дөзүнче имиргей карактары-биле үзе кайгап чыткан.

Чанчыкпааның келгенин, амы-тынын алган дуңмаларың-биле таныжып ал дээнин, кожазында ашактың Арган-оолга чугаалап чыткан сөстөрүн бодааш, ооң бодун болгаш кылган херээн кижилерниң канчаар көрүп, үнелеп турарын билип, хүлүмзүрүй берген.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ЭЗЕР-АЛБА

1

Частан тура күске чедир
Салдап чордум. Бии-Хем куду
Чеже катап батпадым дээр,
Чеже черлер көрбедим дээр.

Амга чедир адын албаан
Арга, шаттар, ховулар бар.
Чаңгыс катап адын дыңнааш,
Сактыр черлер база-ла бар.

Эрте шагдан чонум адаан
Эзер-Алба чалымы бар.
Ол ат угун лоцман ашак
Орта келгеш, төөгүүр чораан.

Хоочум салчып мөчүп калды.
Хойладып каан эргинези —
Шаандагының тоол-домаан
Салгакчымга дамчыдып бээйн.

2

Адазының чылгычызы —
Аныяк оол ынаа турган.
Ооң-биле чурттаар дээрге,
Оозун Эргек хоруп каапкан...

Эттиг-малдыг таныжынга
Эргек уруун садар бодааш,
Коданындан хөлечикти
Кочуцнадыр сывырыпкан.

Улустугда Шивит анаа,
Улус чокта Шивит ыглаар.
Авазын каап, дезер дээрге,
Атка багай ышкаш турган.

Хеймеректи сактып кээрге,
Херелдиг даң аткан дег боор.
Долдайның өөн бодап кээрге,
Доңгун кыжы дүшкен дег боор.

Хөңнүжокка баар дээрге,
Эрлик оран кирген дег боор.
Хөңнүжокка барбас дээрге,
Эри-шаажы бажын кезер.

3

Адазының дүржогу-дур:
Ашак кижээ кадай кылдыр
Албададып бердирген кыс
Аалындан үдеттирген.

Кортук кижиг дедир чүткүүр,
Кортпас кижиг үнгеп ажар
Одуругга чедип келгеш,
Оожум доктаар ужур болган.

Девидээн эр дүже халааш,
Денгердиве сүдүн чашкан.
Авыяастыг кудагай эр
Адазынга дашка сунган.

Одуруглап эртер кижиг
Оякталган — тывылбастаан.
Оюп эртер арга дилеп,
Олутпайлар дүүрөп үнген.

Ойну мунган чалы Шивит
Ойнай-сылдай каттыргылааш,
Халай берген адазынче
Кадыг-ширийн көрө каапкан.

Арты чары — чалым хая,
Ишкээр чарты — калчаа чалгыг,
Аң-мең чоруур кокпаа киргеш,
Иемдиктей Шивит чорткан.

4

Одуруглап эрткен дижик,
Ооң соонда чүү боорул?
Қырган Долдай ашаа болур,
Қымчы-биле кыжаныр боор.

Хөнекте шай сооган болза,
Хөректенип кончугулаар.
Савада сүт ирээн болза,
Чаагындыва шагаайтаптар.

Көгээр долу араганы
Көрүп кагза, чылбаннай бээр.
Деспи долган дүлген эътче
Дээлдиген дег хараны бээр.

Курган калган сыраа дөмей,
Куду көрнүр Долдай мындыг:
Ынакшыл чок, кээргел чок,
Ырызы чок, каткызы чок.

Чеди кояк хозуп кагган,
Сеткили соок, аскак Долдай
Ам бир база кадай алгаш,
Азырадыр бодай берген.

Ооң ады — шыдалдыг бай,
Ооң соруу — чыдыннаары,
Ооң херээ — кулдуг боору,
Ооң шинээ — хүнүн манаан.

Аныяк кыс кадайлангаш,
Аргастанып чалыткаар дээш,
Даянгыштыг, кадаң Долдай
Дашкаар үнгеш, манап турган.

5

Одуруглап Шивит чорткан,
Орук улам тарлай берген,

Аъттың аксын өскээр тырткан,
Адыгуузун чагыртыпкан.

Энгилеве кадыр куду
Эзерлиг аът эстеп баткан.
Шала-була карбаш дигеш,
Шавылдыырдан Шивит апкан.

Эзерлиг аът, аныяк кыс
Эземдиве шымны бээрге,
Бижектедип шаштырган дег,
Бии-Хем суу бырлаш диген.

Сарынналдың халыынындан
Сайда шарлан када бергеш,
Саргараннаан бүрүлери
Салдырадыр чажа берген.

Хайыраан кыс тынын харааш,
Каан деңгер бүргей бергеш,
Хааладыр динми дагжааш.—
Харлыг чаашкын куда берген.

6

Куда соксаан. Үдээн улус
Куду көргеш, аймай берген.
Эзириктиң эндээ чүве,
Эргек мынчаар хомуданган:

«Эзерлиг аът сугже дүштү.
Аът хамаан! Қызым хамаан!
Эзеримни албайн баадым.
А халак, когаралдыын!»

7

Эзер-Алба! Түрлүг чалым!
Эрик черден харап тур сен.
Эрте шагда сугже шураан
Эрес кысты чоктаан дег сен.

Хаваандыва чазын чашкан,
Кажыындыва харын саарган,
Какпаандыва хадын үрген
Каш-каш чүс чыл караш диген.

Эзер-Алба! Чамдык хаян
Экер кысты дилээн-даа дег,
Чуглуп бадып тургулаар-дыр,
Сугга дүшкеш, моорап каар-дыр.

8

Баштай баскан чери кончуг,
Баштай дыңнаан тоолу кончуг,
Баштай ошкаан душтуу кончуг,
Баштай кылган ижи кончуг!

Эргим Кызыл эге таваа —
Эрик черде «Шын» ам турар
Эрги бажың чудуктарын
Эккелишкен лоцман мен мен.

Ады безин каргыс шагның
Аактыг ажыын саргыдып кээр
Даглар, хемнер Тывамда хөй,
Таныжып ап чоруур силер.

9

Эзер-Алба! Маадыр чорук
Эрги тоолун бөгүн дыңнааш,
Салдар сөөрткен теплоход
Сарынналдыр бустап каар-дыр.

Эртем аъдын эзертепкен
Эки чолдуг дунмай уруг!
Угбай күзээн чуртталганы
Улай тут деп чагаан-даа дег.

Вьетнам кыс! Чалча болба!
Мээң база дунмам-дыр сен.
Кызыл тукту бедик тут деп
Кыйгы салып турган-даа дег.

Чалча болур базымчага
Чагыртпаан кыс дидим чүрээн
Ашак улус тоолдавышаан,
Аныяктар дыңнавышаан.

ХӨРЗҮН

«Енисейниң унунга амыдырал човуур-биле эгелээн» деп чогаалчының сөстөрүн сагынмышаан, чечнеп баткан Улуг-Хемниң күчү-шыдалын магадап көрүп тур мен. Мөзүр доштар бот-боттарынга күжүн дөгежип, чоокшулажып келгеш, кизиреди үскүлежип каап, буступ, частып бадып чыдырлар.

Дарлалга удур демисешкен чоннун күжү база-ла Улуг-Хем дег, могаг-шылаг чок дээрзин бодап, кижилерниң аас-кежи, келир үези дээш амы-тынын берген акы-дуңмалышкы кызыл партизаннарның тураскаалын көккүр дээрже бедий берген часкы хүн херелдери биле эргеледип турарын көрүп турдум.

Дуъш соонда чанар дээш, автобус биледи садып алган кижилер болгай мен. Улустуң чагыгларын эртежи күүседип алырдыр дээш, хоорайже базып кирдим. Өгленир деп турар бир төрелим уруг шаажаң аяктар чагаан чүве. Базаар чанында магазинде садып турарын билип алган мен.

Ол чагыгны күүседир дээш, базаарже далаш-биле базыптым.

Суббота хүнү турган чүве. Базаарда кижилер бажы кизирт болду.

Радио республикада тарылганың канчаар чоруп турарының дугайында тыва дыл кырында медээ дамчыдып тур.

Ол-бо-ла улус аразыңа чоруп турумда:

— Хөрзүн! Хөрзүн! Төрээн черниң хөрзүнү!— дээн, херээн үн дыңналып тур.

«Чүү болду бо! Базаарга хөрзүн база садар чүве-дир аа?»— деп бодааш, ол угже углаптым.

Арны бышкан огурец-даа сагышка кирер, метпегер кадай улам-на дыңзыды алгырды:

— Хөрзүн! Хөрзүн! Төрээн черниң хөрзүнү!

Чанынга чеде бергеш, адыжымга бичии хөрзүннү ургаш, кадайдан айтырдым:

— Төрээн черниц хөрзүнү бе?

— Ийе. Ийе. Төрээн черниц хөрзүнү-дүр.

— Мону каш дээр силер?—дээш, бичии көк сакпыңда хөрзүнче айыттым.

— Хөйнү адавас мен. 3 рубль.

— А мону, дүү ону?—дээш, саваларның шуптузунче айтыкыладым.

Кадай сава бүрүзүнде хөрзүннүң өртээн адааш, сести бергензиг менден айтыра-дыр.

— Шуптузун алыр силер бе? Албас болзуңарза, шаптыктаванар.

— Хөрзүнде өртект чогуң билбес силер бе? Ону кым-даа садып болбас. Ынак черивистиң ыдыктыг хөрзүнү-дүр. Бүгү кижилерниц хөрзүнү-дүр — дээримге, кадай карактарын менче сооду көргөш:

— Хөрзүн! Хөрзүн! Төрээн черниц хөрзүнү!—деп, улам-на кедереди.

— Төрээн черниц хөрзүнү!.. депкеш, баарым ажып келди...

ОЯЛА

Узун-оол ашак бажыңыңдан үнүп келгеш, аъдының баглаажын көрүп кааш, сактып келген: «Адырам, райпо даргазы аъдың өртээн каш хонгаш кээп алыр сен дээн чүве болгай, ынаар барбааже кайын болур. Албан чериниң акшазы үнер хүннүг болгай. Ол чоруй уругларым-даа барып көрейн, адырам».

Ашак бажыңыңга кирип келирге, холу куруг орбас кадайы чүң ээрип олурган.

— Мен аъдывыс өртээн эккээйн, кадай. Ол чоруй уругларывыстың бажыңнарыңга-даа кирип көөр-дүр.

— Ынчал даан. Хеймерлерге чылыг уктар аргып бээр чүң борастан олурарым бо-дур ийин. Дедир сырыны кончуг-дур. Чылыг тонуң кедип ал.

— Мен-даа саадавас мен. Бензин кудуп алыр дээн оолдарның машиназыңга товаржы бээр мен ыйнаан. Контора чанында машина-ла тикчок чүве-дир.

Кырган контора чанынга келирге, суур бадар машина дораан-на тыпты берген.

Ашак суурга кел-сал-ла райпо даргазыңга чеде берген. Дарга ону дыңнааш, «аъдыңар өртээн кассирден ап алыңар,

бухгалтерлер санап каан боор» дээш, телефон-биле чугаалажы берген.

Узун-оол сести хона берген. «Аъдымны эътке хереглеп албааннар бе, боларың? Хайыраан Ояламны! Ону садар деп чүнү тыва бергеним ол! Чодам-на сынзын ам! Мынча кырыыже чүнү көрбедим дээр. Ам-даа чөнүвээн кижн ышкажыл мен. Өлгүжемге чарывас чүвемни. Харааданчыг-ла болду».

Дарга бир-ле кижн-биле быдырады орустажып-орустажып, ашакче көрнүп келген.

— Аа, ам-даа олурбушаан силер бе моң, кырган? Кассирге бараалам — дээш, өске өрээлге эдертип келгеш, кырганның аъдының өртээн бер деп кассир уругга чугаалааш, сеткил ханганзыг үне берген.

Кассир уруг элээн хөй бештерниң акшаларын санап-санап, маңаа адыңар салыптыңар дээш, бижиктиг саазын идип берген. Кырган адын мулдурлай шаап берген.

Узун-оол ашак райподан үнгеш, аъш-чем магазиниче базыпкан. Шай, таакпы, от дээш, элээн-не чүвелер садып алырын шийтпирлеп алган. Канчангаш-ла көөрге, Оялазы бо оранып турган. Тергелеп каан. Кырганның баары ажып, үрде көрүшпээн өңнүүнге ужуражы берген чүве дег, Оялазының ыдык челин салаалары-биле суйбагылаан. Аът эезиниң эргелиг холдарының суйбаарыңга таалаан чүве дег, карактарын шийип каап, удумзурап турган.

Райпонуң хлеб сөөртүкчүзү Шериг-оол магазинден үнүп кел-ле, Узун-оол кырганны көрүп кааш, дораан-на мендилээн.

— Кырган, колхоз суурундан келдиң бе?

— Ийе. Оон келдим. Бо аъдым-биле чугаалажып турарым ол-дур ийин, оол.

— Сээң аъдың-биле хлеб сөөртүп тур мен, кырган. Тырытып турда, бир-ле трактор-дур моң.

— Аныяа-ла кончуг. Оон башка берге-ле боор. Энир чылын чыскаалга салыр дээримге, аът чарыжы болбайн барган. Маңын көрзе кылдыр бодаан кижн мен. Угу чүгүрүк аът бол-дур ийин.

— Майда аъттар чарыштырза, ыяап-ла салыр мен, кырган. Сула-биле шартайты азырап тургаш...

— Ол-даа канчаар. Эки эдилеп көрем, оол. Аът-хөл ажаавайн чораан эвес сен.

— Чөп, кырган.

Узун-оол ашактың сеткили кудараксап, уругларының бажыңнарыңга-даа кирбейн, дорт орук-биле колхозче элейтип чанып каан.

Кырганның бодалында Оялазы ол тергеден дүн, хүн-даа иштинде уштунмас ышкаш болган. Ээ-та, Ояламны хей-ле

саткан-дыр мен. Ийе, ам канчаар. Садыг чаңгыс болгай. Оолдарым бар-даа болза, машина чычаан чок эвес. Оон кедерезе, ужар-хеме-даа бар ышкажыл! Мээң Оялам ам күрүне аьды болган-дыр. Артында-ла сула чиир. Хөйнүң чиир чеми — хлеб сөөртүп турар. Ажыктыы ол-дур. Шаанда Хуваламны фронтуга бердим. Ол база-ла ниитиниң херээнге барган. А Ояламны турам келзе, даарта-даа барып көргей-ле мен. Мен база-ла күрүне азыралында пенсияда кижиге болгай мен.

Колхоз сууру чоокшулаан тудум кырганның бодалдары улам ханылап, ам болур байырлалда ооң Оялазы черле эр-тип келир, угу чүгүрүк аът болгай дээрзинге шуут бүзүрөп-кен, амыдыралының иштинде аңнап келгени кара-ногаан эзимнерлиг сыннарже өйлөп-өйлөп көрүп каап, тавы-биле калгып чанып орган.

Каптагайның алдын хүнү кырганны доңурбайн, хөй-ле чылда бараан болуп келдим дээнзиг, барыын сын артынче ажарынга белеткени берген, кырган-биле денге чылып бар чораан.

ЭРГИ ЧАГААЛАР

«Ынакшылдың муңгаралын бодуң билгеш, ынакшываан болурумгай дээр сен. Кажан-на ийик, бир-ле шагда ынакшылды үнөлөп, каткы-хөглүг менден чарлы бергеш, кара чааскаан артканыңны хомудап, муңгараар сен. Ынакшылдың хилег-муңгаан шак ол өйде ыяап-ла биле бээр сен. Сактып ап чор.

Канчап билир, кандыг-бир аарыгга таварышкаш, кара черге чыдып алырым чадапас. Ынчан, мыя мону номчааш, мени сактыр сен. Элээн чылдарда экини, багайны кады көр-жүп келген эжиң мээң-биле эчизинге чедир эдержиш шыда-вайн ындыг-ла белен аңгыланы бердин.

Тенекке душсуңза, эжиң мени сактып, чоктай бээр сен. А төлөптигге душсуңза, мени утгуптар сен. Ынакшылдың эге базымнарын сактып, бодап олура, карактарың чаштары бүл-денешпес болзун...»

Мындыг сөстөрни бижиш каан саазынчыгашты ийи суур аразындан тып алдым. Чогум эр кижиге мону бижээн бе азы херээжен кижиге бижээн бе дээрзин тодарадып алыры берге болду. Эрген-не үзүк чок кодан-майыктаан чаш харга саазын шыгааш, үжүктөр «семиргилей» бергилээн.

Сагыш-сеткилим дойлуп, бо чагааны эр-даа, херээжен-даа кижиге бижээни меңээ хамаарылга чок апарды. Бодумда шыг-

жап чоруурум баштайгы ынакшылдың чагаазын сактып кээримге, ынакшаан кыстың шырай-арны карактарымга чурутунуп, ооң бирги чагаазы чүрээмни өйүп келди. Ол чагаанын сөстөрүн доктаадып алгаш, идегелдиг аптара-хөрээмде шыгжап алган мен. Қажан ынакшыл дугайында чугаа үне бергенде ийикпе, ундарап, турупканымда, хөрээмде чагааны номчупкаш, хей-аът кирип, шыңганнарым безин дыңзый бергилээр...

Ийе, Мочургадан баштайгы чагаа алганымдан бээр он чыл ажа бергенин дем чаа-ла бажыңымга бодап олурдум.

Баштайгы ынакшылдың боду ышкаш, сагыш-чүректе артып калган эргим сөстөрүни сактып, иштимде катаптап эгеледим.

«Ужуп чоруй барганың кончуг-ла хомуданчыг болду. Эртең аэропортка келиримге, силерниң самолёдуңар арлы берген болду. Сени үдеп каар дээн күзелім бүтпеди. Ам канчаар боор... Ынчалза-даа бистер чайын катап ужуражып, хөөрежи бээр-ле болгай бис.

Бистиң мурнувуста — хөй чылдар. Сен студент болгай сен. Мындыг узун хуусааның шылгалдазын бистиң ынакшылывыс шыдажып үнер ирги бе? Мээң таламдан кандыг-даа чигзинишкин чок ийин. Мону сен кандыг деп бодаар сен? Бистер ам чаңгыс дазылдыг үнүштерге дөмей бис. Амыдыралдың шылгалдаларыңга удур аравыска ажыт-чажыт турбас ужурлуг. Чаңгыс-аай тыныш-биле тынып чорааш, амыдыралдың бүгү-ле оруктарыңга кады чоруулу. Кол-ла чүве: ынакшылывыс чаңгыс аай сорулгалыг болуп, чечектелзин...»

Ийи чагаа. Эрги чагаалар. Дөрт кижиниң салым-хуузу. Оларның дөгөрезин ынакшыл чоокшулаштырган. Сактырымга, чырык өртемчей ынакшылдың күжү-биле алдын хүннү долганып турганзыг-даа...

Салчак ТАМБА

НААДЫМ

Алды айның чээрби бирде
Авийганга суму чону
Даарта эртен дыштаныр хүн
Найырлаар дээш, чыглып келген.

Хан дег кызыл тугу киискээн,
Каастаан индир баарынга,
Ажык, Бүрен бүгү чону
Аян түрлүг чыскаалыпкан.

Шляпазын ушта соккаш,
Шыва, торгу тонун суйбааш,
Улус чонну эргий көргөш,
Узун Ёнзук эгелеп-тир:

— Эргим эштер, акы-дунма!
Эрткен кыш-даа берге болду.
Чаңгыс демниг туржуп тургаш,
Чаагай ажып эрттирдивис.

Чашкан тараа хөрзүн дешти.
Чайлагларда аалдар хонду.
Чаагай өйнү демдеглээли,
Сандый даргаа сөстен берээл....

Допчу сөстүг байыр чыжы
Дораан шалып доосту берген.
Наадымның хөглээшкини
Дараазында улажыпкан.

Мөчөк, кырлаң шыңганнарлыг
Мөгелер-даа олурупкан.
Салыкчылар бөрттер чайып,
Самнап, ырлап халчып үнген.

Шапкан буура түрүн тырткан,
Чалгын херген эзирлерзиг,
Хииктелип девээн эрлер
Кизирт кылдыр тутчуп алган.

Ээлчег, онаа эрткен тудум,
Эрлер улам шүглүп орган.
Атчыр-датчыр силгиш соонда,
Ам-на ийи мөге арткан.

Кожуун, сумаа каш-даа шүүлген
Хомду сынныг Чучак мөге
Салыкчыдан туттунупкан,
Чарнын чайып, эктин силгээн.

Дүлбаажык оон дыка чалыы,
Дүндүйүпкен, хыйыртап каап,
Күжүн үндүр тудайн дээнзиг,
Күдүйүпкен бо-ла келген.

Хоочун мөге холга кирбейн,
Хоюп, былдап, шенектеп каап,
Қатай каккаш, деңге дүшкен,
Хамык улус «догааш» дишкен.

Колдай ушкан хирезинде,
Дүлбаажык-даа чаргылдашкан.
Хоочун Чучак ону тооваан,
«Дүрген катап салзын!» деп каан.

Хоомай чүве тургуспас дээш,
Комисс катап салыр деп каан.
Аныяк эр күжүн дөгээн,
Акший мөге арга бодаан.

Шуудун бодааш, куду киргеш,
Чучак мөге хончулапкан.
Дүлбаа күжүн дөгээн эртип,
Дүктүг хап дег, чаштай берген...

Чарыштырган аъттар келген:
Чаң-оол ашак хоору эрткен.

Чадаг чарыш база болган,
Чанчык-оол аа тергиидеп каан.

Хамык улус хөлегеже
Концерт көөр дээш шуужупкан.
Көдээ суму артистери
Хөглүг ойнап бараан болган.

Ногаан шыкта чадыг орта,
Дойну, сөңнү делгеп салган.
Чайлаглаашкын кундагазын
Сандый баштааш, шупту чооглаан.

Екатерина ТАНОВА

ХЕРЕЛМАА

(Баллада)

Кежээкиниң саалдазынче
Саанчылар кирип турлар.
Херелмаага дужар дээштин,
Чайлыг өйнү манап ор мен.

Ажыл-ишчи ыт-шимээн
Аргаларда чаңгыланган,
Саар инээн адап кый деп
Саанчылар хөлзеп турлар.

Саалда кидин чоруп турда,
Саат кадып өжексээнзиг,
Демин чаа-ла аяс турган
Дээр өңү хуула берди.

Хуундан кудуп саарган дег,
Кудуушкуннуң аразында
Саанчылар чаглак дивейн,
Чайчок бачым салчып турлар.

Халаттары чаашкындан
Калдарарты шылбаланып,
Малгаштарны «кирзовыйлар»
Майык чедир сүзүп турлар.

Хууң долу сагган сүдүн
«Хемчээкчиже» шүүрей куткаш,

Хууцнарны кангырадыр
Херел мацнап чоруй барды.

Шоваа кара карактары
Шолбан сылдыс сагындырар
Чойган сынныг чалыы кысты
Соондан көрүп туруп калдым.

* * *

Кежээки имир дүжүп келди.
Бажыцнарның оду кыпты.
Херел ам-на хостуг боор дээш,
Бажыцынче базывыттым.

Караңгыда ол-бо чүктен
Каткы, ыры дыцнап чор мен.
Чалыы оол, кыс четтинчипкен
Чаным-биле каржып эрти.

Херим ишти чечек долган,
Херелмааның бажыңы бо.
Кадай кижиги үнүп келгеш,
Казачадан уткуп алды.

Амыр менди солушкаштын
Айтырыымга харыылай-дыр:
— Херел мындыг төл-ле болгай,
Кежээ черле олар эвес.
Танцы, кино, спорт дээштиң,
Даады мацнап чоруп бээр-дир.

Амгы шагның ажы-төлүн
Айын тыппас кижиги-дир мен.
Канчап могап турувутпас
Кайгамчык-ла чүве-дир ам...

Чугаакыр ол кырган-биле
Чугаалажып шаг-ла болдум.
Эргим кырган адак соонда
Эпчоксунган байдал-биле
Сеткили арай хомудаан дег
Чемелексеп мынча дидир:

— Харын силер бодап көргер,
Канчап барган уругул бо.
Хеймер кызым эртем чедип,

Кежик чолдуг чурттазын дээш,
Аажок-ла кызып келдим,
А ам келгеш кандыг-дыр че?
Саанчылаар дээш мынча дыка
Санап, бижип келгени ол бе?..

Кадывыстың оглу-биле
Деңге онну доостулар.
Кайызы-даа мында хевээр,
Дээди сургуул чорбадылар.
Найындан-на таныш болгаш
Найыралды кончуг улус.
«Өөрөнмес болзуңарза
Өгленип ап көргөр» дидим.
— Четтигер бис, ажырбас—дээш,
Черле шоолуг тооксакас.
Ол хиреде чангыс-даа хүн
Олар аңгы чоруур эвес.
Оюн, концерт, спорт дээштиң
Олут орбас чайчок улус.
Ном-даа номчааш, кино көргөш,
Оозун үр-ле хөөрежир.
Заочник улус бис дээр,
Ындыг ол та чүзү чүве.
Номчуттунуп, бижиттинип,
Олура-даа хонар-дырлар...»

Чугаакыр ол кырган-биле
Чугаавысты орта дооскаш,
Аныяктар чыылган черин
Анаа көөр дээш чорупкан мен...

* * *

Чаа туткан клувунда
Сайгылгаанның оду чайнаан.
Хөгжүм үнү чаңгыланып,
Хөглүү кончуг куттулуп-тур.

Анай-хаак дег чалыы кыстар
Самнап турда чараш-ла-дыр.
Азас хөлдүң уран-чечээ
Чалгыгларда самнаан дег-дир.

Чалыы кыстар аразындан
Саанчымны танып кааштын,

Кезек када аймай бердим:
Кежээ чаа-ла өске туржук!

Хевир сынны туглап турган
Хирлиг халат канчап барган,
Херелмааның кедип турган
«Кирзовыйлар» кайда чыдыр?

Чараш туфель бедик ээжээ
Шалаларда дээр-дегбес,
Азас хөлдүң бырлаңнарын
Аяар кырлап чораанзыг-даа.

Чиик торгу платъези
Хөлбеңнедир эстегилээн,
Чиге көргөн чалыы оолче
Хөглүг чассыг хүлүмзүрээн,

Чайгы дүне шолбан ышкаш
Чалыы Херел танцылап чор.
Ээлгир чараш ооң сынын
Эргеледип көрүп тур мен.

* * *

Албан-биле дужар дээштиң
Адап сунуп чедип кээрге,
Хостуг үе ховар болур,
Хомуданчыын кандыг дээрил.

Кызыг-кыйыг аразында
Кыстар-биле хөөрежиң,
Анаа-ла хей орбас дээштиң
Ажыл-ижин кылчып хүнзээш,
Кежээликтей саалда соонда
Херелмаага катап келдим.

Чылда алган хүлээлгезин
Чыл-даа четпейн ажыр күүсээн,
Шалыпчы кыс чедиишкинин
Чажыт чокка хөөрөп олур:

«Чедиишкиним ол-бо деп-даа,
Черле ынчаш, чүнү сөглээр.
Кыстар дооза чаңгыс демниг,
Кылыр ишке кызыл улус.

Хүлээлгемни ушчок ажыр
Күүсээримге улус кайгап,
Маадыр-ла уруг дижип,
Магадап-даа турар чорду.

Ында шынап, маадыр чорук
Хензиг-даа чок, билип тур мен.
Ынча сүттү кым-даа кижип
Хереглезе саап ап болур.

Кыжын, чайын инектернин
Хырны-боскун таарыштырып,
Шүүтсүнмейн ажаар болза,
Сүдү чүге чегей боорул.

Оон өске база мындыг
Онза солун чүве бар-дыр:
Хамык ужур инек чаын
Хандыр билип алырында.

Чанын орта чеде бергеш,
Чассыткылап адын адап,
Эмиин нугуп, сыйбаарыңга
Эдиичелин канчаар ону.

Дээди чада меделдигге
Деңнешпес бол, инек хөөкүй
Өөрээним, ажынганым
Өттүр билир элдеп чүве.

Элбек сүттү алырының
База бир кол чылдагааны —
Электрилиг саалдада деп
Бадыткап-даа турар-дыр бис».

Салчак МОЛДУРГА

ЫНАКШЫЛЫМ ЧЕЧЭЭ

Бедиктерге чаяттыңан
Меңгим чечээ, кымны уткуп, чалбыышталдың?
Долбанналган салбактарың
Доннуп келир чаагай чыдын кымга тындың?
Сөгле, чечээм,
Меңгим чечээ!

Аяңнарга амылангаш,
Чулук тырткан — хангыр-кызыл чараш-тыр сен.
Аржаанынга артыжангаш,
Чуннуп каапкан — бүткүр-бодуң силиг-дир сен.
Өңгүр чечээм,
Меңгим чечээ!

Чырык, хүнге чиңнеткештин,
Сырын-хатка ошкаттырган — сергек-тир сен.
Дошту, соокту ынчангаштын
Тоовас болган ужуруң ол — шыдамык сен.
Маадыр чечээм,
Меңгим чечээ!

Чуртум харлыг дагларынын
Үнүжүнүң шуптузунга дужуп келдим.
Чуртталгага ынакшылдың
Үрезинин дилеп чордум — сенден тыптым.
Шаңна, чечээм,
Меңгим чечээ!

СОҢГУ ХАЯА

ЯКУТ СУРГУУЛДАРГА

Соңгу чүктүң хаяазы дег,
Солаңгылай каастаныпкан,
Бөөдөй өг дег бөрттер кеткен
Бөлүк оол, кыс хөмө келди —
Сахаларның*
Самы ынчаар эгеледи.

Холда моожа кызаңнаан дег,
Конгулуурлар диңмирээн дег,
Шаараңнашкан иви соондан
Шанак ылгын ужугуп ор —
«Хак-ла, хак!»— деп
Хатка безин четтирбейн чор.

Шиг-шаг диген далай чалгыы
Булут-биле сирбектешти.
Шимээн чоорту намдап чорда,
Бузулган дош дизирешти —
Ленин аттыг
Ледокол-даа көстүп эртти.

Алдан, Вилюй уннарында
Алдын, алмяз кылаңнашты.
Халып эрткен кишти сүрө
Хаактыг аңчы караш кынды —
Бузураан хар
Бурунайнып туруп калды.

Бөөдөй өг дег бөрттер кеткен
Бөлүк оол, кыс ырап бар чор.
Соңгу хаяа сагыжымда
Солаңгылай чырып артты —
Сахаларның
Самын ынчаар билип ордум.

* Якуттарның боттарын адаар ады.

Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ

ОРУКТАР

Орук-ла, орук... Мурнумда бо —
Чывар-хаттан чаштына бээр
Чылыг, ыжык чери-даа чок
Он шаа орук көстүп чыдыр.
Талыгырда чуртгар четпээн,
Далай кыдыы база теппээн,
Кожавыста фермаже —
Колхозче баар оруктар ол...
Чүс, муң катап оолап эртип,
Чеже-даа хүн эргизимзе,
Чүгүрүктүн дуюглары
Чедирип кээр чери-ле бо.
Хаварыктыг ишчи холдун
Кадыг-кадыг дырышкаа дег,
Пат-ла чоруп, ажыл кылып,
Мага ханган оруум-на бо.
Орук-ла, орук... Көөр болза,
Олар база янзы-бүрү:
Геологтуң кокпазы-даа,
Дайынчының истери-даа,
Кезээде-ле мурнап чоруур
Тайбың чонум оруу-ла хөй...
Эртемденнер, шериглер-даа,
Тараажылар, поэттер-даа,
Эге-ле чаа чүүлдерже
Даңгаар орук изээн турар...
Өөреникчи партадан
Өрү сылдыс бедиинге дээр
Чөптүг-шынныг совет кижээ
Сөөлгү өртээл турар эвес.

ЁЗУЛУГ КИЖИ БОЛЗУҢЗА...

Меге биле шында эп чок.
Амыдырал база өлүм,
Мерген чырык база дүмбей —
Алызындан эптеш чоктар.
Шынныг эвес чорук-биле
Кезээде-ле эптешпейн чор,
Шырай-арның арыг, чырык
Херелденип чоруур болзун.
Ёзулуг-ла кижиге болуп,
Ёзулуг-ла коммунист бооп,
Чуртталгага, кижилерге
Шуут шынчы бараан бооп чор.

ЧОРУК ЧОРААШ

Чывар-хаттыг соок кыжын,
Бачым иштиг эпчок өйде
Шынаа черде Шеми суурга
Барганымны төөгүптейн.
Улуг колхоз парторгу
Узун чаштыг Серенмаа бо —
Ындазында тыртым, шириин,
Ыт, сөс чок уткуп алды...
Чажыргаш-даа чоор мен, эштер:
Чаяанындан чараш бүткен
Каас-шиник херэеженни
Карак албайн кайгап турдум.
— Контораның хериминде
Хоор-даа тур, Доруг-даа тур,
Таваарлааштың канчаарыл — дээш,
Даргам мыргай далаштырды:
— Хоозун сөсте ажык чүү боор,
Фермага четкеш кээл — дээш,
Хоор аътка базып четкеш,
Белен барып олурупту.
Карак четпес делгемнерге
Халдып орда кайгамчык-ла.
Дуьвүленген харны көөрге,
Дүргектелчек булуттар-ла.
Талыгырда кожагарлар
Кызаңнааш дег чайнаанзыг-даа.
Эки аъттыг Серенмаа шуут
Ээгийкен тутсуп олар...

Чээрби чылдар, дөртен чылдар —
Чаалыг үе сагындырды,
Чепсек туткаш, шинель кеткеш,
Шапкылажып чорудувус-даа.
Ленинниң солдаттары
Доктааш дивес чаңчылдыг бис.
Эстеп-хадаан харны көөрге,
Эрээн ала чечек-даа дег.
Серенмаа оон хая көрдү,
Чүдөн артык хүлүмзүрээн,—
Сеткил-сагыш хөлзеп-дойлуп,
Чүлдү-чүрек шимирт кынды,
Дамырымда аккан ханның
Шапкыланган изиин билдим...
Даады-ла мынчаар халдып,
Шалып ажил кылыксанчыг,
Эштер-биле кады чоруп,
Эргим черге чурттаканчыг...
Эки аъттыг Серенмаа шуут
Эгипкен ырап бар чор.

Алексей АРАПЧОР

ДАМДЫ ДАМЧЫП

Борбак кылаң дамды санай
Бодум көстүп херелдендим,
Судалданчак дамыракче
Чуглуп чаржып дүшкүледи.

Хөлбеш кынгаш, күжүр бодум
Хөрзүнче-даа сиңип кирер.
Чечек, чимис, тарааларга
Сеткил-чүрээм дамчып үнер.

Дамды долган аян-шинчим
Даглар сыннар бедин үнер,
Туман, булут, чаңнык-даа бооп,
Турам-хөңнүм ырлап келир.

ЧЕРНИҢ КИЖИЗИ МЕН

Талыгыр дээр бедин ужуп,
Танды кырлап, далай кежип,
Сылдыстарже күзеп углаан
Чырык черниң кижизи мен.

Чаңнык, шуурган, харга-дошка,
Чалым, бертке ужуражыр —
Сестип-коргуп дедирленмес
Черниң төрөөн кижизи мен.

Ажы-төлдүн салымынга
Ажыл-херээм хамаарышкан —
Сеткилимде идегел бар
Черниц шынчы кижизи мен.

Дайын өртке удурланган
Тайбың ишке ынакшылдыг —
Чечек болгаш тараа тарыыр
Черниц дириг кижизи мен.

ЧУРТУМ БО-ДУР

Чурттап эрткен вектер өттүр
Шуурган чаньны чүрээмде бар —
Өгбелерим оду өшпээн
Өскен төрээм чуртум бо-дур.

Кедээ сыннар, калбак эзим,
Хемнер, хөлдөр хаяаланган —
Сеткилимде сылдыс кыпкан
Черим болгаш чуртум бо-дур.

Угаан эртем, ажил-иштиң
Уран чаяан шиметтинген —
Аыштыг-чемниг, байлак чараш
Авам болган чуртум бо-дур.

Чолум-үлүүм, күзел соруум,
Чораан бодум кыптыккаштың —
Чечек, даш бооп тутчу бээрим
Черим болгаш чуртум бо-дур.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

УЛУГ-ХЕМ-БИЛЕ ЧУГАА

(Шүлүглелден үзүндү)

— Теренинге деңнеп болбас ынакшылым,
Дээр өңнүг Улуг-Хемим, сенде тудуш.
Шапкын чалгыың саададып канчаар ийик мен,
Салымыңдан каш сөстен хөөревидем.

— Иешкилер ишти-хөңнүн аразында
Ижин-кара чогу-биле хөөрежир,
Оруум узун, далаш-даа бол, чажам дивейн,
Оглум, сеңээ допчу төөгүм таныштырайн:
Өпей ырын дыңнап өскөн авайыңга
Өөрүшкүңнү сөглээр сөстү тыппазың дег,
Өртемчейге мени шаңнаан Тыва черге
Йөрээлимни угаап-билип чоруур-дур мен.
Төрээн черин алдаржыдып байыдары
Төлдүң ыдык хүлээлгези болур чүве.
«Ак-көк хемнер чурту дижи́п» алгаарга-даа,
Алыс чуртум алдарыңга ол-даа эвээш.
Кескен ыяжың дизиглери улуг сал бооп,
Көвүрүг дег эриктерге тутчур четти.
Аьдың маңы, агымымның дүргени ол,
Амыдырал тоолун ыдып челзип орайн.
Сүвүрерген харлыг баштыг тайгада дуу ---
Чүктешкилик геологтар одаа хып тур.
Эртинелиг даартагы хоорайның
Эге одаа ол-дур дизе частырыг чок.

— Эрик черниң чалымында чурумалдар,
Эрги шагның даштан кылган көжээлери,

Эрги чуртта куурарган баглааш безин
Эрткен өйнү утпа дээнзиг кандаай чүвөл?

— Улузуннуң уё-човуур, ыы-сыызы —
Ужар даажы ында калыр чүве-дир ийин,
Карак чажын дамды кылдыр кадар болза,
Каргыш хем деп ажыг суглуг калчаа хем боор.
«Түрегделдин хеми болуп агып чыткан
Дүжүүм чүл» деп боданы бээр тургуладым,
Кадып, соглу бээр дээрге чонум кончуг
Кагып-суксап, кандыг хинчек көрбес дээрил?

— Буян-чолдуг агып чыдар хемим, сеңээ
Мунгаралды сагындырып канчаарым ол?
Ээремиңге эжиниимни буруум миннип,
Эргеледип чассыткан дег хүлээп ап көр.

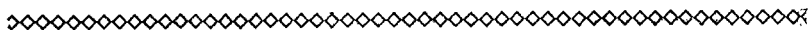
— Амыдырал тыптып келген үеден бээр
Ада-өгбөң, төрөөн чериң төөгүзүн
Алдын хээлиг аптарада шыгжааш суп каан,
Ажыдып аар дүлгүүрү бар — эртем ол-дур.
Аргыжылга амгы шагда магалыг-дыр:
Абаканнап, Абазалап халдып кээр-дир.
Дээринде самолёттар хиилеткен,
Демир-орук сыннар ажыр шивецнеткен.
Ленин орден тугун каастаан Тывавыстың
Ийи хемниң белдиринде төвү бо-дур.
Орус, тыва партизаннар тураскаалын,
Оюп эртпейн, чечек салып мөгееэли.
Ады-сураа булуң бүрү тарай берген
Азий чүрээ — чараш Кызыл аалың-дыр,
Агымымны саададып канчаар ийик мен,
Айлык черни хүннеш кылдыр халдып орайн.

— Москваның делгелгеже чалалгам бар,
Пароходка олуруптайн, мени мана,
Эргим хемим, эриктериң каазын көрүп,
Эжиндирип, дөгүп орайн, хөөрөп олур.

— Тараалаң-бай Таңды эдээ делгем-не-дир.
Далаш аккан Элегезим уткуй келди,
Авазындан амыр-менди эревишаан,
Аян-ыры чаңгыланып дыңналы-дыр.
Мөңгүн-суглуг Баян-Колду эскерип көр,
Бөгүн ында бүдүрүлгө ажыттыңган.
Чугай даштыг Хайыраккан чанында тур,

Чурттаксанчыг комбинатты тудувуттар.
Чаа-Хөлдүн ховузунда археологтар
Шаандагы эрги хоорай казып турлар.
Шаа кээрге бо-ла мынчаар девискээрге
Чаа далай туруптарын көрө бээр сен.
Ажылгыр төл бичиизинден эгелээштин,
Авазынга ажыын дораан көргүзө бээр.
Ак-көк Хемчиим — ынак уруум сакты бердим,
Агымымга катчып келгеш, куспактан че.
Шапкын Хемчиим уннун чурттаан кижилерниң,
Шалып ижин чүгө деңнеп чугаалаар мен.
Ак-Довурак хоорайны адаарга-ла —
Ада-чуртка ачы-күжү илдең, тода.
Чаңгыс эвес, көвей кижидемниг күштүг.
Чаан, пар-даа олардыва семеп албас.
Көвей хемнер катчып келгеш, күжү дендээн,
Көшкелендир Саян сынны чире чүткүүн.
Улуг-Хем деп аттыг хем дээш менээргенир,
Улуургаан деп кайын ынчаар бодай бээр сен.
Совет кижидемниг дынын туткан.
Соксаш дивес, күчү-күштүг чоргаар хем мен...

Куулар ОРГУ

ЧААГАЙ СЕТКИЛ

Оон бээр көктүг чай харлыг кыш-биле чеже катап солушпаан дээр ону! Бир-ле катап авам оргаш:

— Шай, таакпы үзүлгөн, ат болду, оглукум. Кырган кижини өлөртүп каан кыйгак хымыраан аартаарга, баш дескинер, хейсарыг өрүлээр; тыртар чүве чокта, мырынай чүнүң-даа доразы чүве-дир: сагышта бир-ле чүве четпес, кижини олура албастай бээр, хейде-ле үнө-кире чүгүрүп туруп бээр апардым. Каптагай дөрбөт сугга барып көрөм, оглум. Бистер анай-кара чажывыстан тура үнүп-киржип чораан улус боор бис. Калган ачан-биле кончуг өднүктөр чораан улус боор. Сени база танывас эвес. Биске черле дегет чүвөлөр, хөөкүйлөр — деп мындыг.

Чорууйн деп баарымга, аппарып бер дээш, хапка ак-довурак уруп берди. Черле бичемден тура билир болгаш, Бора-Шай аксы кайы сен дээш эртелепкен мен.

Ынчан, шынап-ла, тос-тостун соогу турган чүве. Аът кырынга кижини үр чоруп шыдавас, тыныш бачыдап, карак чажы сыыгайнып, даван-даяк, ал-бот чоорту шыырныгып, көжүп келир. Хем унунда чүү-даа көзүлбес: Булуктун бус-туманы ону тудуп чий берген. Күзүнгү дег кылама доштар ындамында дазырткайндыр чара теп турар: ында ыяш-даш дээрге, ана кээргенчиг: изиг пашта тараа хоорган чүве дег кончуу сүргей дарс-дарс-ла деп турар. Боларны чеже чылыдар дээн-зиг, кыйгак кышкы хүн чүгүрүүнче кирип чорда, аалга чортуп кирип келдим.

— Менди-ле?

— Сайн байна?

— Сайн — деп алгаш:— Мал-сүрүг менди-ле тур бе? Харчам, соок-доңат кайы хире туруп тур? Ыт-куш сол, думаа-ха-

наа өршээл тур бе? — деп, ак-кара чокка моолдап, тывалап мендилештивис.

Ол-ла шайлап, хөөрежип оран аравыста «бук, бук-буук, буу-ук!» дээн үн дыңналы-дыр. Кижим ора:

— Аа, өршээ! Бууравыс киргиннээн, ана ат чүве, дуңмакым. Сен канчап аңаа таварышпаан кижип боор сен? Эрткен чылын безин анаа буура болгай. Ам дээрге кайда-ла чүве караш дидир, шуут ынаар кара маң-биле баар амытан-дыр бо. Эңгиннер чанынга аданнар мырыңай чагдатпас — дей-дир.

— Чаны-биле куш безин ужуп эртерге, олче шаагып, дзээлеп турар денер даан — деп, өгнүң херээжен ээзи демгизин деткиди.

— Ядараан, бо каш борбак эңгиннер кежээниң-не аалче дывыржыыр. Инек, хой чыдыны хунаар, боларның-биле даңны атсы соккулажып тура хонар болбазык бис бе. Ам база чоруп олурары ол-дур, бо мооваларның — деп чоруй, Каптагай ашак үнүптерге, соондан бакылап чоруй үнүп келдим.

Өдек адаанда чооганы өрү чээрби хире бир кодан теве уурук-суурук чоктап орлар. Хөөкүйлерниң баштары дээр шаар когжуйуп үне берген, хаайлары коңзая берген, адаккы эриннери халбыйып бады барган, шулу боттары ак шаң хыраа апарган басып орлар. Эң сөөлүндө чораан буураны көрүп кааш, ана аңгадай берген-дир мен: семдер дүктерни салаа-салаа дег доштар тудуп чий берген, олары кангырткайнып чоруур, ийи мөгеннериниң аразында кара-сарыг дүктер көс-түрү, шала хапыгырзымаар карактарлыг. Ыяш дырбааш бистери дег, уштунчак сарыг-сарыг диштер аразындан адыш ишти хире чиннер уштуруп чаштап чоруур. Кезек-кезек болгаш-ла диштери хыгайндыр дагжап чоруур, ана кижиниң куйга бажы чымыраар чүве чораан.

Өгже киргеш, буура дугайында чугаалажып, эът чип, быдаалап олур бис он. Ол-ла хөөрежип оран аравыста, хенертен алгы эвес алгы, кыпсынчыг үн чаңгыланып-ла үндү. Үттээш, кулаш хире багның бажында так кылдыр баглап каан көккерлиг ыргай даянгыжын ал сал-ла, ашак үне-ле халыды. Мен база-ла үне чүгүрүп келдим. Демги бууран дээрге өг дег аданың бир талакы өжүндөн алгаш, дээр шаар агдайтыр көдүрүп үндүрө берген, ужур майгырынга чавыда берген тур. Көккерлиг даянгыш-биле ужу-бажынче кара күш-биле ол-бо улдарга, арга чадаарда сала кааптар аразында, адан-даа кыштаг хажыбызында куу кырны ажыр караш-ла диди. Оон соондан буура база-ла караш кынды.

Кижим өгге ыт чок кирип келгеш, таалайын таккыладып чугаалай-дыр:

— Хайыраан аданым! Кончуг сойлук ону кайын дириг үндүрерил. Четтирбейн баар ирги бе? Чүү ирги, дуңмакым?

— Кур күштүг адан четтирбейн баар болгай аан ол — деп, кижимни будалдырып олур мен.

— Аъттарны эртен эрте мен барып эккээйн, кандыг-чүү-даа болза истеп чорааш, барып көрээли шүве, нөгүр? Ам ыяк кылдыр шуглап каайн, удуп чыдып ал — дидир.

Эртен оттуп келиримге, өгнүң ишти шагда-ла туруп келген болду.

— Шай чылдып кагдым, аңаа эъттен доорап чип ал, мен аъттарны эккээйн, аданның изин истеп көрээли — дээш, кижим бир деспи дүлген эътти мурнум орта салып кагды.

— Чаа, ындыг-дыр харын — дээш, дүвү-далаш-биле тонна-нып эгеледим.

Шала сезиглей-сезиглей үнүп кээримге, дүүнгү буурам кандыг-бир улуг үүле бүдүрүп каан чүве дег, дүште-даа чок кегженген, ынчалза-даа сүртенчи дам барган бо тур.

Сырыннап хадып тур. Үзүк-чазык кара-кара булуттар мурнуу чүкче дывыржып, ол-бо иткилежип көжүп чоруп турлар. Оларның чамдыктарын кижиге көөрге, аң-араатан, теве-буура сагышка кирер.

Ширбий хадып каапкан кырны ашкаш, кудургайны куду бадыптывис. Адан биле буураның халышкан истери кара тевис, кайызы-даа аажок шурап, халып чораан. Кезек-кезек кырлаңнарны ажилдыр одуртпушаан, чоогаларны кежилдир, куукуу шаттарны одуртур үр-ле истеп келдивис. Мырыңай кара эртен үнген улус дүшке чедир чортуп, челзип келдивис. Бичии бүүрелчин тей кырынга үнүп кээревиске, буура челип чоруй доктаагаш, туруп-туруп дедир ээпкен болду.

— Па, чаагай бооп тур. Кулугуруң четтирбейн барганы олдур, көрдүң бе — дээш, эжим менче көргөш, хүлүмзүрөп кагды.

Аданнын изи биеэ хевээр-ле шак ынчаар чара улдап чоруй барган. Аъттарывысты дарс кылдыр кымчылааш, хөрүктелдир челзиптивис.

— Дөө, хову ортузунда терезиннер аразында чүл ол? Теве даш бе азы хараган бе? — деп, эжимден айтырбышаан, аъдым аксын тыртып, кымчым-биле айыттым.

— Кайда, кайда? Карак чедер эвес. Ядараан, согурарган чүве. Бо ховуда даш, хараган бар эвес — дидир.

Исти каапкаш, демги чүвеже шуут дорттаптывис. Шынап-ла тевевис бо чыдыр. Бисти көрө тыртып кааш, буккугайндыр алгыргылааш, турар дээш каш-даа дап бергеш, чадап кагды. Узун-узун кара-сарыг дүктери эстеп чыдыр. Дүже халышкаш, аъттарывыс кастагылааш, чанында-ла бардывис. Тевени дуй ала берген хыраа харны кактагылааш, кижим ооң бажын суйбагылады. Оозу буук-буук кылдыр ээзинге харыылааш, карааның чажын төге-ле берди. Ашак-даа караан чени-биле

чодуп чоруй, тааклызын тиккеш, оттуун шага берди. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, аңгадап харлыга берген, хейде-ле бирде тежеже, бирде эжимче көрүп каап тур мен.

— Гм, тоожок болган-дыр. Бо хире ырак черге кончуг семис тебе кара күш-биле маңнааш, бертинип калган-дыр.

Оон мен тура:

— Тургузур маңнапкаш, деридип изиргенген тебе дышта-нып чыткаш, ол хевээр көжүй бербээн ирги бе? — дидим.

— Ындыг база магат чок харын, оглум. Чүвени канчап билир.

Аргамчылар-биле оон-моон баглагылааш, тургузур төрөпчилээш, мырыңай чадаштывыс. Хүн-даа орайтап, хат-даа дыңзып келди. Соок деп чүвезин канчаар ону.

— Ам шуурган болур-дур, дүрген чанаалы. Ат болур бис — дидир.

Шынап-ла хат сыыгайнып келгеш, терезиннер баштарын ол-бо бөөлдеп тур. Силер кулугурларны черле адырам дээ-зиг, кижини тендиртир шаап турар. Аъттар хөөкүйлер чиге мурнуу чүкче көрүнгөш, күдүйүп алган турлар. Оларның кудруктары, ыдык челдери ол-бо эстеп тур. Дүвү дээрге кижинин карак-кулаанче шывай шаап-ла турар.

Бижек-биле хөй терезин кезип эккелгеш, аданның хат келир талазын шуглааш, хар-биле чыыруктай хөөп кагдывыс. Аъттангаш, хаптарывыска, тевевис буккугайнып чыдып кагды. Кижим тевезинче хая көрнү-көрнү шошкудуп-ла олур. Бүдүү шыырыгып, донуп чор мен. Ол хирезинде соок дер төк-түп чоруур, уйгум-даа келиксээр. Эжимге билдиртпес дээш, пат-ла чор мен он. Шуурган-даа улам-на дыңзып олур. Кыр кыры черлерге үнүп келирге, хар холуксаалыг кум-сай саар-лып-ла турар. Аалга дүрген-не четсе!

Барык-ла дүн ортузу хиреде аъттарны соп чорааш, арай боорда калгып кирип келдивис. Изиг шай аартапкаш-ла, сок-кан чүве дег, удуп каап-тыр мен. Оон оттуп кээримге, бүгү мага-бодум ууттунмас, туруп коваяр дээш, чадап кагдым. Каракка үен-даян чүвелер көстүр. Даштын-иштин эндерик хөй кижилер бирде шуугажып каттырышкан-даа ышкаш, бирде ыглап-сыктажып-даа турганзыг. Ол-ла ынчап шыыгайнып чыткаш, чүү болганын билбейн барып-тыр мен.

— Ам ийи хонукта билинмес чыдып келди. Ат чүве-дир але — дээн кончуг хомудаан үн дыңналды.

— Бо хүнзедир шуглап хүнзээш, даарта эм-таң сураглап, Далай ынды баар-дыр — деп, бир кижитаныырым-даа ыш-каш үн-биле чугаалады.

Канчап барган кижит боор мен дээш, арай боорда шимчеп чоруй, караам көрүп келдим.

— Күжүр-ле кара оглумну! Па, ам ажырбас — дишсе-ле,

демги ирей-кадай чанымда бо турлар. Та коргуп хомудааны ол, та өөрүп амырааны ол, оларның карактарының чаштары борбак-борбак дамдылап бадып турлар. Ол хирезинде кайызы-даа хүлүмзүрөп турар.

— Аданывыс канчалган ирги?— деп, байгы турган күжүм чыып келгеш, кызып-кызып багайтыр айтырдым.

— Аа, хуурай бер! Багай чудаңгы торумну чоор сен ону. Ыт-куш дегбейн бүдүн чытса, чылый бергенде баргаш, дүгүн кыргып алыр чүве харын — деп мындыг.

Оон бирээзи оргаш:

— Сен-не сегий берген, ол кончуг магалыг болду, оглукум. Биске оон өске чүү-даа херек чок — деп кагды.

Шылааш, ковайып кээримге, торгу-биле шып каан кудус кырынга мени чыттыргаш, чап-чаа хураган кежи тон-биле так кылдыр шуглааш, кырымдан ак энчек-биле шып каан болду.

Кончуг изиг кара хой мүнү аартаткаш, ол угбай:

— Шимчевейн чыт, удавас каң кадык апаар сен. Қадан-наар болза, хоржок — дидир.

Чованчыы-ла кончуг, аалга-ла чоп аарый бербээн кулугур боор мен деп, бодумну бүдүү кончуттунуп чыдыр мен. Хейделе авамга хорадаар мен: таакпы-туукпу деп алган, кижии айбылап канчаары ол.

Элээн каш хонукта ол өгнүң сүттүг сарыг шайын ижип, семис хоюнуң эьдин чип, кара мүнүн аартап чыткаш, шуут-ла сегидим.

— Мен-даа силерниң ачы-авыралыңарда каң-кадык болдум. Аалда хоочу-хораалыг авам, багай дунмаларым ат болган боор, чанып көрейн. Силерниң буяныңарга четтирдим — дээримге, ашак оргаш:

— Ол чүү дээриң ол боор. Хамык буруу менде ышкажыл. кончуг кырган ногайда аан—дээш, хөрээн шашкылааш уламчылады:— Үргүлчү чугаалаттынып, дембээреп чыттын: «Буура»-даа дээр, «адан»-даа дээр, чамдыкта мээң адымны-даа адаар чордуң. Бо кадай-биле бис ийи шуут карара өлүп калган олурдувус. Харын-даа шымбай чоор, сегий бердин. Өршээ хайыракан! — дээш, өрү-куду чалбарып кагды.

Аьттаныр кыры турумда, ирей, кадай аптаразын үжээш:

— Аванга аппарып бер — дишкеш, кезик сарыг шай, чартык хире дүңзе таакпы берди. Оон ашак кезек боданып чоруй өске бир аптарадан мөңгүн чүген уштуп эккелгеш:

— Мону аныяк кижии эдилеп каг — дээш, ийи холдап менче сунду.

— Кайын боор, хоржок — деп, турумда-ла, мунгаш дынын так кылдыр баглааш, тура халып келгеш, эктим ажылдыр шавыштыр кедирипти.

— Шагаа эрте бээрге, аалыңарга чеде бээр мен. Ынчан эът-уъттан чедире бергей менде. Ам ону бо соокта чүү ынчап чоруур сен — дидир.

Ол эптиг-ээлдек, кайгамчык өг ишти-биле, ырак черже чорук кылыр дээн ынак оглу дег, байырлашкаш, аътаныптым. Кайызы-даа дашкаар үнүп келген:

— Байырта! Байырта! — деп, туруп калдылар.

ЧУРУКТАРЖЕ КӨРҮП ОРДУ

Тайбың чолду камгалажып, ыдык чаага
Дайзыннарга халдап чораан, өлүм билбес
Хоочун солдат кадыр хаваа дүглү берген,
Хоолааш аскан чуруктарже көрүп олур:

Кылчыгыр куу, хирлиг фриц сүрүп алган
Хып дээн чалыы ийи солдат көстүп туру.
— Кымнарыл? — деп сонуургааштың айтырган мен.
Кырган солдат «ийет» дигеш харыылады:

— Артында — мен, бетинде дөө күдер киж
Алдай чурттуг, мээң эжим маадыр-дыр.
Рейстагга хораан фриц тудуп алгаш,
Эккел чораан үевисте тыртырып каан.

Тиилелгени мырыңай чарлаар кыры турда,
Дидим эжим, хайлыг окка таварышкан,
Холум тудуп, улуг тынып, хүлүмзүрээш,
Хомудал чок: «Тиилээн бис, байырлыг!» дээн.

Харааданчыы хөлчок болган. Көөрүмге —
Кара бажы сагланнады эстеп чытчык.
Актыг, арыг кызыл ханы, кекскээн тук дег,
Айдың дүне биске кыйгы салып турду.

Тайбың чолду камгалажып, ыдык чаага
Дайзыннарга халдап чораан, өлүм билбес
Хоочун солдат кадыр хаваа дүглү берген,
Хоолааш аскан чуруктарже көрүп орду...

ХАЯЛАР ЧОП ЫГЛАЖЫП ТУР

Хаяларны сөгүртүр дээш,
Харлыг кыжы үш ай дургу
Дүвү биле соогун холааш,
Дүн-хүн чокка меннип келди...

Дендии донган хаяларга,
Дээптерге хаарып турду.
Ынчалзажок хээрек дош дег
Ырмазырап, тигленмээннер.

Хайыралыг час шаг кээрге,
Хаялар чоп «ыглажып» тур?
Карак чажы чүгле кажан
Качыгдаанда төктүр ийик.

Чүү-даа чүве, чүгле чаңгыс
Ажыг ужун ыглаар деппе?
Чүрек, сеткил өөрээнде,
Амырааштың база ыглаар:

Өршээл чок кыш чар чок чаазын
Чаныш, сыныш чокка тиилээн
Часкы хүнге хаялар ам
Өөрээштиң ыглажып тур.

**ТЫНЫ ЫШКАШ
КАМНАП ЧОРУУР**

Ажыг дарлал хилинчээндөн
Адырлып аар шынны дилеп,
Ажылчын чон чүс-чүс чылда
Аар дөңгү чүктеп чораан.

Ээн куруг ховулар-даа,
Эзим-арга сыннары-даа,
Агым хемнер уннары-даа
Арат кижээ чыргал бербээн.

Актыг шын дээш демиселчи —
Ильчивис ону билгеш,
Аас-кежик оруун чонга
Идегелдиг айтып берген.

Ленинниң өөредиин
Ишчи чону чалгын кылгаш,
Кажан шагда ээлбес кылдыр
Хаан чазаан чылча шапкан.

Орус чоннун ачызында
Тыва кижиги шынны билген.
Оңмас чаагай чуртталганы
Тыны ышкаш камнап чоруур.

ВЬЕТНАМ ӨННҮҮМГЕ

Аяс хүндүс Москвага ужурашкаш,
Алышкы дег найыралдыг апарган бис.
МКУ-га кады чурттап, өөренип,
Эжишкилер, өннүктөр бооп чордувус чоп.
Эртем-билиг дээдизин чедип алгаш,
Эки хүнде эстелдирип чана бердин.
Маадырлыг Вьетнамның оолдарыңга
Байырымны, мээң эжим, чедирген сен.
Чечек ышкаш частып хөгжээн ынак чуртун
«Чээргеннээрин» кордап алган агрессор
Адып боолап, бомбалап ыштазажок,
Алдыртпайн тур, дүжүп бербээн.
Фашистер дег дайзыннарның калчаа огу
Бажың ажыр сыыгайнып эртип тур боор!
Демир-үжүүң тудуп алган серте-даа чок,
Денге боолап, демисежип чыдыр боор сен!
Черниң ыраа найыралга моондак болбас,
Сеткил-чүрээм сээң-биле чарылбас, эш,
Хосталганың кызыл тугун быжыг туткаш,
Хостуг чуртун камгалажып, деткип чор мен.

СОНЕТТЕР

* * *

Шилги-дайым челип олур,
Сиген бажы шилиреп чор.
Шиглеп алган сорулгамны
Чиге бодап, халдып ор мен.

Салгалымның чолун бодааш,
Чаалыг шөлче боолуг эвес —
Чаа байлак тывыжынче
Чарлып, ырап келдим, ынаам.

Аржыыл чайып үдеп кагдын.
Сеткилимге отту кыпсып,
Ажыл-ишче сорук киирдин.

Сеңээ мону бүзүредийн:
Коллективке макталдыг бооп,
Холум дыңзыг иженир мен.

* * *

Геологтар турлаа черде
Кежээ дүшкен. Имир каксы
Оолдар шупту чыгып келген,
Одаг каккаш, яржып ор бис.

Ажыл-ишке түңнел үнген —
Арыннарда хүлүмзүрүг:

«Сөглээн сөс — керткен ыяш»—
Сөзүвүстү ээледивис.

Чарыштарга шүглүп үнгөн
Шалыпчылар аразында
Адым кирди...

Амыраам сээ чагаа бижип,
Ханы быжыг ынакшылдык
Хаяа-чырыын көрүп ор мен.

АМЫДЫРАЛ

Изиг хүнде чорук чорааш серииттенип,
Ак тал дөзү хөлегеге шайлап ордум.
Йштик черде буга шазы аяң шыктын
Айыраңнаан чечээн көрүп, чаптап ордум.

Чулук-шыгын үнүштерге чедирер дээш,
Амыр-дыш чок, далаш аккан буга суу-дур.
Шупту чүве: чылыг, өл-шык... четчир боорга,
Амыдырап — чоргаар өскөн чечектер-дир.

Шак ол көрүш — төрөөн бойдус чурумалы
Ада кижээ харыысалга бедиин онаап —
Ажы-төл дээн сеткилимни доюлдурду.

Салгалының келир өйү чечектер дег,
Чараш, хөглүг болзун дизе, ада кижин
Ажыл кылып — амыдырал магадылаар.

Ондар ОХЕМЧИК

ИШТИҢ ХӨӨНҮ

Хову-Аксы шалып тудуун
Холга киирер даалга алгаш,
Күзел-соруу күштүг кыпкан
Күдер эрлер көстүп келир.

Кедээр сын дег бедип үнген
Кедизи улуг комбинаттың
Эгиннер дег ханаларын
Эптеп, салып кириптерлер.

Дамыр ышкаш ол-бо шуушкан
Дамчыдылга хоолайларын
Каңнап кылган иштиң хөөнү
Каргыраа дег сагындырар.

Хомусталган, сыгытталган
Хостуг үннер аяннашкаш,
Хондур-дүндүр ындынналып,
Кожа суурга аян тудар.

Эңмектелип бады келген
Эзим эдээ чаа суурда
Балды-биле кран даажы
Баштактанчып хөөрешкензиг.

Көстүп көрбээн чаартылганың
Хөлүг ырын таалап дыңнаан
Хөлегелиг Танды сыны
Хөлбеш кыннып мөгейген дег.

Куулар САРЫГ-ООЛ.

ЧҮРЭЭМ ОДУ

Өпейлеткен кавайым дег
Өскөн, төрээн, азыраткан
Калбак Шемим Борбак-Ары
Кажан шагда утпас черим.

Аңгыр, торлаа куштарың дег,
Алаак, ховуң эргип чордум.
Ала-буга, кадыргың бооп,
Агым сууңга эштип чордум.

Чүлдү-чүрээм ынакшылы
Чүмү-биле сенде сиңген,
Сайы чараш Шеми хемим
Чассыдып каан оглу-дур мен.

БҮЗҮРЕП АЛ

Саяк, чыраа аът-тыр дизе,
Ону дораан садып алба.
Чараш, чаагай кыс-тыр дизе,
Ону дораан кудалава.

Артты, хемни кежир мунгаш
Аъттың чоруун билип ап чор.
Айда, чылда эдеришкеш,
Амыраанны танып ап чор.

Серен-оол ЧЫРГАЛ-ООЛ

КРЫМ

Крым, Крым!
Кырган, чалыы кым-даа келгеш,
Ыяап сеңээ
Ынакшылын миннип чанар.
Чоннун чүрээн
Чогум кым, чүү хаара тутту?
Чүректерни
Часкы хүн дег чылыг одун
Чүнүн-биле
Чаалап алдын, сөглөм, Крым?
Сонгу чүктен
Соок киирбес шивээ болган
Ажай-буурул
Ай-Петри, Роман-Кош бе?
Азы чүгле
Алдын херел хүнден сиирген
Виноград,
Вино, ханды, чимис, кат бе?
Хөнү сынныг
Кипаристер, пальмалар,
Хөлегези
Кижиг ханар хады, пөш бе?
Катер, хеме, суднолар
Чамдыңнадыр,
Чалгыгларны чара чүткүп,
Олчуп-солчуп,
Ол-бо чүкче тарап турлар.
Эрик дургаар
Элезинниг пляжтарда

Эндерик чон
Эштип-чунуп хайнып туру.
Шала кедээр
Санаторий, курорттарның
Чаа туткан
Чараш ак-ак корпустары
Кара-ногаан
Чаңгыс өңнү аян кирип,
Кайгамчыктыг
Чайгаар бүткен пейзаж кылды.
Крым, Крым,
Кыш дүшпес чылыг оран!
Чүректер сээ,
Чүглүг согун аткан ышкаш,
Чүмү-биле
Чүге ынаа билдингир-дир.
Крым, Крым,
Кызыл туктуг курорт чурту!
Мөөрүктерде
Мөңге ногаан парк, садың,
Изиг, чылыг,
Ионналчак салгын-хадың,
Кааң дээр дег,
Кара-Далай чалгыглары
Қажанда-даа
Хайыралдыг, уттундурбас!

Салчак САРЫГ-ООЛ

ЫНАК ЧЕРИМ

Чаңгыс-Терек, Моолдуг-Саяк бо-ла мынчаар
Чажымдан-на шары бажы мунуп өстүм.
Оъттуг-көктүг Шуювустуң баткан унун
Олбук бодап андаштанып удуп чордум...

Ол-ла черим чечээн чулгаш, эжим кыска
Оңуп читпес белээм кылдыр тудускан мен.
Ырым база бөгүн оортан тыпкан болгаш,
Ынаам киткээн, хөглүг чурттап ырлап чор мен.

Чүрээм өөрткөн ынакшылым күштүг чыры
Чүмү-биле хөрзүнүндө сиңе берген,
Сарыым чурту — чаарттыңган Кара-Шуйлар
Сагыжымдан утгундурбас ораным ол.

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Төрээн Тывам — алдын черим,
Чырык хунүм херели сен,
Чылыг, эргим күзелим сен.

Төлүң меңээ чоргаар ужар
Чалгын күштү тыпсып берген,
Чалыы, байлак ораным сен.

Авам болгаш ынак черим,
Алдар-биле шиметтиндиң,
Адап четпес чаагай сеткил
Ажы-төлдүң хөрээн долду.

Өнгүр тугум дээрде киискээн,
Өөрүшкүнү сөглөп туру.
Ынчангаштың ынаам дендээн,
Ырлыг-хөглүг чурттап чор мен.

Карасал СЕДИП

УЛУГ-ХЕМДЕ ЧАС

Кадыр дуруг мээстерден
Халчып баткан сарыг суглар
Доштуг чыткан Улуг-Хемни
Доюлдуруп үндүрүптөр.
Шанчыглар дег тырылган дош
Чалымнарга үскүлөп каап,
Ырак, делгем соңгу чүкчө
Ындынналып шаап бадар.
Кара булут эрте бээрге,
Кааң хүннүн дээри дег,
Ак-көк начын Улуг-Хемге
Амыдырал хайнып үнөр.
Улуг, биче чалгыннарын
Улай, чүглей какпайткылаар,
Энир чылын чанган куштар
Ээп келгеш, чуртту каастаар.
Эжиндирген корабльдер
Ээлдек, ыткыр ырын ырлап,
Улуг-Хемни өөрү, куду
Ужуктуруп шуужарлар.

ХАКАС ӨННӨКТӨРНИНЦ ҮННЕРИ

Михаил КОКОВ

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Аңы, кужу арга долган,
Азыраан мал кодан сынмас,
Демир, хөмүр үүжелээн
Тергийн ынак төрээн черим.

Деспектерде тараа шиилээн,
Терең хемнер салдар чайгаан —
Дүне безин, хаяа ышкаш,
Түмен тудуг чайнап турар.

Сыннар турлаа буурул таскыл
Кыйгырышкан гудок дыңнап,
Сылдыс кыпкан рудникче
Хыраа өттүр кайгап турар.

Хакассия! Ханныг кара
Хааннар сеңээ халап кылбас —
Улуг чурттуң уруу болган,
Уран дарган, дайынчы сен!

Николай ДОМОЖАКОВ

ЧЫЛГЫЧЫ КЫСТАР

Тос-тостуң сооғунда
Тозан ала киштежип тур.

Дүннүң кыржың чыварында
Дүвү харлар хову дургаар

Чылгычы кыс чаактарын
Чыттаан ышкаш саарлып тур.

Ынчалза-даа негей тонун
Ыяк кылдыр куржаныпкан,

Шуурганга торлуш дивес
Шудургу кыс челзип чору.

Саксагайын кызырадыр
Саяк аъттар хөртүк казып,

Кангы, меде чыды сиңген
Харлыг черде аъттап чорлар.

Айны булут дуглап алган,
Аът кулаа көзүлбестээн.

Дүвү өттүр эрес кыстар
Дүвүрексеп дайгырарга,

Аъттар, белер харыы кылдыр
Айыңайндыр орангылаар.

Эрес кыстар бисти кагбаан,
Ээвис мында дээнзиг-даа.

Қолдуда дең чыры ышкаш
Кокай караа көгеренээр.

Кокай биле шуурган ийи
Кооңайндыр улушса-даа,

Қолхозунуң сүрүүн малдаан
Эрес кыстар ону тоовас —

Эзер аъттыг ийи кыстың
Коргар чүрээ чок деп болур.

Михаил КИЛЬЧИЧАКОВ

ДАҢГЫРАК

Ынчан бодум гвардейжи солдат чордум.
Ыдык чаага өлүм-биле месилдешкеш,
Ржевка мен чевег-хөөрге чыдар частым,
Ынчалза-даа чараш дуб мээң тыным алган!

Чиге октаан гранатаны шак ол дубтуң
Чинге уну дозуптарга өскээр чаштаан.
«Өңнүүм-дүр сен, ёзулуг — деп, чугааладым.—
Өлгүжеге уттундурбас даңгыраам бо.

Өскен черге амы-тынныг чанып келир
Өөрүшкүлүг салым-хуву турар болза,
Чүлдү-чүрээм ханызындан сени мактап,
Чүс харлыг энемге мен хөөрээр мен!...»

Ырак черде Абаканга чеде бергеш,
Ынакшылым мөңге-дир деп сөзүм бердим.
Чоргаар дубка, тыным алган өңнүүм сеңээ
Чорук чорааш база катап душчуп келдим.

Хоочуннар кожа тур бис — сээң унуң
Коргулчун, чаёс чире шаап каан, а мээң холум
Дайзыннарның огу деггеш, кемдеп-кергээн,
Дайын уржуун утпас, билир өңнүктер бис.

Ханныг балыг чоорту хаглып, экирзе-даа,
Хайлыг сорбу зытке-сөөкке артып калыр.
Дубтуң бодун шуурган сый шаап, ужурза-даа,
Турлуп калбаан дазылдары черге артар.

Снарядтар частып чаштап, сө теп турган
Шыкта дубтар дүк-шет кылдыр ногааррган.
Ону көргөш оглум сактып бодап тур мен.
Орлан чалыы чуртталгага өөрүп тур мен.

Даттыг демир чоннун кежиин каңнашсын деп,
Дайын хүлү тарай хадып, сөнээзин деп,
Чаагай чуртка хайлыгларның бужар холун
Чагдатпас деп даңгыраамны берип тур мен.

Иван КОТЮШЕВ

* * *

Чайның айы эртип турда,
Чараш торгу кедипкен дег,
Чечек шыпкан сарыг хову
Сеткилимге онза эргим.

Сарыг, кызыл, ак көк өңнүг
Сан чок чечек мени көргөш,
Салгын сырын аайы-биле
Салбактарын чайгангылаар.

Арбай, көже база мында
Аккыр хем дег чалгып чыдар.
Аалымче чанар оруум
Аажок тар ышкаш апаар.

Кежээликтей оьттаан инек
Кегженип каап, хөлес чыдар,
Дөө ынаар бажыңнарның
Дөзезин мен көрүп каар мен.

Күжүр ховум!.. Көктүг шыктыг —
Күзелим дег чараш-тыр сен,
Чаартынган чаагай ижиң
Сагыжымга оон-даа эргим!

Иван КОСТЯКОВ

ЧАҢГЫС ХЕМЕ

Туманныгда чаңгыс хеме
Енисейде чайгадып чор.
Дун дег үннүг оолдун ыры
Эъдим-чүрээм чымыратты.

«Анай карам эвес бе?» дээш
Кадыр элден маңнап баттым.
Каржып эрте бербезин дээш
Аржыылымны чайып турдум.

Өткүт ыры чалгыгларга
Өпейлеткеш ырап бар чор,
Чаңгыс хеме талыгырже
Чайганмышаан чашты берди...

Чааскаан кайгап туруп калдым,
Чашты берген ужуру чүл?
...Кааптар дээн бе, эскербээн бе,
Кандыг бирни сөглээри кай!

Михаил ЧЕБОДАЕВ

МОСКВАГА ДЕМДЕГЛЕЛДЕРДЕН

1. Кремльдин кырында көге-бугалар

Кремльдин суургазында
Хиискип турар кызыл туктар
Часкы хатка хөлбеңнеп тур.
Чалгыг кырлаан көвүк ышкаш
Чараш аккыр көге-куштар
Қылаң дээрже
Қылайтыпты.

Дээрни көрүп орарымга
Делегейде тайбың күзээн
Көвей чоннуң тугу ышкаш,
Көге-кушту сүлделенген
Көккүр, чырык болу берди.

2. Дүш

Хоорайым Сээ чурттап чорааш, Абакан,
Коңчак черде, сеткилга чоок Москваны
Дүжөп чордум.
Дүжүмде дег Сээ чедип келгеш, Москва,
Хову чечээ — Абаканны дүжээр-дир мен:
Хоорайларым чүрээм орта катчы берген,
Хонук безин олар чокка чурттай албас-тыр мен.

Николай ТИННИКОВ

ЫРЛА, ХАЙДЖИ!

Ырла, хайджи! Эткир үннүг
Чадаганың хылын дыңзыт —
Ырак даглар, арга-эзим
Чаңгыландыр ырладып ор.

Төрээн чурт дээш ажыг дерин,
Төктүр ханын харамнанмаан
Ажылчынны, дайынчыны
Алгап-йөрээп ырла, хайджи!

Улуг чаагай хосталга дээш
Дидим эрес тулушканнар
Уран ырга сорук кирип,
Тиилезин дээш ырла, хайджи!

Хүннү, часты, келир өйнү,
Өөрүшкүлүг чуртувусту,
Күзеливис дээдизин
Өткүт хостуг ырла, хайджи!

Моисей БАИНОВ

ЭРТЕН

Эрте одун!
Хову-шыктын делгеминде
Эриг алдын — хүн-даа үндү.
Хорагай бооп баткан сугну
Хоюг көк бус шуглап алды.

Эрте одуң!
Аныяк сен, чараш-даа сен,
Чоргаар болгаш эрес-даа сен,
Соңгаң караан ажыдыпкаш,
Аас-кежиин танып ап көр.

Эрте одун!
Оруун узак, чолуң байлак,
Омак базып, хөглүг чуртта.
Эртенги хүн магалыын көр,
Элеге имир чашты берзин.

Эрте одун!
Дээр көгү дуң дег арыг.
Дерин, күжүн халас барбас.
Эргим чурттуң кайыын тура
Эрээн шокар чечек шыпсын.

КАНАЛ УНУНГА

Холдарыңда хүүрек аар.
Даштыг черни үңгүп тур сен.
Кожагар даш хөлегези
Дал-дүъш турда ходуюп каар.

Ынчалза-даа муңгавас сен,
Шылаг сени дамдыктавас.
Бяк сөстүг өөрүнден,
Шыны херек, соңнавас сен.

Чапсар кээрге, хавааң дерин
Кылаңнадыр чодувуткаш,
Саазынга таакпы ораап,
Кыпсып, тыртып, дыштаныр сен.

Сеткил хөглүг. Таакпы ыжы
Дээрбектелдир эстеп турар.
Сээң ижиң чонга херек,
Дээди чоргаар сеткилиң ол.

Төрээн чериң хонук тудум
Хайыралы даам-на баарыйн,
Дөспөс чалы назыныңны
Каңналдырган ажылың ол.

КИЖИЛЕР, БОЛУУШКУННАР БОЛГАШ ҮЕ

Степан САРЫГ-ООЛ

МАЛЧЫН ЧОЛА-ДЫР, ТАНЫЖЫҢАР

(Очерк)

«Соон истээр, мурнун хынаар» деп үлегер сөстү хынамча чок дыңнаар болза, сээк ужуп эрткенинден дора, кулак дашты-биле баар. А ону дыңнаан, сагынган санында болгаамчалыг, харын-даа ада-өгбениң чагыг, сургаалы кылдыр хүндүлөп көөр болза, кажан-даа кончуг ачы-буянныг сөстөр. Мындыг болган дижик:

— «1968—1969 чылдарда амыдыралыңарда кандыг онзагай, уттундурбас таварылга болганыл?»— деп бистен хенертен айтырыптар болза:

— Чо-ок, ындыг-ла онза чүү болган боор? Анаа-ла бүрүн-бүдүн олур-ла бис — дээр ийик бе, азы шуут-ла аңгадап, хейле янзы-бүрү таварылгалар бодап муңчуларывыс хөй.

А херек кырында? Чаңгыс чижекте элээн тода кылдыр коптарып көрээлиңер:

1968 чылдың чайгы халаптыг, кургаг хаттыг каңнаашкыны колхозчу тараачыннарга, малчыннарга, совхозтарнын ажылчыннарынга кандыг-кандыг аар согуушкуннар таварыштырганын олар кайын уткан боор. Та. Оларның үнүш-дүжү-дүнүң дыка хөйүн кандыг-даа өршээл, келдерел, кээргел чогу-биле булаап алгаш баады. Шыны-биле санап көөр болза кым-бир кижиниң кызымак күжү-биле ажылдап алган чүс акшазын кандыг бир бүтпес идегет көзүлдүр-ле уштуп аппаратан дижик, ол ону белең утпас, бо-ла хыйланган, карганган

олулар-ла болгай. А бистин колхоз, совхозтарывыстың ажил-чыннарындан 1968 чылдың каңы чүс-чүс гектар черлерниң тараазын, чүс-чүс гектар черлерниң көк сигенин алгаш баарды. Чазын хөй-хөй машина-техниканы дүн-хүн чок эледи, өрттендир ажилдадып, муң-муң рубльдин кывар-чаар материалын өрттедип, туруп, хову-шынааларны ужу-кыдыы көзүлбес кылдыр аңдара каггаш, муң-муң тонна эң арыг үрезинни чажып кааш, күзүн оода чашкан үрезини хире тараа албаандан байтыгай малга чидиртир кыйбаң саваң безин албайн барган таварылгаларны канчап уттурул? Ол оскундурган тараа, сигени өскээр адаарга, муң-муң тонна семис эът, сүт, саржаг, чөөгей — сметана: миллион-миллион рубль ышкажыл! Ону уттуптар кижин болганчок-ла таваржы бээрин чажыргаш канчаар.

Ол 68 чылдың чайгы, күскү когарадынының уржук-халавының кырынга 1968—1969 чылдың кыжы халапка халап улашкаш, кедергей соок — чуттуг кыш дүштү. Аңаа удур бистин колхозчу, совхозчу ажилчы чонувустун маадырлыг демисешкенин кайда, кандыг эрткен дээрзин каракка көстүп келир кылдыр чуруптар аргалыг турган болза төөгүгө, бир эки-ле өөреништиг кеземче, дуржулга бооп артар ийик.

Ооң иштинден чангыс боттуг чижек кылдыр бир малчын: Монгуш Допур-оолович Чоланың аалынга эрткен чазын апрель айда кирип, чугаалажы каапканымны эргим номчукчуга чугаалаксадым.

Чыргакының «Чыраа-Бажы» совхозтун Улуг-Ховуда Ак-Дашта бригада төвү. Апрель 8. Халаптыг кыш шаг төндүр-ле аажылап-аажылап, адак соонда ажилчы чонга күш четпейн. ханныг аспаа салдынып, ылбырап бады барган ышкаш: Чыргакы унунуң дош-булуу илчиреп баткан, кайдыг-даа машина, терге кештинмес, оңдарда мал безин сугга чардырып турду.

Даглар, шаттар карарган. Улуг-Ховунуң хары көк ээрем дег ылбыраан. аңгыс-даа, кур чер-даа ылбыргай: оъттаан инек кадалып чыдар. Ындыг час дүжүп кээрге, кыштадыр демисешкен кижилер-даа хостуг кылдыр улуг тынып, хаварган, додуккан холдары-биле хаваанда дерин чодуп турар апарган. Хөкпейти доңуп, шагжайты арып чудаан мал-даа херлип, ооргазы хөндүрлү берген, хар алдынга чаштынып кыштаан куу сигенин хөртейти дайнай берген. Шак ындыг чындыгыр кежээ Ак-Дашта Монгуш Чола баштаан бригада төвүндө үш-дөрт чуртталга бажыңнарлыг, улуг кыштаг кажаага чедип келгеним ол.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, республикада бир сураглыг малчын. Эш Чоланы хууда тараачын чорда-ла таныыр мен. А сөөлгү үеде ады-сураа үнүп, маадыр апаргандан сонгаар көржүп, ужурашпаандан бээр элээн үр-даа апарган. Бо чазын ужурашканывыс бо.

Часкы хүн сонгу-барын сыннар бажынче өөдип ашкаш, эриг алдын сорлар-биле бүгү-ле дээрни чайырлапкан. Хүндүс эрип хүнзээн көк мөөн ала-харның шыгы кыштагже серииде-ди тынып келген. Кыштаг чоогунда кургаг куу шаттарны шыпкан, бора булут дег, көжүп кирип олулар муң шаа хойнуң бир ужу коданга чедип турда-ла, аалда хураганнарның уткуй алгырышкан чиилээжи холужа берген, дүвүренчиг.

— Экии, эш Чола!— деп, кежээки одардан хоюн кирип келген кадарчы аьдындан дүшпээнде-ле уткуй барып хол түт-чүп чолуктувус.

— Экии, Степан Агбанович! Хоочун өңнүк моорлап келген ышкажыл? Экизин аа!.. Ай-ай! Кшш-кшшии! Ындындан бээр дозуп көрөм, кадай. Кажалаптар-дыр. Кшши-кшши — дээш малчын күшкүрүп, былгырып, сыгырып, аалда турган херээ-жен малчыннар, уруг-дарыг дөгере-ле бригадир Чоланың малдааны 370 шаа төрүүр хоюн, малчын Чингир-оолдуң малдааны 470 шаа энир чылгы хураган — тогду хойну бир кыштагда кожа ийи кажаже үзе сүрүп кирип турары ол. Ол төрээш хоюн бо чылгы хураганы-биле катай алырга, муң ажыг мал чаңгыс коданда шимээрге турда, хоорай кижизинге хөлзенчиг болбаажал! Чүс-чүс янзы-бүрү үннер-биле алгырып кээрге, кандыг-ла бир үерлээн кашпал хем эринде турганзыг, динмирээр чүве! «Даглыг хем эриң чурттуг кижилер алгыжы» дижир боор. Ол ышкаш төрүүр шээр малдыг малчыннар база алгырып чугаалажыр дизе ажырбас ышкаш. Кежээ мал кирип турда, ында ажылдаан малчыннар база-ла хөлчөк алгыржып чугаалажыр. Аңаа чаңчыкпаан хоорай кижичи баштайгы удаада шуут-ла албаарап, аазатпайлаар: улусче көөрге, үнү дыңналбас, чүгле чаза-ла аазадып, эринери шимчеп, чаңчажып-даа турганзыг.

Бажыңынга демин-не эрте кээп, маадырның кадайы — база бир кол малчын Анай Ак-кысовна-биле мендилежиң, таныжып, шайлап каапкан. Маадырны элээн манагзынга, дөспөйн уткуй маңнап кээп, чугаа эрээн кижичүгле кыйгы-биле менди солушкаш, кажжаада холушкан хой, хураган боралгаанче эштип кире берген, сөс-даа солчур чай чок.

Ол-ла хураган ыдып маңнап турар аразында эш Чола мени чалгааратпас дээн боор оң, хою-биле таныштырды.

— Меринос хойнуң арай онзагай чедимче чок байдалдары база бар боор чүве бо, чогаалчы.

— Бирээде, даады бир чүзүн хаван дег бораңгай ак. Өске: ала, шокар, кара баштыг чижектиг ылгалыр демдек чок, мыйызы безин янзы-бүрү эвес. Ынчап кээрге, хамык хураганы мырай-ла дагаа чуургалары дег дөмей. Ийи-үш чүс ыңдыг хураганы канчап ылгаарыл? Кайызы кайы хойнуул? Будуур, чуруур-даа аажок берге!

— Ийиде, иелери хураган далдавас, хураганнары ие ылгавас, душкан-на хойну, мурнааны-ла дүйменчиг ол шимээн аразындан ээп каапкаш баар. Харын бир хойну ийи-үш-даа хураган эмгеш баар. А тотпаан хураган таварышкан хой санындан «сартыктап» маңнап туруп бээр. Адак сөөлүндө эмии куруглаан, ынча хураганга аартыр шөйбелеткен хой ам хураган бүрүзүндөн ушта халып, дезип хинчектенир. А арган — кошкак хой болза дыш-даа бербес, ужур шелип каары ол. Оларны ыдар-тударда тывыштыарын ийи-чаңгыс кижжи кажан, кайызын четчип көрүп четтигерин бодап-даа көрүңерем. Иези тоттурбас, ырымза багай хураганнарны өске, эмиглиг хойларга чагыштырып, сартыктап диленири эң берге. Демги ол чурум чок, душпуже оорлаар «кайгалдар» биек-ле онну-даа шелип каапкан-на болгай...

Мен баарымда, Монгуш биле Анай чаңгыс дузалакчы катарчы оолдуг, ынча хойну ийилээ ыдып, тудуп турлар. А ынаар улуг кажаа иштинде ары өө дег тус-тус өрээлдерде: улуг хураганнар, чоокта төрөөн — чеди хонук иштиниң хураганнары, мырай ылым чаштар өрээлдеринде илгин-тас чүвөлөр элең-тендиң, иезиниң уурак сүдүнче чедирерин дилеп, ылаан-шоолаан турарлар.

— Үште, меринос хойнуң хөй нуруузу оглун танывас: хозар — тудуп, тоотпалап, «аян тутпаажа» этпес-даа болгулаар — деп, алдарлыг малчын чугаазын уламчылады:

— Дөртте, чаа төрөөн хураганы көңгүс тас — кызыл чанаш, доңуучал, ырымза болур; черге кадарып чорда, хар кырынга төрүптөр болза, минут-даа четпес караа агара бээр: үрүп, инчеекке суп, чөргөп, иезиниң эмиин аксынче сугаргадаа аксы хаглы бээр — деп, эш Чола хой аразынга кайда, кандыг хураган, кайы хойнуң оглу дээрзин чүгле караа-биле таныыр эвес, холдары база таныыр, чүгүрүп, шүүргедеп ыдып, тудуп тура-ла кижжи-биле хөөрежип өөрөнгөн чугаалап тур:

— Беште, меринос хойнуң сүдү кыйгак — үс чок болгаш, хоолу чогу кончуг. Ылаңгыя кукуруза силозу, көк сула, чарба чок болза, оглу хамаан чок, боду хээрек: чутка быжыг эвес.

— Алдыда, изиирге изиг шыдавас, соокка база шыдамык эвес. «Аза огу» деп сигенниң огу дүк дамчааш эъдинче кадалгаш, безин өлү бээр хой.

— Чедиде, көш билбес, сүрүг билбес...

— Сесте, өөр билбес: дөрт-беш-даа болза, он-чээрби-даа болза, үзүлгөн уг-биле чоруй баар дээш, оон-даа өске четпестерлиг.

— Кара чаңгыс дүк-биле бодунуң үнезин тыпкан мал чүве-дир.

— Бо-ла четпестер, база-ла аанайтын, малдаан кижээ не-

мере чүктешки-ле болгай. Боларның чаңын билип, таныжып албаан — дуржулга чок малчынга карак ажыт дагзып болбас мал чүве бо, чогаалчы. «Қадарган малын бактап турар кандаай малчыныл?» деп бодай бербөңер. «Теве қадарган кижі буура чаңы эндевес» дээнзиг малын таныыр ужурлуг дээрим ол-дур ийин.

Адак сөөлүнде малчыннарым хураганын ыдып, тудуп дооскан. Қараңгы имирде бажыңынче базыпты. Мен-даа канчаар, эпчоксуна-эпчоксуна хөлеге дег эдерип-ле турдум.

— А-а богда! Ам-на ажылыңар шагы доосту бээди ыш-каш аа, Монгуш Допур-оолович!— деп, ол кижиниң чымыжын анаа-ла дооразындан көрүп тура мойнум шылаан, улуг тынып айтырдым.

— А хупура! Қышкы кончуг соокта хой кидин хураганнап турдагы ажыл шагынга бодаарга, ам анаа оюнчук ышкажыл бо! Ам эрте — тос шак-тыр бо. Бис доостувус. Ам чайлыг аьш-чем кылып, изиг чем иҗкип болур-дур...

— Ой, а-дыр, а-дыр! Мында чаңгыс-ла чаш хураган тыныштап тур. Өкпеде челбинген ышкаш... Эм сыкырты каап-каш келийн — дээш, эш Чола улуг шкавында хөй эм аразындан бир соруул шилде суг эм, шприц алгаш, кажааже маңнады. Ам хураган кажаазы чырык. Қудуктан суг быжар мотор ажылдай берген. Малчыннарның олуар бажыңнары болгаш кажаалар ишти чырааны ол. Алгаш үнген эминиң өөрүн көөрүмге, пеницилин болду.

— Кончуг соокта, хой кидин түлүк хураганнап турда, ол кажаа иштинге дыңнаалап, фонарь тудуп алгаш, чыткан хойну доюлдуруп, оттурбас дээш оожум аралап тура хонар сен— деп, эш Чола эм сыкырты каапкаш, кирип ора-ла демги ара үзүп каан чугаазын уламчылап, даштыкы хевин уштуп азып, дошкун агаар-биле чымыштыг ажыл ийиниң эмеглежип чураан кедергей «чараш» арны-бажын, холдарын чунмушаан үргүлчүледи:

— Оон, бир чылбыска дириг үнүп кээрге-ле, божуур эмнелгениң акушерказы дег камныг хүлээп ап, хамааты, партияжи хүлээлгеңни сактып, бир башты немеп алыр сен. Хүлээлгелиг аңчы кижі бир киш астыпканы-биле дөмей-дир ийин. Ындыг болза-даа ол хураган, киш кежи дег, быжыы-биле даңзыда кирген «орулга» деп өөрүп болбас — ам-даа чаа ажыл немешкен, сагыш човаг төрүттүнгени ол — деп, Монгуш Допур-оолович ынчалдыр чайык-кудук чаңнап, хөөревишаан улуг өрээлинче мени чалап олурткаш, боду база мени дужааштыр олуруп чорда, хөрээ хозаанын эскердим. Ындыг эптиг стулга олуарын уткан-даа ышкаш, азы чаа кылаштап өөренип чоруур уруг бичии кылаштаан соонда арай боорда олуары-даа ышкаш, кандай, ээлбес олургаш:

— Ех!— деп, дыка таалал-биле човууртады. А ол хиреде бедик хая кырынга кылайтып кээп хонган Азияның эр ала эзири чалгыннарын эде-хере эптээни дег эгиннерин кагып, хөндүргүледи. Ам бо чоокта көрбээним — хоочун таныжымны бүдүү ылавылап көрдүм. Чап-чаа-ла беженнээн болгай. А чөвээ — үндезин дашка өңнүг кылчаң; оозун базыра аарак, артында четче дүктөрүн дүжүр суйбап олурда, беш салаазы өөрөнүп калган. Арнының додуканы! Европа таланың аккыр кештиг кыстары ынчалдыр кежин хүрерти быжыктырар дээш хүнге дөгеленип пат-ла бооп чоруур боор чүве. Олар эш Чоланы көрзе, адааргаар хире. Шуут-ла изиг оран чурттуг негрлер-даа ышкаш. Чүгле диштери агарар. А аныяанда көрүп чораан мээң сагыжымга мындыг хүнүүргек кожаң одуруглар кире дүштү:

Чаражымның хүрөң чаагын
Чамга, хүлге борадың бе?
Часкы сооктуң чыварынга
Додуктуруп кааптын бе?

— Ча, хүр чаагай-ла кыштадыңар бе? Бергээ-ле чыл болду аа, маадырым?— деп, ам чаа мендилээн хевирлиг доора бодалым балай кааптым. Маадырның кайда-ла бир көзүлбес балыынче чүве дээпкен ышкаш, хаваа дүглүш кыннып, бажын чайгаш:

— А... чүү дээр мону, эш чогаалчы. Малды өлүрүп-даа чораан-на мен, өстүрүп-даа келдим-не. Бо 1969 чылдың кончуг кара сагыштыг, хан адыштыг кыжы бо кадай-биле мени болза-даа таан кедергей дон хаяга чыпшыр ыйды, кулугур! Мынчаар демисежип, сагыш аарып, деңгел үстүп көрбээн мен. Хөйну бодадым-даа: «Адырам, чүү болду бо? А мен бо Социалистиг Күш-ажыл Маадыры болу бергеш — харыысалга улгаткаш, эмин эрттир девидеп, кедергей ыргайгаш, хей дүү-ревес черге дүүрөп, чилчик үстүп тур мен бе?» дээш, 40 градус соокта, дүне дашкаар үнүп, харга чунуп, боданып турдум...— дигилей-дир.

— Чок. «Мен» дээр-даа чүү боор. Мээң бо баштап турар бригадамның 8 кодан малын малдаан малчыннарым-даа бодур. Шупту-ла денге тутчуп турувуста-ла, холдан малды былаай бээр-дир. Ырак, чоокта кайда-даа малчын өөрүвүстү солуннардан, радиодан дыңнап тур бис. Бичии-ле кошкак туткан хол оскунуп турду. Бис шуут-ла кылык хайнып, соок, чүт-биле өжөшкөш: «Өлүп-даа чыткаш, дүжүп бербес! Тиилээр херек!» дээш тутчуп кирипкен бис. Тутчу-тутчу кээрге, кижин боду мал-биле кады чудай бээр чүве-дир. Бо-дур бо — мен энир чылын 90 килограмм турдум, ам чеден дөңгүп-ле чедер-дир мен. Мурнунда чылдар берге эвес — амыр турган

деп хөөрээр-даа чүү боор, кыш-биле кыш дөмей; бирээзи хар чаап, чиң даап турар эвес. Кышка ыяап-ла белеткенир болгай!.. 68 чылдың чайынында кандааш, сиген, тараа, саван, көк сула, кукуруза, силос ховартаарга ол-дур, эрткен чайын бистиң бригадавыс шору белеткенген бис. Кыш ортузунда бисти мурнай баскыраан черлерже хөлүн эрттир экииргеп, сиген, саван, суланы чорудупкан бис. Бо мырай кыштаавыс чанынга Улуг-Ховунун хөй саванынга чудаан хөй инекти шуут көжүрүп эккеп, кырлырындан камгалап алдывыс-даа. Ынчангаш мөлдү-калды-ла үндүвүс...

— Чаа-ла кол халап өйү эрти. «Бис тииледивис!» деп чоргаар сөглөп болур бис. Кол-ла чүве: бо кыш бистерге, колхозтар, совхозтарның малчыннарынга, дыңзыг кичээл — школа болду. Мону кайын уттур бис. Ам көрүнерден, эштер: бужар хар чиктерже шиигейнип, сайырларны куду шаагайнып чыдыр. Ам өскүс хураган оскунар болза, малчынның багы. Чүгө дээрге шагның дөрт эргилдезинде хөөкүй малчынны эргеледип кээр тайбың хүн чок деп билири чугула — деп, эш Чола лозун дег кыйгырып доосту. Аңаа олурган кадызы Чингир-оол малчын, дузалакчы кадарчы Ким-оол болгаш паштанып турган кадайы Анай Ак-кысовна олар дайынчы бооларын холдан сала бээр ийне дээни ол.

— Бодап-даа көрүнерем. Бо чутту чудап эрткен мал дыка хоочурап аараан болур чүве-дир. Мээң хожумдан он шаа хой ара салып, өлүг төрүдү. Ам төрүүр эвээш хой бар. Олар эки төрүзе-даа, оглун тоттурбас, хураганы мырыңай кошкак боор-дур. Ону бис хол-биле азырап доруктурар ужурлуг бис. Арган хой бичии-ле малгашка кадалы бээр, дораан ужулбас болза, соок малгашка 10—20 минут четпес. Ам бо куу сигенде хар шыгы, суг кыдыы эдерип оьттаар болгай. Хойну ырактан бараадап кадарбайн — чанынга аралап, башкарып кадарар үе-дир бо, эш-өөр. Кым билир: часкы «куу кавыска» деп соок хат хадааш, чүү-даа малды кадыр шааптар. Кыштагдан чазаглап турда, хенертен улуг шуурган дүжүп, хар чаапса?! Хөй чаш малды хойнунга — карманынга сугар эвес. Үргүлчү серемчилиг: кудайның соонче көр, радиону дыңна. Дүрген муңгаш кажаже чоокшула. Дыка баксыраан — кошкак мал башкы көк чээш, тура албастап болур. Чазын малдың аарычталы кыштан дора! Мал эмчилеринге идегеп, манаар болзунза: хоржок. Бодун көр: «албадаткан эмчи...» эвес, а амыдыралдан өөрөнгөн эмчи бол! Аптекаң байыт! Бистиң хүлээлгевис боду-ла бисти кыйгырып турар-дыр ийин, эштер — деп, эш Чола боду-даа эскербейн, ол-ла олурган биске сургакчылай каапты.

Шак ындыг сула чугаалажыгга ындыг-ла организастыг корум-чурум чок-даа болза, кижги бүрү-ле сагышка чү-ле ки-

ре-дир тө каап, айтырып, харын-даа хире-хире бот-бодувусту үзе киржип хөөрежип эгелээн бис.

— Монгуш Допур-оолович, силер бодунар-ла чугаалап олур силер: бо шагда коммунистиг тургузуушкун баштаар, ол ажылды боду холу-биле тудуп кылып турар кижиге бүгү талалыг билиг чок болза, черле хоржок дидинер. А херек кырында кандыг-бир арга-биле өөренип турар силер бе, ынчаш?

— Мен черле шагдан тура-ла өөредилгеден дудагдаан — аңаа могоаттырган кижиге мен. Ам бо мынчап ат-алдар-даа улгадаып, харыысалга ботка онаажып кээрге, өөрениксээрин чү дээр ону! Билиг дээрге анаа-ла бир анкет-бүрүткелге карак дуглаан харыы, ат каасталгазы эвес — албан хүлээлге, амыдыралга боттуг чепсек, караңгы орук-биле чоруурда, холга тудуп чоруур чырыткы, дайынга кирер солдат кижиге ланчыы, пулемет, автомат-биле дөмей херек чүве-дир. Ам-на билдим. Коммунизмни тургузар дугайында Ленинниң номналын эки билбес болза, ол айтышкынны херек кырында боттандырар дугайында бистиң партиявыстың, совет чазаавыстың хүн-бүрү үндүрүп турар доктаал, план, программазын тодаргай билип турбаска канчаарыл! Аъттың чүген, дыны чокка мунгаш ыңай болганы-биле дөмей апаар чүве-дир. Чүгле ниити билиг эвес, харын тус-тус эртемнер: чер ажылының эртеми — агротехник, мал ажылының эртеми — зоотехник, мал эмчизи болзумза дээрде сагыш-күзел бо-ла черде чок. Тракторист, комбайнер болзумза! Бо-ла мотоцикл, «Волгадан» эгелээш, вертолёт-даа туткаш башкарып ыңай болур болган болзумза! дээш аксым туттунуп, халактаар-дыр мен. Чүге халактаар мен. Бо-ла айыткан чүүлдеримни шуптузун: «Өөренип ал! Кирип моорлаңар!» деп совет чазаам чарлап, чалап турар. А мен ам назыдап кыраан. Чүгле практика кырынга мал эдерип өскөн дуржулгам, шинээм-биле ажылдап чораан багай мени Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп адап, Ленин ордени-биле шаңнап турар ленинчи партияга, Совет чазакка, Совет Төрээн чуртка бүгү-ле күжүм, билиимни бүрүн берзимзе деп канчап күзевес боор! Хире-хиреде бистиң амгы аныяктарывыс арай-ла кошкак өөренир, өөредилгээ ындыг-ла чазый эвес — карак кызыл эвес — сүзүк, хандыкшыл чок, харын-даа арага-дары ижери, таакпылаары көскү, оон дендээш чудурук чайып, кем-херек үүлгедиптер боор-дур. Азы ол-ла ада-инениң акша тывыжынга даянган кояаргак, ак-салаа, азыранды чассыгбай апарган, көөргеттинип, дылын борбаннадып, үен-даян музыка өтүнүп, ыргаңайнып танцылап: хам-даа эвес, карачал-даа эвес чоргулаарга хейде-ле кылыым хайнып, хараадап пат-ла болур-дур мен. Че, ол-даа канчаар, бүгү аныяктар шупту ындыг эвес, хөй уругларга «шаар» база турар-ла чүве. Бистиң бөгүнгү

аныяктарывыстың даартагызынче көрүптеримге, таанда ажык чаагай ийиш!— дээш, кончуг дөстүнмес эрес, омак чүректиг малчыным сыгырты кагылааш, каргыраалаптарга: «Езулуг-ла төрүмел артист-тир ийин моң! Хөөкүй эр үргүлчү-ле мал эдерип, ховулар, дагларга ийикпе, аалга-даа даады-ла чаңгыс аай амыдыралга арай-ла буугуп, чалгаарап келгеш, чок эвес чүвени бодунга аян тудуп, хостуг омак хөрек-чүрээн суглук чокка салгылап: сыгыртып, каргыраалап, ырлаптары ол-дур ийин» деп бодай кааптым...

Чажындан-на бо Чыргакы, Чыраа-Бажы чуртунга мал эдерип, тараа тарып өскөн, көдээ арат оолдуң бөгүн маадыр апарган хөглүг омак, ижин-кара чок, эргештенип чаңнап ора-рын бодап олурдум.

— Чамдыкта дыңнап чоруурга: бо шагда колхоз, совхоз-ка мал кадарары белен чүве-дир ийин. Оларда машина, трактор бар болганда сизген, саван, немелде азырал чем-даа белен-не. Мал кадарып мунар айтты-даа бээр. Кыжын мал төрүп турда, сакманщик — дузалакчы кыстарны-даа чорудуп бээр. Ылаңгыя серинин чайлагларга агаарлап чайлаар-дыр. Езулуг-ла акшалап алыр чер ол-дур — дижип олурар кижилер бар. Олар аас-биле ынчаар хөөрөп чоруур эвес, чамдыктары, ындыг бодал-биле хөй-ниитиниң ийи-үш чүс баш малын хүлээп алгаш, оскунуп, баксырадып турда, баш-удур эскерип кааш, ону чайладып-даа турган таварылгалар бар. Эскербейн идегеп, хөлүн эрттиргеш эвээш эвес когаралдар чедиргеннер тургулаашын көрүп чор бис — деп, малчын кандыг-даа мактаным чок хөөрей каапты. Аңаа улаштыр мал ажылынга өөр-енген, аңаа бердинген идегелдиг, ооң бергезин билир кадрлар-биле хандылары чугула дээрзин миннип, малчынга бо-ла көзүлдүр таваржы бээр чижектерни ажыт-чажыт чогу-биле чугаалады:

— Шынын чугаалаарга, коммунизмниң улуг тургузуунда бодунуң шыдаар шаа-биле кирип турар аныяк совет республикада — Тыва АССР-де ам кандыг ажыл чок дээрил!

Хөмүр-даштын, даг-дүгүнүн, кобальтынын, тудугнуң, орук тудуунуң дашчы, дагжылары, хоорай тудугжулары, ыяш ажыл-агый ажылчыннары, аңчылар, заводтар, электростанция, транспорт ажылчыннары, суг хемде пароход ажылчыннары, геолог экспедицияның шинчилел ажылдакчылары, аш-чем үлетпүрү, садыг кооперация ажылдакчылары дээш кижилер санап четпес болган дизе хөөрөм эвес. А кандыг ажылды «белен, амыр, агаарлап, дыштанып, акшалап алыр чер ол деп болурул? Шупту-ла тускай мергежил, дуржулганы негеп турар, бот-боттары онзагай бергелерлиг. Оларның кайызынга-даа кирзе, саадал чокка туткаш, ырлавышаан ажылдап чоруй баар, ындыг дески мастер турар чүве бе моонар! Турган

болза магалыг-ла болгай эртик. Чижээлээрге, малчын Чоланы — мени септелге заводунче аппарып кирипкен дижик? Дөмей-ле эмдик аът дег, азы черлик кижидег өөредип эгелээр апаар. Кайда-чүде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Ленин орденниң эдилекчизи, Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры боор, өөреникчи ажилчын бооп эгелээш, шыдаар болза база-ла удавас аттыг, сурагылы мастер ажилчын болбайн аан. А демги-ле завод ажилчынынга беш-алды чүс төрүүр малдан хүлээди берээлем: ол болза стол кырынга салып турар аът, саржаг, сүт, дүк, кеш эвес-ле болгай. Эдип маңнап турар дөрт даванныг амытан-на болгай. Ооң-биле чу-гаалажып билер херек.

Колхоз төвү ийикпе, совхоз төвү улуг суурда амыр-дыр: кончуг эки бажынынг, даштында огородтуг, буга суглуг, кудуктуг, херимниг, дагаа, инек кажаалыг, өйүндө шыгжаг аңмаар — кладовкалыг, иштинде радио, приемник, харын-даа телевидениелиг. Ажы-төлү, күдээ-хүреген, кенээт-берээт, куда-баары, ха-дунмазы чаңгыс суурда, уруг-дарыы чаңгыс школаже шуужуп турар. Кинотеатр, Культура бажынынче чоруп турар. Улустуң кандыг байыр-наадым, уткулга байыр-лал хурал чыыжы болуп турар. Чеди хонгаш-ла, ниитиниң чунар-бажынынга изиг, сериин, чинненилгеге кирип, чиигеп турар. Эмнелге, божулга, дүрген дузалаар черлер, бети кыдыы, оруунда кандыг-даа машина маңнап турар телефон аксында. Шак ындыг бажынын каггаш, күрүнениң, хөй-ниитиниң үш-дөрт, беш-алды чүс баш малын эки ажык-орулгалыг кылдыр өстүрүп бээр дээш хүлээп алыр. Бир хой, анай ийикпе, инек-даа хорай берзе, төлээр. Кыштааң бир дагда, күзээң бир хемде, чазааң бир шатта, а чайлааң бир хем бажында. Олар чаңгыс-чаңгыс эвес. Солуп көжүп тур, ийи-үш-даа болгай-ла. Колдуунда бир өреге — чаңгыс өг силер. Төп черлер-биле аразында орук-харылзаа берге — машина хамаан чок, аът безин арай боорда чоргулаар. Малчынга чүү-чүү шаптык болбазыл! Кыштың соогу: хар улуг дүшкеш, хадып хөртүктөп, илииртеп, дүжүмнөп база боор; хөлүн эрткеш, дөргөн-бежен градус соой бээр; суггат кылыр кара суглар дуй доңар ийикпе, булуктап чайындылаар. Эңмек-сырыңгы — мал аарыы черле үзүлбес. А мал эмчизи хүннүн, даңнын кээп хайгаарап турар эвес.

Чайнын изин: оът-сиген, суггат каңдап кадар; үер, чайык, долу чаар, доңаттаар — чаш, тас малга дөмей-ле халап. Чайык, долу ховунуң ховузунга, дагга-даа таваржып болур. Ымыраа, сээк, маас, хүлчүк, курт-чажар, янзы-бүрү саргы дээрге малдың денгилде-семириринге, кадыынга ёзулуг-ла хамчык. А адыг, бөрү, оон дора «ийи буттуг бөрү» кадарчы-ның өжээтизи. Ол хамаанчок, анаа-ла чыткан одар чайлааң-

га хоран оът үнүп келгеш мал өлүрүп болур. Ол-ла мал эдерип, хөйден хоорлуп көжүп чорунда, дүннүн карангызы, хүннүң бүргээ кижиниң сеткил-сагыжынга ышкаманчыг апаар болгай.

Үш дүннүн ортузунда, аът кулаа көзүлбес карангыда чанчык, чайык чыжырткайнып турда, кажаада 4—5 чүс хой хойгаш, кажаазын буза булгааш, эзим-каскак доортуп хоя берген-дир! Канчаарыл? Та өөр бөрү келген, та чаңгыс ча-зыйлаан адыг келген? Кым билир? Ыды-даа, ээзи малчын-даа бот-бодунче дывыржып, ээрип, кускуннап, суйбанып дилээр апаар. «Эргээ өөрөнмейн, — бергээ өөрөн» дижип, бистиң ада-өгбелерниң өөредип чорааны-ла чөп. Бетии кыды: күзүн оът бышкан, мал семис турда-ла, кончуг казыра дег меринос хоюң өөздип, чыдыннап чорааш өлү бээр. Чүү деп аарыгыл? Ис, демдек-даа чок. Адак соонда көөрүңге: «аза-огу» деп кончуг хоолулуг сигенниң үрезини салы-биле кады хойнуң дү-гүн дамчааш, кежин оюп, эьдинге кадалгаш, өлүргөн болур. Күзүн, харын кыжын-даа ындыг одар айбылдыг деп бода-вааже хоржок! Кадарчы оътту таныыр хүлээлгелиг.

Өдек, көржеңин хооруп, кажааларны эм-биле арыг-лаарын, сиген, саваң белегкээрип, дус, кужурун белеткээрин чугаалааш-даа канчаар. Хамык ужур мал бүрүзүнүн: инек, сарлык, хой, өшкү, тева; чылгы, хаван, ивиниң аажы-чанын — бүдүш байдалын билир жерек. Хойда безин чурт хою — тыва хой-биле меринос хойнуң ылгалын демип-не чугааладым. Ону билбеске кайын болур. Ону билирде, тускай сургуул-даа чок. Ындыг эртем-даа чок. Хөй чылда эдерип чорааш, көрүп ал-ган дуржулга-дыр ийин.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаңгыс улчумал бөрү ко-дан хойга халдааш, он-чээрби-даа хойну кырып кагза, кадар-чы төле. Тыпкан ажыңны каш айда, каш чылда тырттырап сен. Яла онааваза экизи ол. Ол үеде мактал, шаңнал манаа-ры берге! — деп, маадырның сөөлүнде сургаал, сагындырыг, эш-хуунуң сүмезинге чүгле анаа олурган малчын өөрү чөпсү-нүп ханган эвес, аалчы чогаалчы безин бичиизинде мал эде-рип бажы каткан кадарчы чорааш, бо бүгүнү эскербейн чо-раанынга хомудап, маадыр малчынны магадап орган.

Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозунуң хойжу-зу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Ленин ордениниң эдилекчизи, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Монгуш Допур-оолович Чола бо-дур, таныжыңар...

Леонид ЧАДАМБА

БУЯННЫГ КИЖИ

Чайгы эртен. Хун шагда хөөрөп келген. Ооң алдын херелдери оран-делегейни чула кудуп туруп берген. Ол алдынналчак далайга хоорай эштип, чайынналып турган. Хоорайнын кол кудумчузунда дөрт кижичергелештир четтинчип алган, ол эртенги херелге чылчырыктаан карактарын дуглай-дуглай, ырадыр харангылаан чоруп олурган. Оларнын бирээзи арай чавыскалак сынныг, тырың эът-ханныг, кылын ак шырайлыг, кара-хүрөң баштыг аныяк уруг, бирээзи — бедик сынныг, база-ла ак шырайлыг, саргыл баштыг, кара карактарлыг, чаак салы дырбылданы үнүп келген оол. Олар база-ла боттары дег шак ындыг борбак ак-ак шырайларлыг, кара-сарыг баштарлыг оол, кыс ийи уруг чедип алган.

Бо улуг, биче дөрт кижиче Улуг-Хемнин ол чарыында бедик чаагай Буура болгаш дүү-ле бурунгаар Чаа-Хөл ындында көгерип чыдар Кара-Туруг, база мурнуу чүкте дүдүскектээн Торгалыг дагларынын баштарыныче көргүлөп, талыйтыр бодангылаан, кайызы-даа хүлүмзүрөөн, аныяк чалыы аас-кежиче бо эртенги херел ышкаш чайынналган кел чораан.

Ол дөрт аас-кежиктиглер солагай талазыныче ээй дүшкөш, элээн басып олура, ногаан үнүш бүргөөн бир-ле бажың чанынга доктааган.

— Че, авай, бис чоруптувус, силерге чедип кээр бис — дээш, оол ачазындан четтинипкеш, «Районнуң музыка школазы» деп бижиктиг бажыңче халып чорупкан.

— Бис база, үр болбас силер, ачай — дээш, уруу авазындан четтингеш, «Район библиотеказы» дээн бажыңче углаан. Бо болза — Аракчааларнын өг-бүлөзи-дир. Нина Ефимовна Аракчаа — Улуг-Хем район библиотеказынын эргелекчизи, Николай Хомушкуевич Аракчаа — музыка школазынын баян

башкызы. Оларның уруглары — алды харлыг Лора биле дөрт харлыг Саша ада-иезин ажылче үдеп чаңчыккан. Оларның ада-иези бичиизинден тура-ла ном болгаш музыкага хандыкшып чораан. Ам көрүндөр даан, культура, уран чүүлге бодун бердинген буянның кижилер апарган.

Ном — кижиниң эң эки өңнүү. Ном — эртем-билигнин эртинези деп чүвени Нина бичиизинден тура билип, аңаа кончуг ынак апарган. Ол чажындан тура-ла номнар сонuurгаар, библиотекадан үнмес турган.

Ростов областың Шахта хоорай чурттуг уруг, аңаа онгу классты тергийи эки дооскан дораан-на, заводка библиотека эргелекчилей берген. 1961 чылда Донда Ростов хоорайга библиотека техникумун дооскаш-ла, Тывага кээп ажылдап, чурттай бергени бо. Ооң ада-иези болгаш төрөл-дөргүлү дөгере ном-дептерге кончуг ынак. Ачазы Ефим Павлович 1941 чылда Ада-чурттуң улуг дайынының фронтунга маадырлыгы-биле калган. Иези Фекла Трофимовна — пенсионер. Олар бажыңында байлак библиотекалыг.

Нина Ефимовна Тывага эң баштай келгенде, бир номчукчу оон мынча деп айтырган:

— Нина Ефимовна, силер Тываже канчап чедип келдиңер, бодунарның күзелиңер-биле бе, азы албадаан бе?

Нина Ефимовна хүлүмзүрүй каапкаш:

— Чок, кым-даа албадаван, мээң күзелим-дир — деп харыылааш, оон бичии када боданып чоруй — Шынап-ла, Тывага ажылдап турган эш-өөрүм уруглар Тыва дугайын мактап бижип турганнар. Тываның чараш чаагай бойдузун, оон ажыл-ишчи, чаагай сеткилдиг, дузааргак чону өөрүмнүн сеткилинге таарышкан...

Нина Тывага келген дораан, баштай Туранга ажылдап эгелээн. Ынчан район библиотеказының эргелекчизи турган А. П. Петрова аныяк тускай эртемниг уругну эвилең хүлээп алгаш, бодунуң байлак дуржулгазы-биле кончуг эки дузалап турганынга Нина чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип, сактып чоруур. Ынчан Туранга ажылдап тура-ла, ында музыка школазының башкызы Николай Аракчаа-биле салым-чолун доңнап, аас-кежиин туда берген.

Шагаан-Арыг хоорайга музыка школазының башкылары чедишпес боорга Культура министерствозу Николайны ынаар чоруткан. Оон бээр-ле Нина Ефимовна биле Николай Хомушкучевич база улуг-хемчилер бооп, ында чурттай берген. Оларның Лора биле Сашазы маңаа төрүттүнгеш, үндезин улуг-хемчилер апарган.

Библиотекарь дээрге, бо эртенги хүн ышкаш, херелдерин чажып турар ном-дептерни чонга бараалгадыр буянның кижии. Ол дугайын Нина Аракчааның эргелекчилээни библиотекадан

көрүн болур. Шагаан-Арыгның район библиотеказы ёзулугла культура одаа, арга-дуржулганың школазы апарган. Бо библиотекага чораан кижии ону кончуг эки билир — библиотеканың иштинге кире бээрге, чырыш дээш, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар өөрүп кээр — чылыг, чырык, арыг-силиг, көрүштүг, ажилдакчылары ээлдек-эвилең. Мында хамык чүве кижини чайгаар хаара тудуп кээр.

Номчукчуларга ном бээр өрээлге кире бээр силер — библиотеканың ажил-чорудулгазын В. И. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүнден бээр 100 чыл болур оюнга бараалгатканын дораан эскерип каар силер. Ленинчи булуңда «Ленин дугайында номнарны — өреге бүрүзүңге» дээн плакат эң көскү. Ооң адаанда В. Маяковскийниң шүлүү чаңгыланып турар:

«Улуг Ленин бистиң-биле
Улам дириг, өлүм чок.
Өндүр чаагай кады чору...»

Ооң чанында «Ленинниң ады өлүм чок» дээн чуруктарлыг монтаж онза көрүштүг. Улуг баштыңчының чогаалдарын болгаш соң дугайында янзы-бүрү номнарны монтажтың баарында делгеп каан. Ленинчи булуңунун бир кезээн «Бистиң Тыва» деп адаан. «Тыва — совет улустарның акы-дуңма өг-бүлезинде», «Мээң Тывам», «Бодуннун чуртунну эки билип, аңаа ынак бол», «Тыва дугайында чүнү номчуурул?» деп монтажтарны кижии кончуг сонуургаар. «Тыва дугайында папка» иштинде солуннардан алган материалдарны чыгган.

База бир ханада «Демисежип турар Вьетнам», «Спорт — сээң өңнүүн» дээн монтажтар бар. Ооң чапында, «Тываның шолбаннары» деп бир солун булуң турар. Бир талакы ханада улуг демократ Герцепниң «Ном—бо дээрге бир салгалдың өскезинге угаан бодал талазы-биле арттырып каан чагыбыдыр» дээн чугаазы көстүп турар.

«Номчукчуларга дуза» деп булуңга кээр силер. «Эргим номчукчулар, номнарны боттарыңар шилип алыңар», «Чаа номнар», «Бо номнарны ыяап-ла номчуңар» деп сүмелер силерни чалап турар. Ном бээр өрээлде библиотекарьның чанында алфавит болгаш өг-бүле аайы-биле дээш картотекалар-ла хөй. Номнар, солуннарны болгаш журналдарны камны-биле кадагалап, чамдык элей берген номнарны удур каптазылап турар. Бо хөй ном-дептер шупту алфавит болгаш система аайы-биле каталогтарлыг. Библиотекарьлар болгаш номчукчулар ынчангаш номнарны кончуг белен тыва шаап алыр.

Нина Ефимовна болгаш ооң өөрү ном-дептерни пропагандалаар дээш бир-ле тывызык, угаангыр чүвени кылган турарлар. Арга-дуржулга булуңун көрүңер. Библиотека ажылының

кол-кол айтырыгларын болгаш отчёт-данзы формаларын мында делгээн. Районнуң чуруун улгаттыр кылгаш, ында турум болгаш көжер библиотекаларны демдеглээн. «Чагыглар дептери», номнарның сан-түң учёду, библиотеканың хүн демдеглели, библиотека ажылының дугайында солуннардан чыгган материалдар, библиографтыг ажыл, «саналдар дептери», «библиотекалар альбому», акт майыы дээш өске-даа методиктиг чүүлдерни моон көрүп, билип ап болур.

Эргелекчи районнуң көдээ библиотекаларын үргүлчү эргип чоруп турар болгаш оларның ажылын бодунуң библиотеказыны дег кончуг эки билир. Район библиотеказының ажылдакчылары көдээ библиотекаларны үргүлчү кезип, оларга методиктиг дузаны чедирип, семинарны чылда дөрт чедир эрттиргилеп турар. Библиотекага чаа ажылдап киргеннерни район библиотеказынга 10—15 хонук иштинде практикаладып өөреткеш, ам чорудары мында чаңчыл болган.

Нина Аракчааның өөрү библиотекарьлар—Людмила Афанасьевна Дроздова биле Людмила Васильевна Пусина база-ла бодунуң ажыл-херээнге бердинген, мергежилдиг ажылдакчылар. Мында чараштыр бижип, парлап каан көргүзүглер—Людмила Дроздованың холунуң үжүү-дүр. Людмила Пусина библиотека институтунда бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Бо библиотеканың бүгү ажыл-чорудулгазы кончуг солун. Ынчангаш эрткен чылын декабрьда республиканың библиотека ажылдакчыларының эртем-практиктиг конференциязын болгаш семинарын маңаа эрттиргени таварылга эвес. Эрткен чылын бо библиотека 17 массалыг конференция, кежээни эртирип, 47 янзы-бүрү делгелгени организастан. Шагаан-Арыг хоорайда 866 өрегеден 513 өреге бо библиотеканың номчукчузу. Библиотеканың ажылдакчылары болгаш ооң активи хоорайның кудумчу, кварталдарын үлежип алган, ында ажылдап чоруп турар.

Библиотеканың аныяктар-биле ажылы онза солун. Номчукчуларның иштинде ажылдап турар 135 аныяк кижиге бар. Библиотека бүгү ажылдарын революсчу, маадырлыг болгаш ажыл-ишчи чаңчылдарга аныяк өскенни кижизидеринче угландыр чорудуп келген.

Н. Е. Аракчаа республиканың идеология ажылдакчыларының чөвүлел хуралына база чаладып келген. Бир-ле чапсар аразында ооң-биле ужурашкаш:

— Нина Ефимовна, силернинде солун чүү туруп тур ирги?— деп сонургадывыс. Библиотекарь фойеде чымчак сандайга таваар олуруп алгаш, сумказындан ак карттыг кылындырааш уштуп эккелгеш:

— Чайлыг болзунарза, моон таныжып көөр силер бе?— дээш сунду.

Шагаан-Арыгның район библиотеказының бүгү-ле кижизидилге-массалыг ажыл-чорудулгазын ында кончуг чараштыр, арыг-силиг кылдыр тодаргай бижип каан. Библиотека 35081 кезек ном фондулуг. Чыл дургузунда 34097 номчукчуга ном берген, ооң иштинде чүгле Ленин дугайында 1871 номну берген. Чыл дургузунда 11.344 кижини ном алган болгаш номчулга залынга келген.

— Ынчаарга бир номчукчу-ла чылда ортумаа-биле 25 ном номчаан азы бир ном 0,9 катап эргилгени бо-дур ийин — деп, Нина Ефимовна тайылбырлады.— А көдээ черлерге бир номчукчу-ла ортумаа-биле 18 номну номчаан. Бир номнуң эргилдези база-ла 0,9 болган — деп кааш, эргелекчи, ыя аразында сагыш бодалы-биле районунга чеде хона берген ышкаш болган.— Бистиң районда Торгалыгның, Ак-Туругунуң, Чаа-Хөлдүң дээн ышкаш эки ажылдыг библиотекалар бар болдур ийин — деп, демдеглей тыртып кагды.

Шынап-ла, Нина Ефимовна Аракчаа баштаан бо бичин коллективтин бүгү ажыл-чорудулгазы өскелерге өөрүнчүг, ёзулуг-ла арга-дуржулганың төвү болган. Ооң боду шудургу организакчы болгаш ажыл-агыйжы удуртукчу. Даштындап көөрге, оожум болгаш арай пөрүксүмээр ышкаш болза-даа, ол эрес болгаш шыңгыы негелделиг, шиитпирлиг ажылдакчы. Ооң бир онзагай мөзү-шынары — кылыр дээн чүвезин бүдүрбээн шаанда черле амыравазы. Библиотеказын суг-биле изидер кылдыр ажыл-агыйжы арга-биле кылдырып, ону долгандыр үнүш, чечек тарып, оттулар ыяш, хөмүр-дажын июнь айда-ла шагда белеткей тыртып апкан.

Бүдүштүг, бодунуң чонунуң херээнге шынчы, бердинген аныяк специалист Нина Ефимовна Аракчаа — партия кежигүнүңге кандидат. Депутаттың ажыл-чорудулгазы улуг болгаш хөй талалыг. Депутат библиотекарь ажылдаар черинге-даа турда, бажыңыңа-даа олурда ооң соңгукчулары бир-ле айтырыг дугайында бо-ла келир. Район Совединиң улус өөредилгези болгаш культура талазы-биле доктаамал комиссиязын ол удурткан. Культура албан черлериниң ленинчи юбилейге белеткелиниң айтырыын район Соведи ээлчеглиг сессиязынга чугаалашкан. Депутат ол айтырыгны белеткежип, көдээ клубтар, библиотекалар болгаш киноустановкалар эргип чорааш, чап-чаа келген олурган. Ол душта бир соңгукчу кээп, хлеб быжыраар черниң быжырган хлевиниң шынары багай, ону экижидер дугайында айтырыг тургузуп келген. Депутат ол айтырыгны өөренип көөр болгаш чогуур хемчээни алыр дугайында дептеринге демдегледип алган.

Ол соңгукчунуң соон дарый ийин кыс кирип келди. Депутат

оларны база хүлээп алган. Канскиниң библиотека техникуму-
нун доозукчулары кыстар аңаа практика эрттирип келгени ол
болган.

— Кончуг эки-дир, уруглар — деп чугаалааш,— ам библиотеканы боттарыңар баштай ылавылап көрүп алыңар. Оон соонда таптыг чугаалажып тургай бис аан... Билдинмес айтырыгларны бо Людмила Афанасьевнадан-даа, дүү ол Людмила Васильевнадан-даа айтырып алыр силер — деп чагыды.

Доктаамал комиссияның даргазы Н. Е. Аракчаа илеткелин база катап номчуп алгаш, ам черле ажырбас эвеспе оң деп ылавылааш, сессияже бүзүрелдиг базыпкан.

Баштайгы илеткел соонда доктаамал комиссияның даргазы, Шагаан-Арыгның № 47 округундан соңгуткан депутат Нина Ефимовна Аракчаа сессияның индиринче базып үнүп келген. Район Сөвединиң сессиязы ышкаш шак мындыг улуг хуралга ооң бир дугаарда илеткел кылып турары бо. Баштай ооң арны изиш дээш, чоорту шыңгыы апарган. Бүгү депутаттар болгаш чалатканнар олче чиге көрүпкөн, ооң дидим болгаш өттүр чугаалаан сөстөрүн кичээнгейлии-биле дыңнап олурганнар.

— ...Бодап-даа көрүңер даан. Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарындаң-на Владимир Ильич Ленин культура, чырыдышкын албан черлеринче онза кичээнгей салып турган болгай. Советгер органнары, ооң хөй санныг депутаттары бистер болгаш хөй-ниити база шак ындыг болур-даа ужурлуг бис...—дээрге, депутаттар болгаш чалатканнар деткээн.

— Кончуг-ла эки илеткединер, Нина Ефимовна, ол-ла болгай — дижиң, улус ооң холун тудуп, байыр чедирип тургулаан.

Депутаттың мурнунда чаа сорулгалар хөй, Нина Ефимовна сактырга хүннер дыка-ла чедишпес ышкаш болуп турган.

Куулар АРАКЧАА

ШЕВЕР ХОЛДАР

(Очерк)

1937 чыл. Мөнгүн-Тайганың Мугур-Аксы. Мурнунда ээн дазыраш чыткан хавак кырынга баштайгы бажың ол чылын туттунган. Чаа туттунуп турар бажыннарны сонуургап көөр дээш, Саая Балындай анаа бо-ла чеде бээр. Шык ыяштың чуксуг чыды думчукка кээп кагар. Чудук чонган эрлерни көрүп турарга, балды оларның аайыңга кирген чүве дег, ыяшты бир дески чула шаап үндүрүптөр.

Бир-ле катап бызаңчы Иргит Шуугур Балындайга мынча дээн:

— Чоп көрүп турар сен, оол! Балдыдан туткаш, бистиң-биле кады ыяштан чонуп турар-ла болгай.

— Чонуп билир эвес мен — депкеш, Балындай арай ыяткан чүве дег, хүлүмзүрүп каан.

— «Чонуп билбес мен» деп чүң боор, дунмакым? — деп, Шуугур уламчылаан.— Ындыг-ла берге эвес, өөрени бээр чүве болгай. Күзээр болзунза, сени бызаңчы кылып каар мен.

— Берге эвес чүве бе? — деп, аныяк оол шын-на сеткили-биле айтырган.

— Баштай берге-ле. Ынчалзажок туралаар болзунза, өөрени бээр сен. Харың кажыл?

— Он алды-ла.

Бызаңчы-биле ол чугаа Саая Балындайның бодалындан үнмээн. Ол аалыңга келгеш, ачазы Дүндүгө «бызаңчылаар мен» деп чугаалаарындан дидинмээн. Ынатпас боор деп бо-даан. Өөрөнгөн чаңы-биле кодан хоюн сүргеш, чоруп каар Ырактан көөрге чаа туттунуп турар ак-ак бажыннарның барааны илдең. Олар хүн-бүрүдө улам-на бедип кел чыдар.

Чамдыктары белең болган. Ынаар чурттаар улус көжүп кирип тургулаар. Балындай олче карак албайн кайгап олургулаар.

Хоюн өдөккө кирип келген. Ачазы даштын өг чанында ыяш чарып турган.

— Бо балды-биле чудуктан чонуп көрзе, чидии амыр-дыр, аа! — депкенин Балындай боду эскербейн барган.

— Чидии амыр балды боор! — деп, Дүндү бадыткап каан.

— Мооң-биле чудуктан чонуп көрейн, ачай — деп, Балындай ачазындан дилээн.

— Каяа чонар сен?

— Дүү бажың тудуп турар улуска баргаш, чонгай-ле мен.

— Олар бызаңчылар ышкажыл. Сен бызаңнап билбес-ле болгай сен.

— Шуугур мени бызаңчы кылдыр өөредип каар дээн чүвө.

— Ындыг болза, бар даан — деп, Дүндү оглунга чөпшээрээн.

Балындай өөрээнинден хүлүмзүрүпкөн. Эртенинде чидиг балдызын алгаш, бажың тудуп турар бызаңчыларга чеде берген. Бызаңчы Иргит Шуугур аныяк оолду көрүп кааш, хөг-лүг хөөрөөн:

— Чедип келдиң бе, дунмакым? Тас-тыр оо! Сеңээ мен чудуктан удазыннай шаап берейн. Таптыг чонар сен.

Бир чудуктуң кайы-даа ужуң 20 см кылдыр хемчээгеш, кадып каан узун удазынны хөмүр хоюдуп каан сугга суккаш, бызаңчы чугаалаан:

— Ма, мону шөө тырт, дунмакым. Охалаай, ам-даа тыр-ла! Удазыннап алгаш чонар чүвө болгай. Ынчаарга частынар эвес.

Чоон чудуктуң кырының ийи талазын карарты удазыннапкан. Ону эдерти чонар. Канчаар эптештир туруп алырын, балдыны канчаар тударын аныяк оолга айтып берген.

Балдыны бир кагарга, ыяшче хөлүн эртир кире-даа бээр, бирде кайтыккаш, дедир чаштай-даа бээр. Көңгүс кижии аайынга кирбес мындыг болган.

Балындай өске бызаңчыларны көөрге, ана амыр чүвө: балды оларның аайынга кирип турган ышкаш, чаңгыс черге дүжер, чондунган чудуктуң дескизи хөлчөк, бичии-даа үндүрүк-киририк чер чок. Оолдуң чанынга бызаңчы Саая Арагачы келгеш, оон чонган чудуун караа-биле шыгаап тура, алгыра берген:

— Эх, дунмакым! Чудуунну үрей чонуп ап-тыр сен. Адаа чарты кертте берген ышкажыл, көр даан.

Саая Балындай чүвениң ужурун билбейн, кайгап алган турган. Ынчан Шуугур база чедип келген. Ол оолду чазамыктаан:

— Че, ажырбас оң, оол. Чаңгыс чудук үрели-даа бергей-ле. Эки кызып чон-на. Балдыңны мынчаар, дорт тудуп ал.

Оон Балындайның балдызын алгаш, чудукту чонарга, чоңгу ана дадаазынналып чаштап турган. Балындай харын-даа иштинде аңаа адааргап турган.

— Шак мынчаар чонар чүве болгай. Хөлүн эртир хандыр чонма. Балдыңны ийлендирбейн, дорт тудуп ал. Ынчангаш кырындан чиге шыгаап алыр сен. Ма, ам чонуп көрөм.

Балындай балдызы-биле чудукту кагар орта, чидиг балды кайтыккаш, биче-ле болза, будун аптар часкан. Көрүп турган эрлер алгыржы берген.

— Аа өршээ! Будун хап ал часты.

— Балдың быжыг тут даан.

— Коргунчуг кижил мооңар! Чанынче чоокшулаар эвестир, кижид-даа хапкы дег.

— Че, үрүлешпенер!— деп, оларны Шуугур соксаткан.— Баштай черле ындыг ышкажыгай. «Эмдик хол» ынчанмайн канчаар. Ийи-үш хүн чонуп келзе, хөнүй бээр оң.

— Хамык чудукту бо оол үрей чонуп кааптар чадавастыр — деп, бир бызаңчы баштактанган. — Ыяжывыс бо бажыңга безин четпес болгай.

— Сен-даа бызаңчы кылдыр төрүттүнүп келбээн-не болгай сен — деп, Шуугур демгизинге харыылаан. — Чүвени кылып тургаш өөренир болгай.

...Оон бээр 32 чылдар эрткен. Саая Дүндүевич Балындай ам ынчаардагы оолак эвес. Эрткен чылдарның изи ооң арын-шырайындан илден. Бажының дүктери буураарып эгелээн. Ынчалза-даа ооң мөге-шыыраа ам-даа хевээр. Узун дурт-сынның, делгем хөрөктиг, мөге холдуг тудугжу бодунун мергежилинге мастер болган. Ол ам Бай-Тайгада «Мурнакчы» колхозтун тудугжузу.

— Шуй аксынга бистин колхоз барык-ла чээрби чыл мурнунда тургустунган — деп, Саая Дүндүевич чугаалады.— Ынчан аңаа чаңгыс казанак безин турбаан, ээн дазыраш-ла болгай. Ам дээрге сайгылгаанының оду чайнаан, улуг суур турупкан. Колхозка киргеш, баштайгы бажыңны мен тутчуп эгеледим. Ол үеде берге-ле турган ийин. Бызаңчылап билир кижид чок. Ынчанмайн канчаар, шаанда кижилер өгге чурттап чордулар. Бажың деп чүве билир эвес. Бажың тудар кижилерни мен айтып, өөредип турдум. 1937 чылда бодумнун канчап бызаңчылап өөренгенимни эпти-ле сактып келир мен. Бызаңчының ажылы берге, ынчалза-даа буяңның. Ыштыг, соок өгге чурттап чораан кижилерге чырык, чылыг, делгем бажыңнарны тудуп бээри чаагай херек болбайн канчаар. Колхоз суурунда барык-ла бажың бүрүзүңге мээң балдым

дегген. Мынча бажың-балгат мээң киржилгем-биле туттунган дээрзин сактырга, ам онза өөрүнчүг-дүр.

Бодунуң ынак мергежилинге бердинген ол кижини ам-даа тудугжулавышаан. Саая Дүндүевич колхозта тудугжулар бригадазын удуртуп турар. Колхозта чурттаар оран-саваның айтырыы колдуунда шиитпирлеттинген. Колхозчулар чаа бажыңнарже шупту шилчээн. Тудуг бригадазы ам колдуунда ла мал кажааларын, кыштагларга, хонаштарга малчыннар чурттаар бажыңнарны тудуп турар.

...Хыраа-шан туманналы берген кышкы кежээ Саая Дүндүевич бажыңыңга чанып келген. Хүнзедир ажылдааш, могап турупкан. Ол ажылдан эпти-ле хөглүг келир. А ам чугаа-соот-даа чок, арын-шырайында хүлүмзүрүг-даа көзүлбес болган. Сактырга, бир-ле чүвени хандыр боданган-даа ышкаш.

Чемненген соонда, ыг чок элээн таакпылап олура, кадайы Салчак Өлешке чугаалаан:

— Туттунган бажыңнарның ишти чедир кылдынмайн, анаа туруп берген, элдеп чүве-ле...

— Чоп чедир кылбайн турар силер? — деп, Өлеш оон удур айтырган.

— Бисте чүү боор, бажыңны тудуп каар-дыр бис. А иштин дранзалап, малгаштап, чугайлаарын өске улус кылыр херек. Ындыг кижилер тывылбайн турар ышкакжыл. Азы, тодаргайлаарга, штукатурщик болуп ажылдаарын күзеп турар кижилер чок чүве ыйнаан.

Элээн болганда Балындай чугаазын катап уламчылаан:

— Бистер чаа бажыңнарны тудуп каар-дыр бис. А штукатура кылдынмааны-биле ажыглал чок турар. Ындыг бажыңнар каш-даа бар. А бажың хереглеп турар кижилер эндерик. Бо сооктуң кончуун көр даан. Кыжын соок өггө чурттаары кандыг ийик. Бодун билир-ле болгай сен. Сээң-биле сүмележир бодаан чүвем бар...

Саая Дүндүевич чугаазын ара үзүп кааш, база бир папиросту кыпсып алган. Ынчан кадайы сонуургааш, манап четтикпейн айтырыпкан:

— Чүнү сүмележир дээриң ол?

— Оода сен-даа ажылдазыңза.

— Каяа, штукатурщиктеп бе?

— Ийе, ийе. Чоонган деп сен, ында кижини кылып чадаар чүү боор.

— Ажылдаай-ла мен харын — деп, Өлеш өөрүшкүлүг каттышкан.

— Далайга дамды немере дижир ышкакжыгай. Чаңгыс-

даа кижиге немежирге, күш-түр ол. Ажыл чок анаа олуруп турар херээженнерден эвилелдеп алгай сен.

— Бодум ажылдаар мен харын, ынчалза-даа кымнарны эвилелдеп алыр мен ынчаш?

— Даштын ийи бажыңның херээжен ээлери база анаа олуруп турар-дыр. Сарыг-оолдун кадайы чүнү кылып турар-дыр, анаа олурар ышкажыл. Дөрт кижиге бир звено тургузуп алзыңарза, ол-ла-дыр.

Саая Балындайның кадайы Салчак Өлөш 1956 чылда колхозка штукатурщиктеп ажылдай берген. Ол ажылындан оон бээр үнмээн. Ам оларның кайызын-даа колхозчулар мактаар, боттарының кызымак күш-ажылы дээш, олар колхоз баштаар черинден каш удаа шаңнадып келген.

Кежээки хүн Шуй сынының кырында олурупкан. Хем ишти хөлөгелей берген. Чонгу, чиңгис чытталып турар бажыңдан бызаңчылар балдыларын алгаш, чанып чоруп турган. Саая Балындай чидиг балдызын чөвүрээлиг чудукче киришаапкаш, ыяш кырынга сандайланып алгаш, таакпылай берген. Ол бажыңынче чоруурунга далашпаан. Чанында чаа доозулган бажыңда штукатурщиктер ам-даа ажылдавышаан турганнар. Салчак Лама-Шириевна база ында. Саая суурнун бажыңнарын эргий көргөн. Колхоз клувунун улуу, хөрлүү хөлчөк болган. Ооң ындында хүрең бажың — ортумак школа. Кожазында улуг-ла ак бажың — колхоз конторазы ол. А бо дужунда турар эмнелге бажыңы, оон ырак эвесте улуг магазин. Бажыңнарның улуг чаагайы хөлчөк. Бо бүгү бажыңнары Саая Балындай тудушкан. Бо суурда ооң шевер холу дегбээн бажың ховар. Тудугжу кижиниң ажылы шынап-ла буйнныг. Бодунуң күш-ажылының түңнелинде чоргаарланып, туткан бажыңнарын Балындайның магадап көрүп олурганы ол.

— Чааскаан артың бе? — дизе-ле, Салчак Өлөш бо чедип келген. Ийелээ кожа басып чорупканнар.

Кадайының хөрөктээжинде малгаш болгаш чугай дамдылары бар. Саая хаварык холун кадайының эктиниң кырынга хумагалыг салбышаан, хүлүмзүрүй аарак көргөш, хөглүг чугаалаан:

— Бистин туткулаан бажыңнарывыстын магалыын көрөм. Тудугжу кижиге бодунуң ажылының түңнелин каракка көзүлдүр арттырып каар чүве-дир ийин.

— А мээң ажылым түңнели көзүлбес деп бе? — дээш, Өлөш хөглүг каттырган. — Хамык бажыңнарның иштин, даштын каастап турар ышкажыл мен.

— База-ла каракка көстүп турар — дээш, ашаа улам-на өөрүшкүлүг хүлүмзүрөөн.

СӨӨЛГҮ ХОЙ

(Очерк)

Имир дүжүп келген. Дээрде кежээки шолбан, кыпкан от-даа ышкаш, аажок чырыткыланып турган. Булут чок, аяс. Кырын дош хаара туда бээрге, ажынып-шугулдаан чүве дег, дырс-дарс кылдыр чаза булгап үнүп келген суг, ам харын шөлөөн апарган, дош кыры-бие агып бадып, туман-шаңны буруладыр тынып чыткан. Биче-Кара-Сугнуң суу кыжын тостостуң соогунда безин доңар эвес. Кышты өттүр дош адаандан чара теп үнүп, буруладыр бусталып чыдар. Алексей Карашпаевич хойларын кажаалап кааш, хемниң бурулаан бузун көрүп тура, өөнгө кирип келген.

— Бо дүне соок болур ышкаш-тыр — деп, Шыырап кадай Биче-Уругга чугаалаан.— Өггө ыяштан көвейтир киирип албааже хоржок.

— Дээр черле кылагар апарган чорбадыве — деп, демгизи каттышкан.— Чаа чыл бодун көөргөткен-даа чүве дег, улаштыр сооп туруп берди ышказыл.

— Черле шорулгактыг кыш болгаш тур ий бо — деп, Алексей Карашпаевич таакпызын кывыспышаан, чугааланган.

Пашта быдаа хайынгаш, белең болган. Кежээки чем соонда Алексей Карашпаевич кадайынга мынча диген:

— Хойларывыс бо дүне оолдап эгелээр болгай, Биче. Дежурныйлаvas болза хоржок. Соок дүн-дүр. Кажаа ишти чылыг-даа болза, тас хураган дораан-на баарныгып калыр.

— Биче-Уруг аяк-савазын чугаш, кургадыр чоткаш, кедээр салгылап каан.

— Бо дүне мен дежурныйлаар мен. Сен хүнзедир чадаг хой кадарып, даг-даш кезээш, турупкан кижидыштанып ал.

— Чок, чок, Биче! — деп, Шыырап аңаа удурланган.— Барып-барып баштайгы таңныылдаашкында ынчаарга кайын боор. Сен харын удуп, дыштанып ал. Эртең эрте тургаш, чаш хураганнарны незинге эмзиргей сен. А мен даң хаяалап олурда, от салып, сени оттурупкаш, кум-кыннып алгай мен аан.

— Элдептиин бо кижиниң. Сеңээ човааш ынчап олурарым ол ышказыл. Хүннүң-не хой кадарар кижидыштанып үстү бербес чүве бе?

— Даарта сакманшиктер чедип келир — деп, Алексей Карашпаевич тоомча чок шинчилиг чугааланган.— Ынчаарда, демниң апаргаш, дыштанып тургай мен аан.

Үлгүүр кырында керосин лампазы ийи кижиниң арыннарын чырыдып, өгнүң ханаларыңга бүлүртүң хөлеге чуруттунуп турган. Биче-Уруг дең чырыыңга ашааның арнынче топ-

тап көргөш, ооң чулчургайында буурул дүктерин бир дугаарында эскерип каан ышкаш кылдыр сагынган. «Буурул дүктер эрткен чылын ол хире хөй эвес чүве эвейикпе. А ам мырыңай эндерлип калган-дыр. Даржык, чымыштыг кижги ындыг ыйнаан. Ам безин дыштанып ал дээрге, ынавайн олур ышкажыл». Кадайының ол бодалын Шыырап билип каан-даа чүве ышкаш, чазык хүлүмзүрээш, чугаалаан:

— Аныяк-чалыы шаавысты сактып олур сен бе, Биче? Кырааным хөлчок-тур бе?

— Че, че! Мынчап ылчыңайны бээр кижги ийин мон.

— Сен уду. А мен хойларны тегерип чоруптайн — дээш, Алексей Карашпаевич дашкаар үнүпкен...

Ам туман-хыраа-даа чок, дээрниң аязы кедергей, сылдыстарның хөйү чажыпкан тараа дег болган. Олар малчынче караан базып турган дег, чивеңейнчип турар. Алексей Карашпаевич хой кажазының чанынга тура дүшкен. Хойларның кидиредир кегженири дыңналыр. Бир хой чөдүрер-даа, бирээзи ондаар-даа. Кажаның аксын ажыткаш, иштинден катап дуглааш, хол фонарын чырыдышкан. Дилиндек чырык кажаның дөрүндө ханазыга барган, чырыкка хойларның карактары киктии сүргей, ногаан-ногаан кылдыр көзүлгүлээн. Хойлар ээзин танып кааш, дезер хамаан чок, оон чем дилеп чытканнар. Узун кажаның ол-бо ужунга чедип, ийн эргилгеш, дүүн эртен-не эмиин тудуп турганы Маңган-Думчукка таваржы берген. «Эхе, ам-даа төрүвээниң ол бе?! Хүндүс-ле төрүүр боор деп бодап турдум чоп. Серте чок, ишти шөртее берген туруп-ла турар. Ийистээр болгай аан бо». Малчынның оожум чугазын хой билген-даа ышкаш, ээзинче удур кылаштааш, ооң соокка додугуп калган эрбенниг холдарын чылгай каапкан.

Төрээн хой чок боорга, Шыырап база катап өөнгө келгеш, суугуга от салып кааш, хөлестеп алгаш, таакпылап чыда, эрткен чылдың кыжынында болган таварылганы сактып келген.

...Кыш шынап-ла кадыг-дошкун болган. Алексей Карашпаевич боду Ээрбекте үш дугаар хойжу бригаданың бригадири болганда, малды кыштан менди камгалап алыр, чаш төлден чаңгыс-даа башты оскунмас дээш, шудургу демиселче малчыннарны эвилелдээн. Күженишкинниг ажыл халас барбаан. Бригада ниитизи-биле эки түннелди чедип алган. Шала часкаар, түннелди үндүрүп, чугаалажып көргөн.

— Мен-даа бригадага үжүүртеп үнген ышкаш-тыр мен — деп, он чыл дургузунда хой малдап келген, 60 харлыг Бырлаа ашак хөөрээн.— Бригадир-биле чарыштыг кижги болгай мен. Даргамны ажып кааным ол эвеспе.

— Эрткен чылдарда-даа мурнуңга кижги киирбээн болгай

сен — деп, өске малчыннар ону деткээн.— Ам база бирги черсенде-дир.

Ынчалза-даа бригадир хары бербейн, хандыр боданган дөвирлиг, таакпылап олурган.

— Че, бригадир канчаар бодап олур ирги?—деп, малчыннар хөг бодап, ойнай-сылдай айтырганнар.— Бо чылын база аштырып каарың ол бе? Аштырар болза, бригадир кижинин адынга багай-дыр аа.

— Ажырбас оң, эштер — деп, Алексей Карашпаевич хөрээн алгытпышаан, чугаалаан.— Бригадага кым-даа хөй хураган алырга, ол бистиң ниити олчавыс-тыр. Ынчалза-даа кижн бүрүзү эң хөй хураганны камгалап алыры дээш чаржып турар болганда, мен база кымны-даа мурнумга кирир хөңнүм чок. Ам-даа сөөлгү болдунар аргам бар.

— Ол чүү аргаң чүвөл?— деп, хойжулар оон сонуургап айтырган.

Шыырап элээн ыт чок олура, бажының чулчургайында буурул дүктерин холу-биле суйбааш, дамай харыылаан:

— Бырлааның хойлары шуптузу төрүпкөн болгай. Ол менден ийи хураганны ажыр алган-дыр. А менде ам-даа төрүүр бир хой бар. Ол хой ийистептер болза, мен Бырлаа-биле ден болур мен.

Чамдыктары кыжырып-даа, чамдыктары хөг бодап каттыржып-даа, шаанга-ла киргеннер.

Өжөгээр ынчанган чүве дег, Шыыраптын Манган-Думчук дээр хою төрүвейн чоруп-ла турар мындыг болган. Ам бүгү бригаданың кичээнгейи чүгле чангыс ол хойже угланган. Келген-не кижн:

— Бригадирниң сөөлгү хою төрээн бе?—деп айтырар.

А Алексей Карашпаевич хамыктан артык дүвүрөп турган. Дүне безин эскет чогу-биле туруп чоруткаш, демги хоюн барып көөр. Эртен даң бажында кажааны ажыткаш, бир-ле дугаарында ол хоюнга баар.

Шыырап оозун тургузу азырааш турупкан. Сөөлүндө-сөөлүндө Алексей Карашпаевич арай сестир апарган: «Орта хой боор бе?! Ишти кемдээн, төрүвөстээн мал эвеспе?» дигилээр.

Бир-ле кезжэ хою эдип, чыдыннап турар апарган. Шыырап оозун өөнгө кирип алгаш, аарый берген ирги бе дээш, коргуп, дүвүрөп, удувайн олура хонган. Эки азыраар дээш, хоюнга хөлүн эртир хөй сула берипкөн болган. Эртенинде хою анаа апарган.

— Сээң бо хоюн мынчап хенергедип туруп-туруп, хаван ышкаш, хары угда он шаа хураган тө каапкаш, халап үндүрер ийин моң!— деп, сөөлүндө кээп, хойжулар Шыырапты кыжырыыр апарган.

Бир-ле эртен Алексей Карашпаевич бедик кажаазының

кырынче үнүп алган, бар-ла шаа-биле кускуннаан турган:

— Хамык малчыннар, шуптуңар бээр, менче! Дүргеденер!

Хой оолдапкан деп кым-даа бодаваан. Бригадир келди-рип турар болганда, хурал болур азы кандыг-бир солун дын-надыг кылыр ирги бе? Бригаданың төвүнге турган бүгү хой-жулар болгаш сакманщиктер бригадирниң өөнгө чеде бер-геннер.

Мырыңай элдеп! Сөөлгү хою дөрт хураган ийистепкен болган. Иези ышкаш маңган-маңган, бичии азарганчыг дөрт хураган черде чадып каан чымчак кидис кырында эмиг дилеп чыткылаан. А иези маңган ак хой сүт-биле шыгыдып каан сула чарбазын чип, шөлээн дайнанып турган.

— Маргылдаа ам-на шиитпирлеттинген — деп, бригадир өөрүшкүлүг чугаалаан.— Мен чүс хойга онааштыр 100-тү ап турарым бо-дур.

— Силер бирги черже үнген-дир силер, Алексей Караш паевич!— дээш, келген малчыннар аңаа байыр чедирген.

— Ээзиниң сеткилин билир чүве дег, магалыг-ла хой-дур але — деп, аштырып каан Бырлаа ашак хойну мактаан.— Мону ам чер одарынче үндүрбейн, дургузу азыраар ужурлуг мал-дыр моң.

— Харын-даа «пенсияладып» болур-дур — дишкеш, мал-чыннар чир-шоң каттырышканнар...

Шырап ол бодалынга чардыккаш, дыка үр чыткан. Суугуда от өжүп, өг ишти соок апарган болган. Отту чүшкүрүл кааш, дүвү далаш үнө халааш, кажаага келген. Бир булунда: чаш хураганның багайтыр эткени дыңналган. Баштай төрөөн хою ийистеп алган, ийи оглун чылгап турган. Алексей Караш-паевич өөрөөн дүлүү-биле хоюнуң думчуун суйбай каапкаш, «күжүрнү, артык хураган бергени ол-дур» деп чугааланмы-шаан, шаралыг чаш хураганнарны эдээнге ораап ал-ла, өөн-че далажыпкан.

«Кызыл тараачын» колхозтуң мурнакчы хойжузу Алексей Карашпаевич Шыраптың эрткен чылда олчазы чүс хойдан 100 хураган болган. Ол кежээ, кызымаа-биле чангыс-даа ху-раган оскунмайн, шак ынчаар менди доруктурган.

Алексей ЧАРАШ-ООЛ

ЧҮТКҮЛ КҮШТҮГ

(Очерк)

Тыва АССР-ниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюнга тураскааткан фестивалы болуп турган. Политчырыдыышкын бажыңының сценазында концерт көргүскен, а көдээ ажыл-агый техникумунда — уран чечен агитбригадалар ойнаан, театр сценазын — бот-тывынгыр улусчу театр эгелээн.

Бай-Тайга районнуң Культура бажыңының чанында улусчу театрның бот-тывынгыр артистери Күрүне шаңналынын лауреады Салчак Токаның «Боттанган күзел» деп шиизин көргүзүп доозупкан. Адыш часкаашкыннары динмиреп-ле үнгөн.

РСФСР-ниң алдарлыг болгаш Тыва АССР-ниң улустун артизи, драматург Виктор Шогжапович Көк-оол көрүкчүлөр залындан далашты аажок үнүп бар чор.

— Чугаа бар — деп, медээлээримге-даа, ол херекке албас. Бир-ле чүве ооң сагыш-сеткилин дүвүредипкен хевирлиг.

— Байыр чедирейн. Бичии манай каавыт...— дээш, ол сцена артынче чүгүрүп кире берди.

Шииде Хорлукпанның ролюн ойнап турар, бот-тывынгыр композитор болгаш артист Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол эде хептенир безин чай болбаан. «Кандыг ойнаан ирги мен, көрүкчүлөр болгаш жюри канчаар үнелээн ирги?» деп бодал ооң сеткилин дүвүредип турда, Виктор Шогжапович чеде бергеш:

— Аштырган башкызындан — ажып каан өөреникчизинге байыр. Дыка-ла эки ойнадың. Хорлукпанның ролюн хөй удаа күүсеткен мен. Ынчалзажок бо удаада мени ажып-тың — дээш, шын-на сеткили-биле ооң холун дыңзыды тудуп алган силгип тур.

— Кайынам, башкы. Баштактанып тур боор силер ийин...— дээш, Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол эпчоксунган хевир-лиг тур оң.

Байыр чедириишкинин хүлээп ал турган эштиң ийинде ор-тумак сынныг, хүрең шырайлыг, орлан карактарлыг аныяк кижиге сеткили ханган хүлүмзүрүп, Тываның сураглыг кижилериниң бирээзиниң бо байыр чедириишкини аңаа шуут-ла дорт хамаарылгалыг чүве дег көрүп тур.

— Шиини тургусканың чедириишкини дээш сеңээ база байыр. Эр-хей-дир сен, Валера — деп, Виктор Шогжапович чу-гаалааш, олче холун сунду.

Тээлиде улусчу театрның режиссёру Валерий Семис-ооло-вич Мүрзү тура:

— Чок, кайыныңарам, бис харын силерге болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр Син-оол Лакпаевич Оюнга четтирдивис. Бир эвес силер эвес болзуңарза, бо шиини мынчаар тургузуп шыдавас ийик бис — дээш, Валерий Мүрзү башкызыңга бодунуң ээлчээнде байыр чедирди...

Кижиниң сагыш-сеткили дүрген, хөй чылдар бурунгаар болган болушкуннарны каш-ла минута иштинде чыыра тырт-каш эккээр. Ол үениң болушкуннары, онзагай чүүлдери көрүнчүкте чүве дег көстүп келир...

Валерий Мүрзү Өвүрнүң Хандагайтыга он класс дооскан оол. Чогум чурту Барыын-Хемчик. Школачы чылдарда төр-рөөн суурунга оон киржилгези чок концерт ховар турган.

— Уран чүүлдүң кандыг хевиринге ынак чораан силер?— деп, бир чылын оон айтырарымга:

— Уран номчулгага — деп, харыылааш, мынчаар уламчы-лады. Ылаңгыя улуг орус шүлүкчү Александр Сергеевич Пушкинниң чогаалдарыңга тергиин ынак чораан мен. Кон-церттерге чугаалап чораан шүлүктеримниң бирээзин сонуур-гаар силер бе — дээш, дуп-тура халааш, соңга өттүр делгем-нерже караан имирерти көргөш, хостуг болгаш чоргаар үн-биле эгелей берди...

Харлыг баштыг Кавказтың даа адаамда тур.
Кадыр дагың сүвүрүндө чааскаан тур мен;
Менден ырак кожагардан ээир ушкаш,
Мээң-биле дужаажыпкан ужугуп тур.
Оорган тура шапкын хемнер тывылганын,
Оваа харлар көшкелерин көрүп тур мен...

Оожум булут менден чавыс көжүп турда,
Ону өттүр кашпалдардан, чалымнарны
Ажыр шурап баткан суглар дагжап чыдар;
Ногаан чингис, сөөскөн үнген черден куду
Аңнар маңнаан, куштар эткен чавыс черде
Ногаарган бөлүк ыяштар чаптып турар...

Валерий Мүрзү-биле мени уран чүүл таныштырган. Ынчан 1965 чыл чүве. Тывага улусчу театр коллективтери чаа-ла тыптып турда, «Шын» солундан бир мындыг дыңнадыг номчаанымны черле утпас мен. «Барыын-Хемчик районнуң «Большевик» колхозунда улусчу театрның артистери драматург Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин белеткеп эгелээн. Шииниң режиссеру Валерий Мүрзү бо маадырлыг шии чогаалын удавас колхозчуларга көргүзөр планныг, сорукутуг ажылдап турар...»

Солунну сала каапкаш, ол-ла чылда хөгжүм-шии театрынга чораанымны сактып келдим. РСФСР-ниң алдарлыг болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи И. С. Забродин «Константин Заслонов» деп шии белеткеп турган. Өрээлдиң бир булуңунда үжен хар безин четпээн тыва оол олуруп алган, репетицияны аажок кичээнгейлиг көргөн, кыдыраажынга бир-ле чүвөлөр бижип ап ор.

— Чаа артист бе?— деп, Иван Степановичиден сыгыраанып айтыраарымга:

— Бот-тывынгыр режиссер кижии — деп харыылаан чүве.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи С. Л. Оюн «Ай туттурган дүне» деп шиини белеткеп турда база-ла ону көрдүм. Демги-ле чаңы-биле режиссернуң, артистерниң ажылын хайгаарап, демдеглелдерин уламчылаан, чапсар үезинде айтырыглар салган турду.

— Бо болза Валерий Мүрзү-дүр. Эрги-Барлыкта Бот-тывынгыр улусчу театрның режиссеру кижии. Ооң ажылын удавас көрө бээр бис — деп, Син-оол Лакпаевич бисти таныштырган.

Каш ай эрткенде «Большевик» колхозунуң бот-тывынгыр театрының ат-сураа алгып, бүгү республикага динмиреп үнген. Ооң кол-ла чылдагааны — Валерий Мүрзү «Самбажык» деп шиини тургускаш, чүгле эрги-барлыкчыларны эвес, кызылчыларны барып кайгаткан.

Бүдүн шии херек чок, беш минутада ойнаар баштак сцена-даа белеткээри оюнчук эвес. Ол чылдарны Валерий Семис-ооловичиниң нүүрү-биле чугаалаар болза мындыг:

— Самбажыкты хөгжүм-шии театрының артистериниң ойнап турганын каш удаа көргөш, көдээ сценага тургузар бодап оожургал бербестээн. Бүгү-ле чүвени эргий бодап кээримге ажырбас хевирлиг. Бир-ле хүн уран чүүл бөлгүмүнүн киржикчилерин чыып алгаш, ол дугайын чугаалаарымга, шупту деткээн. План быжыккан-даа болза, черле далашпас деп шиитпирлээш, колхоз даргазы Александр Допаевич Шаалының сүмезин ёзугаар Кызылга ийи ай болдум. И. С. За-

бродинниң шии белеткеп турарын таптыг 21 хонукта көржүп, а С. Л. Оюннуң чанынга мугур бир ай болдум, өске арткан хонуктарны тургузар деп турар шиимниң автору болгаш сураглыг артист Виктор Көк-оол-биле эрттирдим. Олар менээ үнелээр аргажок дузаны берген, хууда библиотекаларындан безин Станиславскийниң болгаш өске-даа сураглыг авторларның номнарын суй-белек кылдыр тудускан. Кызылга тура-ла улусчу театрның артистериниң өөредилгезиниң планын башкыларым-биле кады тургускаш, сагыш-сеткилим чалгынналган хап чандым.

Эртенинде алды шакта колхоз даргазы мени келдирткен дугайын кадайым дыңнатты.

Александр Допаевич мени дыка өөрүшкүлүг хүлээп алгаш:

— Чүнү билип, бүдүрүп алдың, хөөрөп ор. Херектиг бүгү чүүлдерни адап, бижип бер — дидир.

— Бистиң планывысты культура министри эш Хомушку, режиссерлар эштер Оюн, Забродин, автор боду-даа чүүлдүг-зүнүп, хүлээп алды. Ам чүгле бистен хамааржыр — дээш, херек чүүлдерниң даңзызын, артистеримниң өөредилге планын дарганың мурнунга салдым. Қымга кандыг рольду дагзырын демдеглеп алган кыдыраажым база көргүстүм.

— Чаа ол-дур, көрдүң бе. Ам кириптээли. Бүгү талалыг дузалаар мен, Валера. Бо кежээ шииниң баштайгы белеткелин чарла — дээш, Александр Допаевич холумну тутту.

Ол хүнден эгелээш дүне-даа, хүндүс-даа бодаар-ла чүвем шии. Шиини белеткеп эгелээри-биле чергелештир Син-оол Лакпаевиче телеграмма каксыптарымга, кижим бо чедип келген. Актернуң мергежилиниң дугайында ийи кежээ лекция номчааш, дыка дуза чедирип, өөрүмнү сорук киирген. Оон соонда Виктор Шогжапович аалдап келгеш, шиини долузубиле сайгарып, ында омур-хевирге делгеренгейи-биле доктаап, элээн каш кичээлдер, белеткелдер эрттирип каан.

— Эр-хейлерни. Ойнаарынар черле шору-дур. Шак-ла ынчаар уламчылаңар-ла — деп, ол белеткел соонда бисти мактап, сагыш-сеткиливисти көдүрүп каш барган.

Ынчалзажок шии белеткелиниң шулуудавазы аажок. Баштайгы белеткелге келген чамдык оолдардан: «Ада-ием айбылаан эвес, кылыр чүве тыппаан эвес мен» дээш, каапкаш барганнар база бар.

— Шынап-ла, чүнү чедип алыр дээш, уйгу-дыш чок шии-биле бержил туруп бердим? Колхозта уран чүүл бөлгүмүнүн ады-сураа чүгле районда эвес, а бүгү республикада үнген. Ооң-биле кады мени база-ла адап турар болгай — деп, бирде бодап кээримге, холум-будум салдына бээр.

Шии белеткелин каш кижжи каапкаш чоруткан соонда баш-

таар чер кежигүннериниң киржилгези-биле хурал база эр-тирген бис. Колхоз даргазы эш Шаалы:

— Республиканың колхозтарында ажылдап турар клубтарда бот-тывынгыр артистерден хөй көжеге шиң белеткээш, чонга көргүскен чандгыс-даа коллектив чок. Бо аас-кежиң бир-ле дугаарында силерге онаажып турар-дыр. Ажыл-агыйыңарга, артисчи херээнерге кандыг дуза херек болдур, бис чедирер бис. Бүгү-ле чедииншкиннерни силерге күзедим...— деп сөстөр-биле чугаазын дооскан.

Ол кежээни бистиң организастаныг ажылывыска эргилделиг деп санаар мен. Баштаар чер кежигүннериниң, дарганың чугаалары бот-тывынгыр артистерниң күжүңге бүзүрелин быжыглаан.

Дараазында белеткелге Александр Допаевич боду кээп, эгезинден төнчүзүңге чедир олурушкан. Кандыг-даа ажыл-нишке өскелерге үлегерин көргүзөр, арыг-сеткилдиг эрес кижилер турар. Колхоз бухгалтери Хомушку Отугаш, башкы Куулар Чаш-оол, уруглар садының эргелекчизи Валентина Шаалы суглар ойнап турар рольдарының сөзүн бир дугаарында шээжилеп алгаш, өске эш-өөрүн соондан эдерти берген.

Баштайгы берге болгаш шын базымнарже ынчаар кирдивис.

Каш ай эрткен. Бир-ле хүн «Район төвүндө артистер келген» деп сураг дыңналган. Кежээки автобус-биле ынаар хап кирдим. Шынап-ла Виктор Шогжапович Көк-оол баштаан бөлүк артистер шиң көргүзүп чор. Оларны көрүпкеш өөрээним-даа аажок.

— Че, чүү болуп тур силер?— деп, Виктор Шогжапович мендилешкен соонда дораан айтыра-дыр.

«Самбажыктың» белеткелиниң канчаар чоруп турарын, мээңи-биле колдуунда-ла «эзеңги тепкенин» бирден бирээ чокка чугаалааш, аалдап кээп, көөрүнче чаладым.

— План ёзугаар соңгузу хүн «Большевикке» баар бис. Кежээ шиң соонда силерлер сценаны ээлээр силер, а бис көрүкчүлөр болуулу. Оң соонда шупту чугаалажыыл — деп, башкывыс мындыг.

Ол-ла кежээ, орайтай бергенде, Эрги-Барлыкка хап келдим. Колхоз даргазының кабинеди чырык. Александр Допаевич ажылдап ор. Автор-биле ужуражылга дугайын чугаалап бээримге, дарга дүвүрөп эгеледи.

— Ону анаа көргүспес. Қиржикчилерни хепкерип, бүгү-ле чүүлдерни шиңде айытканын ёзугаар кылып алыр ужурлуг бис. Адырам, ам чүү четпес ийик — дээш, демдеглел дептерин уштуп келди.

Мен дарганы мурнаптым:

— Чактыр боолар, каш эрги тыва идиктерден өске шупту чүве белең. Көжегелерни мындаа-ла Кызылдан чурукчу келгеш чуруп дооскан.

— Эртең, кончуг эрте чедип кел. Парторг, комсомол секретары, баштаар чер кезигүүнери база келир дээн чүве. Ынчан сүмележип кааптаалы. Соңгузу хүнге чедир бо бүгүнү тывар ужурлуг бис.

Бажыңымга чанып келгеш, шылаң-турупканымдан дораан-на удуй бердим... Бистиң шиивисти артистер келгеш көргөн, багай болган. Чон мурнунга көргүзөр-даа аргажок чүве-дир дээш, сылба шүгүмчүлээш барган. Мен аажок маргыжып эгелээнимни дүжөп чыдырымда, кадайым оттура берген. Дуп-тура халааш, соңга өттүр көөрүмге, Эрги-Барлык суурда эртеңги хүннүн херелдериниң башкылыгы дээп эгелээн болду.

Дүжүмнү кадайымга чугаалап бээримге:

— Дүште болушкун амыдыралга шуут-ла дедир болур чүве дээни кай — дээш, мени шоодуп тадылады каттырды.

Аяк шай пактап алгаш, дүвү-далаш-биле конторага келим. Даргалар чаа чыгып келген олурлар.

— Бөгүнгү эртеңги планёрканы часкы хову ажылдарындан эвес, а уран чүүл айтыры-биле эгелээр-дир бис, эштер. Бистиң аныяктарывыс Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин колдуунда-ла белеткеп дооскан. Ам даарта артистер кээп шиң көргүзөр. Ооң соонда бистиң оолдар, кыстарывыс ойнаар. Ону автор, артистер болгаш бо өрээлде, олурар эштер амдызында көөр. Артистеривистиң шиңге хереглээр чүүлдеринден санныг чүвелер четпес-тир — деп, Александр Допаевич чугаалааш уламчылады. Ол чүүлдерни тыварын дараазында эштерге дагзыр санал бар...

Дарга кымның чүнү эккээрин данзылап алган болду. Оозун номчуп бадырыпкан.

— Чүүлдүг-дүр оо! — дээн үннер дыңналган.

Манаан хүн-даа келген. Чолаачы кабиназының үстүндө «Театр» деп бижиктиг ногаан автобус көдээ клуб чанынга кээп доктааган. Бистиң артистеривис эртеңден эгелээш шиизин белеткеп, бүгү-ле херектиг чүвени каш катап ончалап келген.

Бот-тывыңгыр улусчу театрның артистеринге мурнуку ийи одуругда олуттарны хостаан турган. Шупту чаңгыс черге олуруп алгаш, сураглыг артистеривис Виктор Көк-оол, Кара-кыс болгаш Максим Мунзуктар, Коңгар Хүргүлек, Александр Тавакай, Олег Намдараа, Екатерина Кенденбиль болгаш өскелернин-даа ойнаарын магадап, «ындыг талантылыг болуру-

вус кай» дээн сеткиливисти илередип, бот-боттарывысче хире-хире көржүп каап ор бис.

Аалчыларывыстың шиизи орай доозулган. Бистер дораанна ойнаар хевивисти кеткеш, «Самбажыкты» көргүзүп эгеледивис. Бо шииде рольдарны бир-ле дугаар сценага тургускан сураглыг артистер бисти көрүп орарын бодап кээрге, дорзук сирилээр. Ынчалзажок бистиң оолдарывыс бүгү чүвени ут-тупкаш, бар-ла шаа-биле ойнаптарын баш бурунгаар-ла дугурушкан чүве.

Көжеге ажыттынган соонда ийи шактын эрткени билдинмейн барган. Ойнап турган хевивис уштуп, арын будуу безин чүп алыр чай чок. Шупту артистер-биле кады олуруптувус.

— Бүгү-ле бодалынарны бирден бирээ чокка биске тө каап, арга сүмөңер берип көрүңер, эргим артистер. Бир дугаарында авторга сөс бээр-дир — деп, Александр Допаевич мындыг.

— Шинерни көрдүм. Дыка-ла сонуургадым. Чоокка чедир-ле бижик-үжүү чок чораан тываларның чуртунда улусчу театрларның өзүмнери тыптып келгенин кым магадавазыл. Бухгалдыр Хомушку Отугаштың, башкы Куулар Чаш-оолдун, режиссерунар Валерий Мүрзүнүң болгаш өскелерниң-даа ойнап турары черле эки — деп, Виктор Шогжапович эгелеп алгаш, «ынчалза-даа» дээш, уламчылай берди:—Ажыы-биле чугаалаарга четпестер хөй-дүр. Кол-ла четпес чүүл шаандагы тыва амыдыралды силерниң ханы билбезиңерден болуп турар хирелиг. Тываларның самдар кара өөңге безин кымның каяа олурары, канчаар кылаштаары дээш дыка хөй чүве төөгү ёзугаар доктааттынган чурумнуг турган болгай...

Автор-даа шүгүмчүлөп, колдуунда-ла овор-хевир бүрүзүңге доктаады. Ооң биске дузалаксап турары эш-хуузунуң шүгүмчүлелиниң сөс бүрүзүңден иле.

Ооң соонда Максим Монгүжукович Мунзук чүве чугаалааш, баштай мактап, бистиң хөңнүвүс чазааш, Виктор Шогжаповичиге ушкашты.

Шак дүн ортузу эрткен-даа болза, «Самбажыкта» ойнап турар артистер бистиң ол-ла рольду күүседип турар эштеривис-биле ажылдап эгелээн.

Чер чырыр дей бергенде, артистер-биле ужуражылгавыс доозулган. База катап чыгып келгеш:

— Силер бүгүдеге улуу-биле өөрүп четтирдивис, эргим артистер. Чоруунар чогуң, үүлөңер бүтсүн — деп, йөрээп турумда:

— Шиини чон мурнунга кажан ойнап болур бис? — деп, бир эш айтырыг салган.

— Даарта-даа ойнап болур силер — деп, Виктор Шогжапович бүзүрелдиг харыылаан.

Бистер «Самбажыкты» ам-даа хоюглаар, чедир кылырын шиитпирлээш, кежээниң-не белеткенип, артистерниң берген сүмелерин удуртулга болдуруп ажылдап тур бис.

Хүннер база-ла билдиртпейн эрткен. Эрги-Барлыкка чакы хову ажылдары колдуунда-ла адакталып эгелээн. Чайның баштайгы демдектери, колхозувустуң күш-ажылчы чедииникиннери бистиң сеткил-сагыжывысты улам-на сорук киирип турган.

Бир-ле катап белеткел кылып турувуста, Александр Допаевич бо келди.

— Сөөлгү гектарларга бөгүн чаштырып доостувус. Кап хонгаш маевка эрттирер бис. Ынчан бүгү колхозчуларга силерниң шиинерни көргүзерин баштаар черниң хуралынга шиитпирледи. Ам келир субботада чуртташтарыңарның мурнунга бир-ле дугаар ойнаар апаар силер — дээш чоруй барган...

Кызылдан культура министри Матпа Сумбуевич Хомушку, автор боду, режиссер Син-оол Оюн болгаш өске-даа аалчылар «Большевикке» чедип келген.

Ол хүн клубка кижиге бажы кизирт. Часкы хову ажылының, мал кыштаглаашкынының эрткениниң дугайында эш Шаалы илеткел кылган, мурнакчыларны шаңнаан.

— Бистиң бот-тывынгыр улусчу театрывыстың коллективиге белек кылдыр Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин белеткеп алган. Он беш минут чапсар соонда ону көөрүнчө чалап тур бис.—деп, Александр Допаевич хуралдың байырлыг кезээн хаап тура чугаалады.

Сцена оожум ажыттына берген. Колхозчуларывыс мурнунга баштайгы шылгалда эгелээн. Көргүзүг болганы доостурганга-ла, динмиттиг адыш часкаашкынының зал долуп турары — бистиң бир дугаар ажылывысты чонувустуң эки хүлээп алганының херечизи болган.

Шиин доозулган. Шупту сценага үнүп келгенивисте, бир малчын ашак бистиң чанывыска келгеш:

— Силерниң оюнуңарны көргөш, сеткилим уярап, өөрэнимден караам чажы кавыңайнып орду, уругларым. Эки чурттап, ажылдап, бо хире магалыг шиини тургускан болганыңарда ам-даа бисти — кырганнарны өөртүнер — дээнин черле утпас мен.

Ооң соонда культура министри М. С. Хомушку сөс алгаш:

— Эрги-Барлык көдээ клувунун чанынга улусчу театрының тургустунганы, «Самбажык» деп төөгүлүг драманы көр-

гүскени Тыва АССР-ниң культурауг амыдыралында солун болгаш онза болушкун — деп демдеглээн.

А Виктор Шогжапович аныяк оол дег сцена кырынга маннап үнүп келгеш, бисти ошкап, холувус тудуп, өөрээнинден девидеп турду: Ол түңнелинде:

— Артистерге, уругларымга эң-не эки чедишкиннерни күзедим!— дээш мөгөйгөн.

Оон бээр элээн чылдар эрткен. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарынга, Кызыл хоорайга «Самбажыкты» хөй удаа ойнаан бис. Бистиң улусчу театрның эң баштайгы ажылы чоннуң бедик үнелелин алган. РСФСР-ниң Культура Министерствозу бисти Хүндүлүг бижик-биле шаңнаан.

Сөөлгү чылдарда база-ла Виктор Көк-оолдуң «Хайыран-бот», Клара Сагдының «Амыдыралдан өөрөн» деп шиилерин сценага тургускаш чонга бараалгаттывыс. Мен бодум Кызыл-Эник Кудажының «Ыржым булуң» деп тоожузун сценажыдып шиижиткеш тургустум, багай эвес болган чүве...

Ленинчи юбилейге тураскааткан уран чүүл көрүлдезинин түңнели үнгөн. Улусчу театрлар талазы-биле бирги черни Тээлиниң Культура бажыңының чанында Валерий Мүрзү режиссёрлаан коллективке Күрүне шаңналының лауреады Салчак Токаның «Боттанган күзел» деп шиизин тургусканы дээш тывыскаш, фестивальдың лауреады атты берип, бирги черге-ниң диплому-биле шаңнаан.

Тээли суурга чоокта чаа чорааш, Валерий Мүрзү-биле душ болуп ужуражы бердим:

— Улусчу театрынар чүну кылып тур?— деп сонуурга-дым.

— Степан Сарыг-оолдуң бижээн «Чечен биле Белекмаа» деп тоол-шиизин белеткеп эгеледивис. Республика театры безин амга чедир тургуспаан чогаал болгай. Ооң хөгжүмүн бот-тывынгыр композитор болгаш артист Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол биске таарыштыр база катап бижээн. Сураглыг композитор Ростислав Кенденбильдиң музыказы арай нарын болгаш берге болган. Силер элдепсинменер. «Чечен биле Белекмаа» биске күш шенелдези. Театрга ойнап каапкан шиилерни көргүзөр практикадан бистиң улусчу театр чайлаар деп шиитпирлээн.

Валерий Мүрзү ында бот-тывынгыр артистернин өөредилге планын база тургузуп алган, улуг сорукутук ажылдап турар болду.

Валерий Семис-ооловичиниң бир солун бодалы бар. Ол

«Чечен биле Белекмааны» тыва улустуң национал хөгжүм херекселдериниң ансамблинге үдедирин шиитпирлеп алган. Бай-Тайганың демир хомус чазаар сураглыг мастери Идамчап, лимби кылыр талазы-биле алдары алгаан бот-тывынгыр композитор Чыган болгаш өскелер-даа хөгжүм херекселдерин чазап, режиссер Валерий Мүрзү, бот-тывынгыр композитор Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол олар-биле бир демниг ажылдап турар.

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Чооду КАРА-КҮСКЕ

ТУГУВУС ОЛ

Шушь хемде хоорайже
Шуушкан улус үзүктелбес —
Баштыңчының чурттап турган
Бажыңы ээн черле калбас.

Каа-Хемден, Камчаткадан
Кайыын кымны келбес дээрил.
Казах, тыва, немец, негр...
Кандыг сөөк чон көзүлбес дээр!

Музей-бажың хаалгазын
Муң-муң кижиге ажып кирер.
Муңгаш дүмбей хаан чазаан
Бускан кижээ мөгеерлер.

Өөренир-даа, ажылдаар-даа
Өөрүшкүнү Ленин берген.
Аажы-чаңның төлептиин-даа
Айтып берген башкывыс ол.

Ажыл-ишке бергелерни
Ажып эртер үлегер ол.
Ооң ижи, ооң боду
Орук айтыр тугувус ол.

ЧЫЖЫРГАНАМ ЧААГАЙ

Кыштын соогун тоовас,
Кызыл-сарыг өңнуг,
Шыргай-шыргай өзер
Чыжырганам чаагай.

Тенек оолдар келзе,
Тени-биле шиштээр.
Чып чиирге, эки
Чыжырганам чаагай.

Чинге чүңге кошкан
Чинчилер дег чараш,
Шынаа, хемни каастаан
Чыжырганам чаагай.

КАЖАР ЛАТКАН КАЖАР ДИЛГИ

...Кажаа сыскып, тараа соктап,
Хараар-Тейде хар-даа узуп,
Дуза када бергенимге,
Дуңмаларым адааргаарлар.

Ачам кажан эдертирил?
Аңнаксаарым черле хөлчок.
Чергелешкен бедик даглар
«Чедип кел» деп турган ышкаш.

Хар-даа чаапкан бир-ле эртен:
— Кады бараал, оглум — диди.
Адыш часкап, өрү шурап,
Амырай-ла берген-дир мен.

Арга бо-дур, удаан-даа дег!
Ачам аяар чугаалай-дыр:
— Аңнар кончуг сезиктиг чоор,
Арай соңнап чоруп ор аа.

Чоруп ора, ачам менээ
Сонуургадаып көргүзе-дир:
— Кожаалыктап шурап чораан
Койгун изи харда чыдыр.

Суугадыр баскылааштың,
Сула-сула челип эрткен
Дилги ол-дур, койгун кедеп,
Дилегзинип чораан боор оң.

Хоюг, аккыр хөвөңнерни
Будук санай артып каан дег.
Хорумналган ыяш, даш-даа
Бузуп-чаштып чыткан-даа дег.

Чыдыйыпкаш, ол-бо шургуп,
Шырыш ишти кирип келдим.
— Арай дүрген чору даан — деп,
Ачам ында чемелеп тур.

— Койгунну маа тудуп алгаш,
Хоптак дилги сыырыпкан-дыр,
(Шагжаярган сеги бо-дур),
Чап-чаа ойлап дескен хире.

Кезек дыттыг баалыкка
Кедеңгирлеп кээривиске,
Шала чавыс ырак тейде,
Чаштаан көс дег, кызаш кынды.

Кудуруунуң чаагайын!
Куспаам ишти дола бээр боор.
Чогум боду, ыт дег, аң-дыр,
Шоолуг маңгыр эвес-ле-дир.

«Сеглеерген кудуругун
Черге сөөртпес чараш аңның
Чазыйланыр багын аа» деп
Сактып, бодап чоруп ордум.

Ажып келир кести бодап,
Ачам кедеп чыдып калды.
Чагыг сөстү дыңнай сал-ла,
Чааскаан истеп чорувуттум.

Хой дег, дашка ажытталып,
Кончуг аяар харап келдим:
Кырлаң чалда, кызыл төш дег,
Кыймыш дивейн оран-дыр-ла.

Дорт шыгаан даянгыжым,
«Тог» деп эткен мээң үнүм,
Чула дээпкен ок дег болган:
Шурай бергеш, бурт-ла диди.

Кедээ дагны долганьпкаш,
Кешкен чоогам кежир халааш,

Демги кесче дедир углаан,
Дерим чодуп көрүп тур мен.

Дарс-тог! дээн боо даажы
Таагайндыр чаңгыланды.
Алыс дүшчөк чораан бодум
Атпаш кыннып, серт-даа дидим.

Сыыладыр сыгыргылаан
Сырын-хатка каксы-каксы,
«Чазыпты бе, часпаан бе?» деп
Шала хөлзөп шокшувуттум.

— Оой, оглум, кайда сен? — деп,
Оорга куду бадып орда,
Күжүр ачам чүгүн көргөш,
Хүлүмзүрүп турган-дыр мен.

— Дондуң бе? — дээш, чылыктыра
Донган холум дагай туткаш,
— Баштайгы-ла олчаң бо -- дээн:
Баарымда дилги бо ийин.

Кудурукту көдүрүптүм,
Куспаам долбас чиктиг ийин!
Орук дорттап омак-сергек
Оккур базып чаныптывыс.

НАЙЫРАЛ

Бора хектер сайтыладыр, чарыштырын турар магалыг чай-даа дүшкен. Хоорай иштиниң дунааргай изии-даа ден-дээн. Чайгы хүн от-көс-биле дөмей оя чип, чалымнандыр хаарып кээр. Ынчангаш Херелмааның садигин хоорайның өске садиктери-биле бир дөмей хоорай чоогунуң ногаан арынын иштинче көжүрө берген. Хөлбегер ногаан арыг иштинде де-вээлиг, сериин, артында хөглүг.

Бир-ле хүн ажыл шагының соонда Херелмааның ачазы уруун алыр дээш чеде берген. Херелмаа боду ышкаш бичии, думчуунуң кырында кызыл шокар секпилдерлиг, бажынын дүгү сап-сарыг өннүг уруг чедип алгаш, халып келген.

— Бо мээң эжим-дир, ачай — деп, Херелмаа өөрүп чугаалаан.

— Эки-и, мени Саяна дээр — дээш, бичии уруг бурунгаар үзеш кыннып каан.

— Эки-и, Саяна!— деп, Херелмааның ачазы база-ла аажок каттырып, ону чарашсынып харыылаан.— А мен Херелмааның ачазы Хоюг-оол-дур мен.

Ол аразында Саянаның авазы база чедип келген. Ону кыйгырарга, бичии уруг халып чоруй барган. Саянаның авазы уруунга хөй-ле шоколадтар эккеп берген. Саяна ону өөрүнгө үлээр дээш, бар чыткаш, бир чүвеге тептиккеш, кээп дүшкен. Шоколадтар тарады чаштагылай бергилээн.

— Халы, Херел, эжиңге дузалаш — деп, уругнуң адазы чугаалаан.

— Чок, ачай. Мен сээң-биле кады орайн — деп, Херелмаа бажын чайгаан.

— Эжим деп чоп мегеледин. Ындыг кончуг эжиң болза, бир-ле дугаарында барып дузалашпас сен бе?— деп, адазы уруун шыңгы чемелээн.

Херелмаа ам-на халып ыңай болган. Ийи бичии уруг каттырышпышаан, чүк тарай чаштай бергилээн шоколадтарны дүргени кончуг чыып алганнар.

— Кижилер найыралы-биле күштүг, демниг чоор, уруум— деп, Херелмааның ачазы уруунга чагаан.— Эш-өөрүңге кажан кезээде дузалаарыңга белен чор.

ХАМНААРАК

Майның баштайгы чылыг болгаш хүннээрек хүннеринин бирээзи турган. Артында-ла улуг-хүн дивес силер бе. Дадар-оол биле Коля деп бичии оол хоорай кедээзиниң ховузунга агаарлап, омак-хөглүг кылаштажып чорааннар. Часкы агаар-бойдустуң магалыын кандыг дээрил! Ховунуң чашпан-зыг, сидензиг шык чыды салгын-сырын аайы-биле кээп турар.

Дадар-оол мооң мурнунда бо ховуга черле кээп көрбээн. Ынчангаш ховунуң чурумалы аңаа бир-ле янзы бооп, солун хевирлиг көзүлгөн. Ол тудуп чораан номун бажының адаан орта салгаш, ойталап чыдып алгаш, чиңгир көк дээрже үр-ле көрүп чыткан. Ооң ужу-кыды, дээвири та кайда чүве: ол чиңгир-ле көк бооп чаптылып чоруй барган. Ол карактарын чивецнедир көрүп чыткаш, эжинге чугаалаан:

— Ада-чуртум ак-көк дээриңиң хостуун, делгемин! Чырык черни эргизе-даа, шынап бистиң Төрээн чуртувус дег ындыг өндүр оранны кижги кайыын тывар — деп, Коля байгы-ла шын сеткилин чугаалаан.

— Шын-дыр харын, оол — дээш, Дадар-оол хенертен алгырып тура халаан.— Көр даан, көр даан. Дээрде бичии куш-чугаш астына берген салбаңайнып туру.

— Астына бээр чүве бе, оол? Каң дег өткүт үннүг хамнаарак куш ол ышкажыл, чаражын көрбес сен бе, оол.

— Чүү кончуг хөй янзы эдер куш боор. Ол база Төрээн чуртун, чаагай часты ырлап турары ол-дур, аа?

— Ынчанмайн канчаар, эжим. Хамнааракка-даа, биске-даа аяс хүннүг, ак-көк дээривис-ле херек болгай.

Ынчангаш ийи эжишки хамнааракты ылым-чылым көрүп чыдыпканнар.

ОЛЕГТИҢ ӨҢҮКТЕРИ

Тос-тостуң соогу турган. Соокка шыдашпайн, кылама дош дизиңейнип чарлып, ыяштарның будуктары дызырткайндыр сынып, дүжүп турган. Хүн караа хамаан чок, ооң ойбуну безин дээрден көзүлбес.

Кайнаар-даа көөрге, шаң-туман. Шак ындыг эртеннернин бирээзинде Олег орнундан тура халааш, дужунда соңгазын-га халып чеде берген. Ол от чалбыыжы дег хензиг сарыг өектиг кушкаштын соңганың адаккы көзенээнге чүткүп, салдырадыр ужуп турарын көрүп каан. Олег ону көргөш, кээргей берген. «Хөөкүй доңгаш, чиир чем тыппайн ынчап туру ирги бе?» деп бодал ону дораан-на хөлзедип эгелээн.

Бичии оол халып чоруткаш, чемненир өрээлинден хлеб барып эккелгөш, кушкашче тогладыр чажыпкан.

Сарыг-өөк хоя берген. Ол чанында хадыңчыгаштын адаккы будуунга барып хонупкаш, бажын ыңай-бээр борбаннадып, «чиир-чиир, чыыр-чыыр» деп эткилээн. Элээн болганда хар кырында хлеб тогланчыларын чыып чип эгелээн.

Олег ону көөрге, чүүден-даа кээргенчиг болган. Ол докпаңнадыр шурагылап, хлеб тогланчызын чыып турда, чүгле бажы борбаннаар.

Сарыг-өөк тотканы-ла ол боор он, «чыыйт» кылдыр эде каапкаш, ужуп чорупкан.

«Ам катап келир сен бе?» дээн бодалы-биле Олег ооң соондан көрүп туруп калган.

Олег бичии өңнүүнге чемиш урар коошпа чазап алган.

Ол коошпазынга хлеб тогланчылары уруп алгаш, дүшке чедир манаан. Сарыг-өөк келбейн барган.

Олег ол хүннүң кичээлдерин төндүр боданып келген. Оолчугаш бодап кээрге, сарыг-өөк чедип келгөш, тогланчыларны шөлээн чыып чип орган ышкаш.

Кичээл доостурга-ла, Олег бажыңынга дораан келген. Соңга дужунда тогланчы долдур урган коошпазы көнгүс куруг болган.

— У-р-а! Келген ышкажыл, өөрү-биле кады келгөш, шуптузун арылдырыпкан-дыр, көрбөс силер бе?

Эртенинде Олег база-ла соңгазының көзенээнге халып келген. Оолчугаштын амырап, өөрээнин кандыг дээрил. Ында мырыңай үш сарыг-өөктиг кушкаш чемнеп органнар.

— Угаанныгбайны мону! Өөрүң база эккелген ышкажыл сен — деп, Олег чугааланган.

Сарыг-өөктиг кушчугаштарга соок кыш безин ам коргунчуг эвес апарган. Олег чаа бичии өңнүктерин шак мынчаар тып алган.

ЧАЛГЫГЛАР-БИЛЕ ОЙНААН УРУГ

Ол хүн изиг-ле болган. Улуг-Хемниң саарыглап чалгып чыдар эринде эштип ойнаан уруг-дарыг-ла хөй. Оларның омак-хөглүг ыт-шимээни алаак-шыкта аңгыр-кастар дойлуп

турганы-биле дөмей-ле. Ойнап-хөглээн бичии чаштарны кижиг магадап, көрүп ханмас.

Дыдыраш сарыг бажында мөөгү дег ак бөртчүгежин дпайтыр салып алган, бышкан яблоко дег хүрең арынныг уруг хемниң эриинде өл элезинге херелденип үнүп орап хүн-нү бар-ла шаа-биле чуруп туру. Кырлаң-кырлаң, кылаң-кылаң чалгыглар сүржүп каап, уругнуң элезинде чуруун балай шаап аппаратды. Өл элезинге илбилиг чүве дег каракка көзүлбейн чиде хона берген чуруунуң орнунче уруг каттырым-зай аарак бир кезек көрүп тургаш, херелденген хүнүн катап-ла чуруй берди.

Кылаң кара чалгыглар, чаптанчыг чаш төл-биле оюн эрээн чүве дег, катап-ла сүржүп келдилер. Элезинде чурут-тунган хүн база-ла эсти хона берген.

Сүржүп алгаш, дедир бар чыткан чалгыгларның соонче бичии уруг эдерти көргөш, чалгыгларның дедир келирин мур-наар дээни-ле ол боор оң, херелденген хүнүн далажы-дала-жы чуруй каапты. Ооң соонда ол ырлай аарак: «Алдын хү-нүм, чырык хүнүм, үнүп келди!» деп, алгырып, адыштарын часкагылап, кожаңайнып, өрү алзы шурагылады.

Чалгыглар биле уруг шаанга киир-ле ойнаар боор.

ЧААСКААНДА ЧАРЖЫНЧЫГ

Вася өөрү-биле кады чолаачы бооп ойнап турган. Кан-чангаш-ла чүве ийик, бичии оолдар ойнаар машиналарынга чаңгыс улуг гаражты тудуп алып деп барганнар. Ынчаарга Вася өөрүнүң аайынга кирбейн:

— Мен тускай гаражты болур мен — дээш, кара чаас-каан аңгыланып, ойнай берген.

— Чүгле бодунну бодаар чүдээнни, оол — деп, ооң бир эжи ону шооткан.

— Ындыг бак кижиг бистиң-биле кады ойнава — деп, өөрү оолдар оон-моон чиигейнип үнгеннер.

Вася өөрүнден озалааш туруп алгаш, ыглай берген. Ол ойнаан оолдарның чаны-биле эртип чыткан бызаңчы кижини эскерип каан. Ол Васяга мынча дээн:

— Эр кижиг ыглавас чоор! Даштардан чыып алгаш, өөрүңге барып дузалаш. Мен база өөрүмге барып дузалажы-рым ол-дур, көрбес сен бе!

Вася бызаңчыны көөрге, ол холдарында балды, хирээ бар болган. Оон бичии оол даштар чыып алгаш, өөрүңге чеде берген. Оолдарның оюну катап-ла хөглүг апарган.

АҢЧЫ ЭЛБЕК

Аткан боозу чандыр дегбес,
Эткен сөзү халас барбас,
Эрес соруун чону кайгаан,
Аңчы Элбек чоруп тур оо!

Эзим-арга ишти чиндип,
Элбек бир-ле аңнап чорааш,
Тайды кежии — хулбүс анын
Даяладып алган иргин.

Олчазын ол чүктөп алгаш,
Оруун углап чанып ора,
Арга эдээ дөргүн шыкта
Аал өдөөн хөмө келген.

Аңчы карак кайын эндээр,
Аыак Элбек кайын алдаар:
«Халаң-Чаңгы аалы-дыр» деп,
Каразааны ылап болган.

Туткуланып ыттар ээрген,
Дупкургулап, хаалар үнген.
Ояр-кыяр арга-даа чок,
Оруун доскаш, эрттирбээннер.

«Ажырымчы Халаң-Чаңгы
Алгаш, чигеш пөгөр эвес.
Олчам хунаар бодай берзе,
Оваартыптаан кижиге шүңме».

Өргээге ол кылаштап кээп,
Өжегерээн чүүгүн чөлээш,
Даңза, хавын таваар уштуп,
Таакпылап каап турган иргин.

Ынаа, хана чыжырт дээрге,
Ында дойлаан дүжүметтер
«Казыргы бе, хады бе» деп
Халчып үнүп тургулаан-дыр.

Дүрзүлерин оскунгулаан,
«Дүжүлгеде саадааннар»
Эге-куруг корткан ужун
Элбекте-ле кээп-тирлер:

— Чаңгы саадаан өргээзин чол
Чаза базып, таварыдың?
Аңын сөңнеп келген болза,
Артык-өггө аппаратзыңза?!

«Амыр-дыр» деп, килеңнеп кээп.
Аңчы анаа сөглөп-тир оң:
— Албан-үндүт, өрө төлөөн
«Аалчы» боор деп кордаванар.

Арга кезип аңнап чорааш,
Аал көстүп турар боорга,
Кайы черден тояп үнгөн
Каңмыыл ышкаш, улчумал боор,
Эргип барып кирзе дээштиң,
Эндээ танып, кирип келдим.

— Аксы-дылы оо-хоран,
Амыр эвес тарийги-дир..
Аалың кайдал, адың кымыл?
Адап олур, сойлук?!— дээннер.

— Аалым-чуртум Танды боорга,
Алыс ижим аңчы боорга,
Элим-чонум адаан ады
Элбек-ле дээр чүве — деп-тир.

Чаглыг эътти олар кайын
Чандыр көөр деп ужур турар.
(Чазый чорук чүнү кылбас),
Чаңгы ынаар семей берген:

— Аал чаны одар кезип,
Аннап чораан амыр-дыр бо!
Арга-даштың ээзи мен мен!
Аңыңны бээр дүжүрүп сал!

Аспыракка чаргы-чаазын
Алзып көрбээн Элбек сөглээн:
— Кайы черден каяа чедир,
Хайырааты ээлээн ирги?
Кандыг аңны имнеп туруп,
Кададынга каткан ирги?

Кыйыг черниң кызаазынга
Кызыл өңнүг чүве турду.
Чаңгы аңы өлүрбес! деп,
Чарлык азып кагбаан болду.

— Кызыл өңнүг чүве-ле бол,
Кыра боолап чоруур сен бе?
Кызыл тоннуг кижиге болза?..
Кызыл-доруг аът турза?..

Туразында барганнарны
Тулдур сөглээн Элбек иргин:
— Кызыл тоннуг кижиге орза,
Шырай-нүүрү бар-ла болгай.
Кызыл-доруг аът турза,
Шырбанып каап турар болгай.

Аалдың малын, черниң аңын
Алдаар хире эвес боор мен.
Таңдыны деп, чаңгыны деп
Таңмалап-даа кагбаан-дыр — дээн

Дүжүметтер аңаа тулгап,
Дүжүп берген дээр чүве.
Элбек ынчаар тирилгелиг
Эп чанып кээп-тир оо!

Ондар ОХЕМЧИК

ДУҢМАЛАРЫМ

Чаактары бопук-бопук,
Чаптанчыг чаш дуңмаларым.
Эртен эрте тура халчыр
Эрестерим, сергектерим.

Чурук чуруп, үжүк кожуп,
Сургуул боорун күзээрлерим.
Тутгунчупкаш ойнап-хөглээш,
Турупканын билбестерим.

Авазынын, ачазынын
Ажылгырын дөзээннерим.
Черим-чуртум четчип үнген
Чечээ ышкаш чараштарым.

Калындүү КЫЗЫЛ-ООЛ

МЕН-НЕ БОЛЗА...

Саазынга бажың чуруп,
Чараш, арыг бижип турда,
Ыдый-оолду класс мактаар.
Ынчалза-даа талаар кижиге:

Самбырага, партага
Сагынганын чуруп кааптар.
Дептер-номга, кыдыраашка
Дегген чери шокар болур.

Мен-не ындыг чуруур, парлаар
Мергежилдиг болзумза аар!
Хана солун каастаар ийик мен,
Хамык өөрүм мактаар боор он

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ МААДЫРЛАРЫ

Степан Сарыг-оолдун 1943 чылын «Дайынчы кыйгыга» парлаттынган «Майда Хөндөргей» деп бир шүлүүнүн бижиттинген үезин болгаш укталган төөгүзүн бижикседим.

Шүлүкчүнү көргөним. Ынчан алдыгы классты доозуп турган мен. Школаның «Каадыр» деп хана солунунун редактору болгаш өөрком даргазы турган мен... Часкы тарылга кидин-түлүк. Кызылдан тускай сургакчы келген. «Чөөн кожууннун бүгү сумуларында часкы тарылганын канчаар эртип турарын, араттарның фронтуга берип турар дузаламчызын кайы черде чыып турарын, Май бирниң чыскаалынга уткуштур кайы хире шалыптыг ажылдап турарын ол дарга хынаар. Найысылалдан келген сургакчы — чогаалчы Сарыг-оолдур» деп чугаа дыңналы берген. Ооң бижээн чогаалдарын эрге-кара чажымдан номчуп өскөн болгаш ону карак-биле көөрүн бир кайгамчык чүве кылдыр бодап турган мен.

Кичээл доозулган. Дүштеки чем соонда аревэчи оолдар, кыстар Чадаананың садын тарып — чаш теректер, шеттер олуртуп турган бис. «Оранның арга-ары чок эвес, маңаа ыяш олурткаш, кажан-чежен ажыын көөрүл?» деп, шокар аъттыг эр бисти кыжырып эрти... Ажыл шору шыкпарлып кел чыткан. Бир чамдык оолдар арык, суун каскылап, бир чамдык уруглар ырбыска ыяштарны өргөннерге чыпшыр шарыгылап тургулаан. Когурумнуг час уламчылавышаан. Дээр бүргөп келди. Хенертен соок хат кызыл доуракты черден хоора үргүлөп, банк бажыңының кырында кызыл-хараганнар

иштинден эрткен күзүн чашты берген аза-бөрттерин үндүр ойладып, чиге бурунгаар дукпуртуланып тургулаан.

— Ой, оолдар! Сарыг-оол чогаалчы кел чор. Мен мурнап көрдүм!— деп, эжим Бүрүн-Сот алгыра берди. Көөрүмгө, ийи аъттыг кижиге клуб турар хүрең-бажың баарында дазыр оруктап сыыладыр челзип кел чор. Ак аъттыг кижини танып кагдым — бистиң ыяш ланчыылар, селемелер, халбыыштар кылып алганывысты хынап турган кожуун черинде бир дарга болду.

Шала мурнадыр челзип оорар — дөөнейлиг хүрең аъттыг, кара савыя сапыктарлыг, кышкы бөргүнүң халбаңы, дуугай доозунну үргүдүр хоюскан чүве дег, хажыыларындыва хөрүктелдир давыгылаан, кара хураган кежи дыдыраш моюндуруктуг, кызыл дозузу шала кууарып бар чыдар орус алгы хөрөктээштиг кижиге болду. Арай мугуртай бердим: мээн эжимниң чугаалаанын ёзугаар алырга, чогаалчы кижиге дээрге, — кара шляпалыг, дагыр тудалыг даягыгыштыг, салааларында алдын чүстүктөрлиг, чүгле чылыг өрээл иштинде саазында чүве шокарлап оорар, чалгаарай бергенде, ыңай-бээр кылаштап турар чүве. Уткуй челзип келген кижиге — көрүп чораным аъттыг араттан ылгашпады, ол—чогаалчы Сарыг-оол ол болган...

Ийи аъттыг кижиге столовая чанынга дүштүлөр, ооң соонда, чемненирин утупканнары ол ыйнаан, бисче хөмө кел чорлар. «Чогаалчы кижиге бижиштер, хоомай ажылдаар болза, шоотканы ол» деп сезиглел сагыш-сеткилимни хайшыктырыпты. Хаварык холумнуң аарышкылыып безин утупкаш, уштуланнааш сыптыг хүүрээм-биле суунну аштап-арыглап тур мен. Чанымда турган эжим оол мөгүдей бергеш, дескелеп бар чорда, бистиң класстың оолдарындан шериг сургуулунга шылгарап үнген, белин долгандыр ыяштан боду чазап кылганы нагаан, маузер, гранатазын халаңнадыр астып алган Бүрүн-Сот доктаадыпты:

— Дайындан деспес. Ажылдан деспес!— дээш, читкезинден сегирип алгаш, ыяш нагаанын коргуда аарак көргүстү.

Амгы шагның чаштары бо домакты номчааш, бүзүревейин барып болур. Ол үеде ажылдан беш минута озалдаан кижиниң шалыңын казып кааптар, ортумак демдек апкан өөреникчини өөрком хуралынга тургузар, хуралга дөгере баар туржук, санал бербес аамай пионерни, аревэчини хана солунга шүгүмчүлөп чуруур суг-суг дигилээш, дыка шыңгыы чурум турган чүве.

— Экии, эштер!— деп, чогаалчы Сарыг-оол балдыр-бержик оолдар-биле дыка хүндүткелдиг мендилешти, харын бисти бодунга деңнештир чаңнаанын бүдүү билип кааптывыс. Ооң мурнунда бистиң школага кээп турган кожууннуң бир

чамдык даргалары чүглө бистиң канчаар өөренип турарывысты байысаган шинчилиг каксы айтыргылааш, бурт-сартыңай боор турган. Частың ол магалыг хүнүнден эгелээш, Степан Агбановичини хайым чоннуң аразындан, оон туржук боо адым черде дыңналган үнүнден безин танып кааптар апарган мен.

Шүлүкчүнүң маадырлары. Май бирниң чыскаалынга тураскааткан сүр күштүң маргылдаазын көөр хүн үнүп келген. Чадаананың бир дугаар тыва школазының өөреникчилери чыскаалыпкаш, парад болур шөлдүң чанынга чоокшулай берген бис. Ол кайгамчык чаагай, аяс-кааң эртенни Сарыг-оол бижээн, арат чону ажыл-ижин дайын байдалынга таарыштыр тургускан бир мурнакчы сумуга холбаштыр магадап мактап бижээн:

Майның бирниң чаагай хүнү
Башкы сыннар бажын ажыр
Көктүг, шыктыг Хөндергейни
Көрүксээн дег хөрсөп келген.

Чүнүң ужунда Майның хүнү ыяап-ла Хөндергейни ынчап көрүксей бергенил? Кижини бодаарга, чер-биле чер дөмөй болгу дег. Өске сургакчыларның ай чыгыы кезип тургаш, көңгүс эскербейн барган онзагай чүвезин ол черге чеде бергеш, Степан Сарыг-оол доп-дораан чыт хап каапканын дыка сөөлзүрөй бергенде билип каап мен.

Ам чыскаалдың эгелей бергенин сактып көрейн.

— Хөндергей мурнапкан-дыр, оолдар!— деп, эжим Бүрүн-Сот алгыра берген. Мен шеригзидилге башкызының командазын сагып тургаш, чүвениң хөлүн эрттирипкен болдум. Чадаана хемниң бетин талазында, кожуун чагыргазының турар бажыңының мурнуу чарында дазыр шөлдө калчан шилги аъттыг, көк торгу тоннуг эр кызыл туктуң сывын эзеңгизинде быжыглай шанчып алган тур. Ооң чанында шавыдар аъттыг, шокар кепка бөрттүг, көк торгу тоннуг, кызыл чычы курлуг, нам үүрүнүн даргазы Сат Шыырап хөрүктелдир челзип келди. Муңган аъды былдай дүшкүлөп, ээгилендир киискип, дүрген-не чоруптарын күзээн ышкаш, суглукту донгайтыр каккылаарга, ак-ак көвүктер хоорлуп чаштай берди. Куу шляпалыг, кара хром сапыктарлыг, хүрөң торгу тоннуг, сарыг чычы курлуг, челер хүрөң аъттыг эжи-биле бир-ле чүвө дугуржуп чугаалашты. Чыскаалган улусту эргий челзип турган кижини танып кагдым: суму даргазы Монгуш Чудурук болду. Ол дарга Хөндергейнин хамык чонун томаанныг кылдыр командылапкаш, кожуун даргазынга дайынчы рапорт берди. Ооң соонда Шеми, Чадаана, Чыргакы, Хорум-Даг, Ийме, Баян-Тала сумуларының араттары улаштыр-улаштыр чыскаалып келдилер. Келген ээлчээн ёзугаар суму даргазы

ыяавыла кожуун даргазынга рапорт бээр чурум доктаатканын билип кааптывыс.

Найыр суг кыдыныга — озалааш индирлиг шөлге болган. Майга уткуштур часкы тарылгазын барыкшаадыпкан, кожуун төвүнге хамыкты мурнай келген суму Хөндергей болган дээрзин илеткелчи чугаалап турда, чүве ужуру билгелек бичии оолдар дүрген-не мөге хүрештирерин манагып турган бис.

Чылдар эртип ыраан тудум шүлүкчүнүн Ада-чурттуң Улуг дайынының эң кадыг-дошкун үезинде Хөндергейниң арат чонунуң маадырлыг чоруун, дайынчы эккер-эрес соруктуун, фронтуга белекти удаа-дараа чорудуп турган буянынын, оларны хоочун коммунистер Шыырап биле Чудуруктуң кайгамчыктыг удуртуп турганын чечен сөстүн күжү-биле мөңгередир ырлап каанын катап-катап номчааш, сеткил-сагыжым хайнып келир, ол шагда чурттап, ажылдап турган мурнакчы араттарның эрес чоруун ала-чайгаар өттүнер күзел бодалымга кирип келир.

Хөндергейниң арат чону
Хөглүг-омак чыскаалыпкан.

Төрээн чуртка ачы-буянныг үүлени бүдүргеш, тергииннерниң аразындан шылгарап үнген чоннуг суму сүр-күштү көргүзөр найырга хөглүг болбайн канчаар ала!

Оран-чуртун хээлей тарып,
Олбук кылдыр чадыпканнар.

Ол күзүн элээди оолдар Хөндергейниң тараазын ажаажып: чулчуп, бөлчүп турган бис. Барба-барба ак-тарааны, арбайны, чингени араттар фронтуже белек кылдыр чорудуп турганын караам-биле көргөн мен, кажан-даа утпас мен. Хайнышкынныг ажылды уштап-баштап турган коммунистер Степан Сарыг-оолдуң мактап ырлаан маадырлары бооп төөгүдө артып калган, ол одуруглар бо-дур:

Комиссары Шыырап-биле
Командири Чудуруктуң
Командазы үнген соонда
Кожуун ишти дыннап турду.

Комиссар Шыырап дээрге, тыва дылга үнген солун, дептерни дөгerezин номчуур, каяа-даа өөренип чорбаан, боду-ла үжүк-бижикке өөренип алган кижичораан. Ооң меңээ эн баштай берген намчы даалгазын — тыва бижиктиң он чыл оюнга уткуштур бижик билбес он беш кижини бижикке өөредир база Сарыг-Булуң, Шивилиг ынчаар чурттап турар

аалдарга агар-политиктин кичээлин чеди хонгаш-ла чорудар «башкы» кылдыр томуйлап каан. Күс апарганда хоочун коммунистен алган шаңналым — мактал болгаш сүме болган:

— Эртем дээрге баш-биле кады калыр чүве-дир. Доора будулба. Арага, таакпыга хандыкшыва. Дээди сургуул дооспаан шаанда, орук ара соксава. «Даг көргенде — бөрү омак. Даай көргенде — чээн омак». Школаңга чеде бергеш, омак кирип тургай сен.

Командир Чудурук дээрге шериг сургуулдуг кижини. Оон меңээ эң баштай берген даалгазы: «Кызыл-Тей» МЧАЭ-нин Хараган-Даг артынга чинге-тараа тарыыр дээн кур черинин инек-хараганын сөктүржүп, өргелерин кырдырып турган. Он беш оол ол дарганың «Дайынчы даалгазын» шору күүседип каан бис.

Кежээнин мурнунда — хүндү,
Чалгааның мурнунда — кочу.

Бо үлегер сөстү ол даргадан дыңнаан мен, бүгү назыным-да сагыш чоруур дангыраам болу берген. Назы-харым улгадып, бир чамдык эш-өөрүмден чарлып чоруур апарган мен. Ажыг-шүжүггө таварышкаш, сербээдей бээр мен, шаг-шинээм суларай бээр, ындыг берге үелерде Чудурук дарганың айтып берген үлегер сөзүн сактып кээримге, чаа күш кирип келир, сагыш-сеткил кадырай бээр.

Шыырап биле Чудуруктун тускай ап турар шалыңы-даа чок даргалар чораан, ол хиреде-ле оларның тайганың бажында, шынааның дүвүндө быдаргай аалдарның арат чонун чаңгыс фронтунуң дайынчылары кылдыр сырый эвилелдеп турганын, суму төвүңгө садыг, школа, клуб бажыңарын мурнакчы кижилерни бөлүп алгаш, күрүнөден акша үндүрбейн, халас туттуруп ап турганын, Ада-чурттун Улуг дайынының үезинде Хөндергейни эң мурнакчы ажыл-агыйлыг суму кылдыр уштап-баштап турганын бодап кээримге, — ёзулуг маадырлыг чорук-тур. Чүвениң кадыңга кирип кээрге, эрескашпагайын, угаангыр-сагынгырын, эптиг-эвилениң база араттарның Кызыл Шеригге өргүп сунган белээн найысылал Кызылга, оон туржук Хакасияның төвү Абаканга чедирер ажылды башкарып шыдаарын көргүскен коммунистер Степан Сарыг-оолдун база бир кайгамчык патриоттук шүлүүнүң маадырлары бооп арткан. «Майда Хөндергейни» бодамчалыг номчуй бээрге, кижилерни эки оруктува, ажыктыг ажылдыва мөөңней кааптар коммунистерниң уран аргазы анык-өскөнгө дөзөп салгаар үлегер бооп көстүп келир.

Шүлүкчүнүң башкылары. «Тоол хааны саттарны дүштөп эрткен, ынчангаш сат уктуг кижини тоолдаар» деп бурунгу чугааны чаштан тура дыңнап өстүм. Чээрби беш чыл эрткенде

кырганнар-биле чугаалажып тургаш, шүлүкчүнүн хөөрежиپ турган кижилерин, хонуп турган өөн билип алдым. Степан Сарыг-оолдун хонуп-дүжүп турган чазаа Суглуг-Хараган болду. Ол чуртка хонган аалга көвей-саттарның сураглыг тоолчулары Албанчы, Лама, Коңзай суглар кады чурттап турганнар. Кежээ дүжүп кээрге, Лама сугга хамык улус сырлып келир апарган. Башкы хойтпактың арагазын ижип каап, бир кижини «мугур-сөөм» тоолун ыдарга, бир кижини кожамыктап ырлаарга, шүлүкчүнүн ээлчээ кээрге,— оозу чогаалдарын номчуп бээр, ындыг хөглүг кежээлер эртип турганын билип алганым — улуг олчам болган! Шырап биле Чудурук «аштырыышкынга таваржып келгеш», бир ыраажы болган аңчы ашакты чалап эккээрге, оозу мынчаар бадырыпкан дээр чораан:

Ажык баткан Хөндергейге
Анай тепкен эзир-ле мен...

Эзулуг чогаалчы кижини чаш уругдан безин сөстүң уран чеченин өөренип аптар кажар аргалыг. Бети ыраан, ынды чоокшулаан мерген кырганнардан ыр-шоор, тоол-тывызыкты бодамчалыг дыңнап, чыып бижип, хандыр өөренип чораан чогаалчының чогаалдары черле онзагай ылгалдыг боорун танып берген мен. Алызындан чоннун аас чогаалыңа сундулуг кижини болгаш, Степан Сарыг-оол ыраажы ашактың төрөөн черинге эзир ышкаш чоргаар соруун илереткен эрги шагнын ырын дыңнааш, чаа шагның маадырлыг кижилерин мактаар хөөнү ол-ла дораан кирип келгени тода чорду. Ооң барымдаазы чүл дээрге, «Майда Хөндергей» деп шүлүккө чоннун уран ырының номчуттунгур, ырлаттыңгыр аяны амыдыралдыг чаа утказын илередиринге күштүг болгаш тааланчыг аялга бооп турар.

Шүлүкчүнүн дунмалары. «Эки аътка ээ хөй» деп үлегер чугаа бар. Ол ышкаш эки чогаалдын номчукчулары хөй болур, оон туржук ооң чогаадыкчы салдары өске шүлүкчүлөрнүн сеткил-сагыжын хайныктыра кааптар. «Майда Хөндергейнин» изин истээн — чоннун амыдыралында тыптып турар чүүлдерни илереткен аңгы-аңгы уткалыг, уран чечени чурумалдыг чогаалдар бижиттингилээн.

Эзиминде, аргазында
Элик, хулбүс аңы долган
Эрткен кижини мактап эртер
Элбек байлак Хөндергейим.

Бо одуругларны мөчүп калган шүлүкчүвүс Монгуш Дугаржап бижээн, ооң кожамыксыг аялгазын Александр Лаптан чогааткан.

Юрий Кюнзегештин каш катап сомнап тургаш чогаатка-
ны бир шүлүк бар, ооң адын «Хөндергей» дээр.

Дүндүгүр дээр сылдыс, айы
Хүндүс безин көстүп турар...

Шүлүкчү дээрге анаа кижиниң тоовас чүвезин — эскерип
каар, ожааваан черин — көрүп кааптар карактыг дээрзин бо
одуруглар херечилевейн турар деп бе?

Шүлүкчүгө бүзүрелим. 1940 чылда бижиттинген «Алдан-
Маадыр» деп шүлүкте мындыг одуруглар бар:

Өскелерге чагыртыр деп
Өлүм багы каяа турар.
Сактып келгеш, бодап кээрге,—
Сагыш-чүрек дакпыжап кээр.

Феодалдыг дарлалга удур октуг-боолуг демисежиң чораан
бистин өгбелеривис Алдан-Маадырларның тура халыышкын
үндүргенинден бээр чүс чыл болур ою чоокшулан орар. Ол
маадырларның баштыңы чораан Дажываның үре-салгалы
Хөндергей суурда чурттап орарлар. Ол маадырларның бирээ-
зиниң чаштынып турган чадырының Биче-Шогжан аргазын-
да орну бар чадавас. Степан Сарыг-оол амгы үеде «Алдан-
Маадырлар» дугайында улуг тоолду — маадырлыг чоруктуң
романын бижип турарын дыңнаан мен. Уян кижини ыглап ту-
рар, кадыг кижини каттырып турар тоолду Степан Сарыг-оол
номчукчуга белек кылдыр сунуп шыдаар деп бүзүрээр мен.

Ак дөөнейлиг хүрең аъттыг шүлүкчүвүс Оргу-Шөлдү куду
алзы хөрүктелдир челзип олур, танып кагдым.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

„ХЕЙ-АЪТТЫҢ“ ШЫНАРЫ

I

«Хей-аът» деп чоннун мерген сөзүндө ханы утка бар. Алдын-оол Даржаа шүлүктөрүнүн чаа чыындызын ынчаар тывызык адаан. Шораан-берттиг тайга-сынга аңнап, динчнөп чорааш, кижиниң шаг-шинээ үстүп келген үедө; «Күжүр аьдым, сен ышкаш шыдалдыг, могап шылавас болзумза» диксээзи келир. Тыва тоолду ыдывыдам! Кижиниң шынчы өннүү — аътты чон кайы хире хүндүлөп чораан-дыр. Чаалыг шөлдерге күжүр аът ээзинге болчуп чедип кээр ышкакжыгай. Чон бурун чаңчылында аъттың сөөк бажын безин бедик черлерге хүндүлөп азып чораан. «Бо-даа хей-аъттыг кижидир» дээн болза, ол-даа тергиин эрес-шудургу, чалыы соруктуг кижидир деп билир бис.

Шүлүкчүнүң сеткил-сагыжын чүгүрүктүң маңы хайныктырганы чөп-түр.

Эрес сеткил адаан сөс ам
Эпохага деңге бедээн.
Эргим чуртум улуг чону
Хей-аът кирген ажылдап тур.

(«Хей-аът»).

Эргим башкывыс В. И. Ленинниң улуг юбилейиниң бүдүү-зүндө хей-аъттыг ажылдап турар эрес-шудургу кижилерниң кайгамчык чаагай сеткилин «бакылап көргөзиг», «Октябрь», «Динмитке йөрээл», «Бир деңнелге», «Дагда холурааш» дээн ышкаш чурумалдыг шүлүктөр чогаалчы А. Даржааның мергежилиниң өзүп оарарын херечилеп турар. Улуг тудугларбиле, күчүтөн техника-биле салым-чолун холбаштырган ки-

жилерниң үүлези, малчыннарның берге болгаш чонга хүндүткелдиг ажылы — чыындының кол темазы болган.

«Хүлүмзүрүг», «Эрниң эреси», «Хей-аът» деп аттар-биле чырыкче удаа-дараа үнгүлээн ооң номнарының адында бистин үениң маадырының омур-хевиринге тааржып, дүгжүп турганзыг утка бар. Арыг, шапкын хемнерлиг, аяс дээрлиг, ырлаптарга ыяңгылыг чаңгыны чарыштырыптар Кызыл-Тайга, Мөнгүн-Тайга деп онза чараш дыңналыр аттарлыг төрөөн Тывавыска өгбелеривис өөрүшкүнү шаанда, революция мурнунда, көрбейн чорааннар. Бөгүнгү Совет Тывада чаа амырдырал изиг түлүк чечектелишкенин үезинде туруп турарын чоргаарал-биле көрүп турар бис. Алдан-Маадырларның Кара-Даандан харагылап, хоюн дозуп чораан малчын дыңнаарга, Кара-Дашта чазылдырыгның динмиди Актын хаяларын-дан бээр чаңгыланып турган деп ол черниң чурттакчылары чугаалажыр чүве. «Динмитке йөрээл» деп шүлүкте философтуг бодал бар.

Улуг улу хайыракан
Шимчеведи,
Успа далай чалгып, дойлуп.
Шийлеведи.
Хая бускан чазылдырыг
Даглар ажыр,
Каътгар эргий динмиттелип
Дагжап турду.

Дайын, бомба даажы хамаан чок, чер шимчээшкинин безин тыва кижини хаая дыңнап чораан. Ынчангаш ооң кулаа дыжы. Төрөөн черинге сүзүглели кылдыр ол ак сүдүн чажып, чаңнык-динмирээшкинге чалбарып чораан бүдүүлүк шаг бистен бөгүн тоолда чүве дег ырай берген. Динамиттин чазылдыры — тайбың динмитке ооң кулаа чаңчыккан. Тускай эртемниг тыва оолдар, кыстар комбинаттарда бүдүрүлгенин нарын мергежилин шингээдип ап, өннүг металлды бүдүрерин сайзырадып эгелээн. Оларның чаартыкчы ажил-үүлези мөңгө тайбың-биле бүтсүн деп утканы шүлүкчү тодаргай көргүзүп турар.

Бо шүлүкте одуругларның дес-дараалашкак иштиги аян-нажылгазын үннестир тургусканында чазылдырыгның даглар ажыр чаңгыланып турары кулакка дыңналып келгензиг чедишкенин чуруттунган.

II

Чогаалдың идеялиг утказын байыдарының бир эптиг аргазы — лириктиг кирилделерни Алдын-оол Даржаа чогуур черлеринде таарымчалыг ажыглаан.

Кижилерниң эки чаңы
Сагымны чылыктырған.
Хире-хире бодаарымга,
Чалбыш ышкаш сагындырар.

(«Ашакка хары»).)

Социалистиг революциянын ачы-хавыязында амыдыралы, үзел-бодалы, психологиязы чаартынган тыва совет кижиниң өндүр бедик чоргааралын автор «Октябрь» деп шүлүүндө тода көргүскөн. Мында алгаашкын хевири чок.

Социалистиг болгаш капиталистиг ийи мөзү, ийи идеологиянын кагжышкыны-биле шүлүктө болуушкунуң хөгжүлдизин чоорту өөскүткени номчукчунуң кичээнгейин хаара тудар. Хөрөңгитен кадагааты кижини совет бажыңдыва көрүп алган, «азий чүве» чүнү билир бо дээш, турист кыска «ачам сугнуң бажыңы» деп мактанып турда, ону немец дылга маадыр шөлээн чугаалап тургаш удуп, шоодар.

Шевер бызаңчы ыяш багай деп чарбыыр эвес. Орус дылдан үлегерлеп алган термин «суперфосфатты» аяннажылгага ооң билдилиг ажыглаанындан ол сөс поэзия «тыныжы-биле» дынналыр.

Чаа-Хөл хемим суун ишкен
Чаагай тараам хайыралыг,
Суперфосфат четтирпкеш,
Сула дагжап турзун, турзун.

Алдын-оол Даржаа — аныяктарнын хөөнүңге таарышкан шүлүкчү-лирик.

Шүлүкчү чоннуң сөзүнүң «сүүзүнүн» амзапкан. Аңаа өң кирип, ону чүглөп, мергежип турар. Чаш назынындан элекке чарылган ынаа оолдуң чырык чер кырынга арттырып каан «изи» — Сергейниң дерин төп тургаш, сөөртүп каан чудуктарын бызаңчылар чаңгыландыр чона бээрге, кыстың сеткилинде хайнып келген хөлзээшкинни авторнун;

...Оглаа богба киштепкен дег
Кылсынчыг-ла кынып келген —

(«Өлүм-биле месилдежиг»)

деп тыва аянныг деннелге-биле илереткенин мактавас аргажок.

Коңчаан дыт дег сыны хөнү,
Чоргаар куу дег кылажы
суук.

(Ол-ла шүлүктө).

«Коңчаан дыт дег», «чоргаар куу дег» бо уран деннелгелер шүлүкчүге маадырнын портредин камныг чуруурунга ду-

залаан. Шүлүкчүнүн лириктиг маадырлары чурумалдыг чай-лагларда, чалыы хоорайларда чурттап турарлар. Аныяк үлөпүрнүн сайзыралын, күш-ажылдың өөрүшкүзүн ол «Дагдүгү» деп шүлүглелинде чечен сөстөргө сиңирген.

«Хөвөң байлаан дагга
денней
Хөглүг бөлгөн узбектер дег,
Тывалар ам дагнын дүгүн
Тырый базып сарааттааннар.

Оолдарын эдертпкеш, Ак-Довуракта ажылчын чоннун өг-бүлезинге каттыжып, аас-кежиин чогаадыкчы ажыл-иштен тыпкан шүлүглелдин кол маадыры тудугжу Чаңгарнын овор-хевири хөй-хөй тыва ажылчыннарга чаңгыс мөзүлөш. Шүлүглелде интернационалчы идеяны чурттуң чүк бүрүзүндөн келген дөспөстөрнүн быжыг найыралы-биле бадыткап көргүскөн.

Алдын-оол Даржааның шүлүктөрүнүн ийиги чыындызында шүлүглелдер болгаш балладаның көстүп келгенин ооң чогаадыкчы ижинин өзүлдөзи деп сөглөп болур. Ында уран-мергежил болгаш утка-шынар-даа талазы-биле бышкан, бедик идеялиг чогаалдың бирээзи — «Василий дугайында баллада» болур-дур. Араттарнын хосталгалыг революциязынга киржип турган, дайзыннарга аттыргаш, амызындан чарлып чыда безин оюн-баштаан салбаан Василийнин сөстөри сеткилге онза дээштиг.

«Шагдан тура калганнарны
Ойга салыр чон-дур, силер.
Чалгаараар-ла боор мен» деп,
Ойнап чыткан Мачыылай-дыр.

Херек кырында болганзыг бо таварылга революстуг чылдарны сагындырып кээр.

«Кызыл-тастың саваны дег,
Кылаң бажы эстеп чыткан».

Чаагай сеткилдиг орус шеригни хүндүткөп сактырынче ыржым өттүр оожум үн-биле номчукчуну кыйгырганзыг балладаның лириктиг хөөнү сеткил чаңгыланыы болуп дыңналып кээр.

Автор чыындыны тургузуп тургаш, номчукчулар мурнунга улуг харысалгалыын бодап турган болбайн аан. Ынчалза-даа ооң бо чыындыда шүлүктөрни бөлүктээнинде номчукчуга билдинмейн баар чүүлдер бар. Бирги бөлүктү «Ленин — мөңгө дириг», ийигизин — «Шүлүктөр» деп каан. Чаңгыс тема каттыштырган боордан башка, бирги бөлүктө база-ла шүлүктөр-дир. Чок болза ийиги бөлүктү база бир ат-биле каттыштырып болгу дег турган.

Бодалды тода болгаш билдингир илередири авторнун бир чугула сорулгазы турбуже, номчукчуга утказы чедишпейн баар домактар «Чүректің дидими», «Эрикте тураскаал» деп шүлүктөрдө таваржып турар хире-дир.

«Өштүглерден артык мерген
Эрес чүрек — мөңгө шын ол».

Эрес чүректі мөңгө шынга деңнээн ужуру билдинмес.

Чонда ыр бооп сурагжаан «Тыва кызындан» уран чечени-даа куду деңнелдиг «Хөлгелиг кыс» деп шүлүктү чыындыга кииргени артык болгу дег.

Ленинчи черлерге бижиттинген лириктиг бөлүк шүлүктөрдөн «Шушътуң эрийнге» болгаш «Мөңгө хүлүмзүрүгнү» үнелеп демдеглезе чогуур.

Шүлүкчү Алдын-оол Даржаа хайнышкынныг амыдыралдан солун темаларны амыр-соксаал чок сурап, дилеп чоруур. Ооң кижилерге чечен чогаал-биле бараан боор дээн күзелиниң боттанып турарын «Хей-аът» бадыткаар.

ДОПЧУЗУ

Доржу Куулар. В. И. Лениннің омур-хевирин тыва литературада
чуруп турарының аргалары 3

Тоожулар, чечен чугаалар, шүлүглелдер, шүлүктер болгаш шиилер

<i>Олег Саган-оол.</i> Төрээн кижилер. (Романдан эгелер)	16
<i>Сергей Пюрбю.</i> Күзел. (Лириктиг шүлүглел). Чалыы үем. «Ак-көк дээр өннүг, чодураа дег, дозур кара...» Чазын черле ындыг болгай	49
<i>Степан Сарыг-оол.</i> Малчын Чола. Долгандыр-ла шупту чалыы. Сөс. Кара-Хөлүм, Даштыг-Хөлүм. Тандынын суу. Эзимнерниц эмчилери. Кара-кыска. Хадынчыгаш	57
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Долуманын хуулгаазыны. (Хөгжүмнүг комедия)	64
<i>Алдын-оол Даржаа.</i> Ийи оран төлдери	125
<i>Биче-оол Ондар.</i> Эмнелге өрээлинге. (Чечен чугаа)	132
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Эзер-Алба	144
<i>Монгуш Доржу.</i> Хөрзүн. Ояла. Эрги чагаалар. (Новеллалар)	149
<i>Салчак Тамба.</i> Наадым	154
<i>Екатерина Танова.</i> Херелмаа (Баллада)	157
<i>Салчак Молдурга.</i> Ынакшылым чечээ. Сонгу хаяа	162
<i>Анатолий Емельянов.</i> Оруктар. Езулуг кижиге болзунза. Чорук чорааш. А. Даржаа очулдурган	164
<i>Алексей Аралчор.</i> Дамды дамчып. Черниц кижизи мен. Чуртум бо-дур.	167
<i>Владимир Серен-оол.</i> Улуг-Хем-биле чугаа.	169
<i>Куулар Орзу.</i> Чаагай сеткил. (Чечен чугаа)	172
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Чуруктарже көрүп орду. Хаялар чоп ыглажып тур	178
<i>Куулар Сүттүг-оол.</i> Тыныш ышкаш камнап чоруур. Вьетнам өңчүүмге	180

<i>Сүттүг-оол Куулар. «Шилги дайым челип олур...» Амыдырал. (Со- неттер)</i>	182
<i>Ондар Охемчик. Иштиң хөөнү</i>	184
<i>Куулар Сарыг-оол. Чүрээм оду. Бүзүрөп ал</i>	185
<i>Серен-оол Чыргал-оол. Крым</i>	186
<i>Салчак Сарыг-оол. Ынак черим. Төрөөн Тывам</i>	188
<i>Карасал Седип. Улуг-Хемде час</i>	190

Хакас өннүктөрүнүн үннери

<i>Михаил Коков. Төрөөн черим. Ю. Кюнзегеш очулдурган</i>	191
<i>Николай Доможаков. Чылгычы кыстар. Ю. Кюнзегеш очулдурган</i>	192
<i>Михаил Кильчичаков. Даңгырак. Ю. Кюнзегеш очулдурган</i>	194
<i>Иван Котюшев. «Чайның айы эртип турда...» Ю. Кюнзегеш очулдурган</i>	196
<i>Иван Костяков. Чаңгыс хеме. Ю. Кюнзегеш очулдурган</i>	197
<i>Михаил Чебодаев. Москвага демдеглелдерден. Ю. Кюнзегеш очул- дурган</i>	198
<i>Николай Тинников. Ырла, Хайджи. Ю. Кюнзегеш очулдурган.</i>	199
<i>Моисей Баинов. Эртен, Канал унунга. А Даржаа очулдурган.</i>	200

Кижилер, болуушкуннар болгаш үе

<i>Степан Сарыг-оол. Малчын Чола-дыр, таныжынар. (Очерк)</i>	202
<i>Леонид Чадамба. Буянныг кижги. (Очерк)</i>	213
<i>Куулар Аракчаа. Шөвөр холдар. Сөөлгү хой. (Очерктер).</i>	219
<i>Алексей Чараш-оол. Чүткүл күштүг. (Очерк)</i>	228

Уругларга булун

<i>Чооду Кара-Куске. Тугувус ол. Чыжырганам чаагай.</i>	238
<i>Кечил-оол Экер-оол. Кажарлаткан кажар дилги</i>	240
<i>Ойдаң-оол Хөвөңмей. Найырал. Хамнаарак. Олегтиң өннүктери. Чалгыглар-биле ойнаан уруг. Чааскаанда чаржынчыг</i>	243
<i>Чүлдүм Чап. Аңчы Элбек</i>	247
<i>Ондар Охемчик. Дуңмаларым</i>	250
<i>Калындүү Кызыл-оол. Мен-не болза</i>	251

Критика болгаш библиография

<i>Монгуш Кенин-Лопсан. Шүлүкчүнүн маадырлары</i>	252
<i>Куулар Черлик-осл. «Хей-аъттын» шынары.</i>	259

УЛУГ-ХЕМ № 99

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редакционная коллегия:

Сирже-оол С. А. (главный редактор),
Саган-оол О. К., *Суруж-оол С. С.*,
Пирбэт С. Б., *Кюнзегви Ю. Ш.*

Редакторы издания: *Кудажи К. К.*, *Даржаа А. П.*
Художественный редактор *Кузнецов Н. Я.*
Технический редактор *Кузнецова К. И.*
Корректор *Чечекей О. С.*

Сдано в набор 3/VI—1970 г. Подписано
к печати. 27/VII—1970 г. Формат 60×90¹/₁₆.

Бумага типографская № 2. Печ. л. 16,75.

Уч.-изд. л. 14,5. ТС 00901 Тираж 4000 экз.

Цена 67 коп. Заказ № 1985.

Тувинское книжное издательство, Кызыл,
Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по печати при Совете
Министров Тувинской АССР, Кызыл,
Щетинкина и Кравченко, 1.

